

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД
«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ імені К.Д.УШИНСЬКОГО»

На правах рукопису

ОГОРОДНІЙЧУК ІРИНА АНАТОЛІЇВНА

УДК: 378.937

**ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ
ІНЖЕНЕРІВ**

13.00.04 – теорія і методика професійної освіти

Дисертація

на здобуття наукового ступеня кандидата
педагогічних наук

Науковий керівник –
Богданова Інна Михайлівна,
доктор педагогічних наук,
професор

Одеса – 2012

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ	
ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ	
ІНЖЕНЕРІВ.....	
1.1. Формування компетентності майбутніх інженерів як педагогічна проблема.....	11
1.2. Сутність і структура поняття «правова компетентність майбутніх інженерів».....	23
1.3. Педагогічні умови формування правової компетентності майбутніх інженерів.....	38
1.3.1. Спрямування навчально-виховного процесу на розвиток правової свідомості і правової культури майбутніх інженерів.....	39
1.3.2. Інтеграція правових знань з дисциплінами гуманітарного циклу.....	50
1.3.3. Насичення навчально-виховного процесу підготовки майбутніх інженерів активними методами навчання правового змісту.....	58
Висновки з першого розділу.....	68
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА З	
ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ	
ІНЖЕНЕРІВ.....	
2.1. Діагностика рівнів сформованості правової компетентності.....	72
2.2. Експериментальна модель формування правової компетентності майбутніх інженерів та змістовий аспект її	

реалізації	91
2.3 Порівняльний аналіз результатів на констатувальному та формульовальному етапах дослідження.....	131
Висновки з другого розділу.....	150
ВИСНОВКИ.....	155
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	159
ДОДАТКИ.....	182

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасний розвиток українського суспільства здійснюється у напрямі побудови демократичної, правової держави. Ґрунтуючись на положеннях Закону України «Про вищу освіту», «Про наукову і науково-технічну діяльність», Національної доктрини розвитку освіти України у ХХІ ст., а також на принципах Болонської декларації, вищі навчальні заклади, які здійснюють підготовку майбутніх інженерів-будівельників, націлені й на формування у них правової компетентності. Щоб цей процес мав стабільний, цілеспрямований характер, необхідні соціально-економічні перетворення та глибокі зміни духовного життя суспільства.

Суспільство не може розвиватися стабільно й цілеспрямовано без установлення у ньому правопорядку і законності, правового регулювання усіх сторін і сфер його життя. Для цього, з одного боку, повинні функціонувати інститути права. З іншого – необхідний достатньо високий рівень правової культури і грамотності населення. Система освіти й виховання у вищому навчальному закладі не існує ізольовано від того, що відбувається у суспільстві. На ній відбиваються всі суперечності і проблеми. Для того, щоб вирішити завдання, зумовлені як сучасним розвитком світової цивілізації, так і особливими потребами нашої держави, необхідні нові підходи як до змістового, так і теоретико-методологічного аспектів правової підготовки студентів вищих технічних навчальних закладів – майбутніх інженерів.

Проблеми формування правової свідомості, правової культури, питання правової освіти й виховання сьогодні досліджують А. Алексєєв, О. Атоян, П. Баранов, А. Івлєв, М. Козюбра, А. Кридановський, Ю. Оборотов, А. Овчинніков, В. Оксамитний, М. Орзих, П. Рабінович, Т. Соловійова, С. Трекхініна та ін.

Правова компетентність у сучасних реаліях життя є невід'ємною

складовою професійної підготовки майбутніх фахівців, рівня сформованості та дієвості їхньої правової свідомості і культури, громадянської зрілості. Проблему компетентності досліджують такі вчені, як: Ю. Ємельянов, Ю. Жуков, Г. Ібрагімов, М. Махрова, Є. Майорова, Л. Петровська, П. Растенніков, А. Хузіна та ін.

Правову компетентність досліджували Г. Буш, А. Вербицький, В. Горшкова, Ц. Йотов, М. Кларін, Н. Кулюткін, М. Лісіна, В. Ляудіс, А. Матюшкін, М. Посталюк, Д.Шейзл та ін. Водночас проблема формування правової компетентності майбутніх інженерів, професійна діяльність якої належить до сфери матеріального виробництва, взаємозалежності її з моральними, етичними, професійними цінностями, технічним типом мислення спеціалістів, у педагогіці висвітлена недостатньо.

Актуальність проблеми формування правової компетентності у студентів – майбутніх інженерів зумовлена низкою наявних суперечностей між: мимогоми суспільства, що ставляться до спеціаліста – майбутнього інженера з високим рівнем правової компетентності, знання трудового, адміністративного й екологічного права й традиційними підходами у професійній підготовці, зорієнтованої на систему загальних уявлень про право, норм права, стосовно самої особистості студента (сімейне право, житлове право тощо).

– особливостями професійної діяльності інженера, що потребує підготовлених фахівців, які володіють правовою компетентністю, й недостатньою розробленістю методики викладання правових дисциплін у вищих технічних навчальних закладах;

– потребою майбутнього спеціаліста орієнтуватись у законодавстві та механізмі його реалізації на практиці й недостатнім використанням компетентнісного підходу у процесі формування правової компетентності майбутніх інженерів у ВНЗ.

Актуальність і недостатній рівень розробленості проблеми формування правової компетентності студентів вищих технічних навчальних закладів

зумовили вибір теми дисертаційного дослідження «Формування правової компетентності майбутніх інженерів».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано відповідно до наукової теми кафедри педагогіки «Професійно-педагогічні засади підготовки фахівців (0105U000190)» що входить до плану науково-дослідної роботи Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського». Автором досліджувалася проблема формування правової компетентності майбутніх інженерів.

Тему дослідження було затверджено на засіданні Вченої ради Південноукраїнського державного педагогічного університету імені К.Д.Ушинського (протокол № 3 від 27 жовтня 2005 року) та узгоджено в Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології при АПН України (протокол № 1 від 31 січня 2006 року).

Мета дослідження – полягає у науковому обґрунтуванні й апробації ефективності педагогічних умов формування правової компетентності майбутніх інженерів у процесі фахової підготовки.

Завдання дослідження:

1. Визначити сутність і структуру поняття «правова компетентність майбутніх інженерів»; уточнити зміст поняття «професійна компетентність майбутніх інженерів», «правова свідомість майбутніх інженерів» і «правова культура майбутніх інженерів».

2. Виявити компоненти, критерії та їх показники, схарактеризувати рівні сформованості правової компетентності майбутніх інженерів.

3. Визначити педагогічні умови формування правової компетентності майбутніх інженерів у процесі фахової підготовки.

4. Розробити й експериментально апробувати експериментальну модель та методику формування правової компетентності майбутніх інженерів у процесі фахової підготовки.

Об'єктом дослідження є професійно-правова підготовка студентів

вищих технічних навчальних закладів.

Предмет дослідження – педагогічні умови формування правової компетентності майбутніх інженерів.

Гіпотеза дослідження: формування правової компетентності майбутніх інженерів буде відбуватись ефективно, якщо забезпечити поетапну реалізацію моделі, яка передбачає впровадження таких педагогічних умов:

- спрямування навчально-виховного процесу на розвиток правової свідомості і правової культури майбутніх інженерів;
- інтеграція правових знань з дисциплінами гуманітарного циклу;
- насичення навчально-виховного процесу підготовки майбутніх інженерів активними методами навчання правового змісту.

Методи дослідження: теоретичного рівня: вивчення та аналіз філософської, правової, психолого-педагогічної та навчально-методичної літератури з метою визначення стану і теоретичного обґрунтування проблеми формування правової компетентності майбутніх інженерів; емпіричного рівня: анкетування, з метою виявлення правової мотивації, самооцінки правової компетентності, мотивації правової компетентності у професійній діяльності, умов і факторів, що сприяють становленню правової компетентності, впливу тематики, методології правової освіти у вищому технічному навчальному закладі; бесіди, спостереження, педагогічний експеримент (констатувальний і формувальний етапи) з метою перевірки дієвості моделі з упровадженням педагогічних умов, математична обробка результатів експериментальної роботи для визначення ефективності розробленої методики та їх інтерпретація

База дослідження. Експериментально-дослідницька робота проводилася на базі факультету промислово-міського будівництва, санітарно-технічного та архітектурного факультетів Одеської національної академії будівництва та архітектури, геолого-географічного факультету Одеського національного університету імені І.І.Мечникова. У дослідженні взяли участь 240 студентів, у формульованому етапі експерименту – 120 майбутніх інженерів.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що вперше визначено педагогічні умови (спрямування навчально-виховного процесу на розвиток правової свідомості і правової культури майбутніх інженерів; інтеграція правових знань з дисциплінами гуманітарного циклу; насичення навчально-виховного процесу підготовки майбутніх інженерів активними методами навчання правового змісту) формування правової компетентності майбутніх інженерів у процесі фахової підготовки; компоненти (мотиваційно-ціннісний, змістовий, діяльнісний), критерії (настанова на дотримання законності й правомірності у майбутній професійній діяльності й громадянському житті, сукупність науково-теоретичних і практичних правових знань, уміння і навички й використання правових знань у професійній практиці) та показники їх сформованості; схарактеризовано рівні (високий, середній, низький) сформованості правової компетентності майбутніх інженерів; розроблено експериментальну модель формування правової компетентності майбутніх інженерів, визначено сутність і структуру поняття «правова компетентність майбутніх інженерів», уточнено поняття «професійна компетентність майбутніх інженерів», «правова свідомість майбутніх інженерів» і «правова культура майбутніх інженерів». Подальшого розвитку набула методика формування правової компетентності майбутніх інженерів у процесі професійної підготовки.

Практична значущість полягає у розробці методики діагностики рівнів сформованості правової компетентності майбутніх інженерів, методичного інструментарію, оновленні навчального курсу «Правознавство», зміст якого був адаптований з урахуванням специфіки професійної діяльності спеціаліста інженерної сфери і зорієнтований на формування правової компетентності майбутніх інженерів; внесенні правових складових до гуманітарного циклу професійної підготовки студентів. Результати дослідження можуть бути використані в навчально-виховному процесі вищих технічних навчальних закладів, у системі підвищення кваліфікації й перепідготовки інженерних

кадрів; під час написання курсових, дипломних, магістерських робіт, розробки методичних рекомендацій з правової освіти й виховання майбутніх фахівців технічного профілю.

Результати дослідження впроваджено в навчально-виховний процес професійної підготовки студентів Одеської національної академії будівництва та архітектури (акт № 934 від 10.02.2010 р.), Одеського національного політехнічного університету (акт № 103 від 17.05.2010 р.), Миколаївського державного аграрного університету (акт № 461 від 28.02.2011р.), Одеського національного університету імені І.І.Мечникова (акт № 1 від 19. 11. 2010р.).

Достовірність результатів дослідження забезпечується опорою на наукову методологію (філософську, загальнонаукову, конкретно-наукову); доцільним поєднанням комплексу теоретичних та емпіричних методів дослідження, адекватних його меті, завданням, предмету і гіпотезі; порівняльним аналізом даних, одержаних за допомогою різноманітних методів дослідження, що мають репрезентативний характер.

Апробація результатів дослідження. Основні положення й результати, дослідження доповідалися на міжнародній конференції «Социально-экономические направления развития украино-болгарских отношений в XXI веке» (Одеса-Софія, 2001); міжнародних «Удосконалення підготовки спеціалістів» (Одеса, 1999), «Удосконалення підготовки фахівців» (Одеса, 2000, 2001, 2002) науково-методичних конференціях; всеукраїнській науково-практичній конференції «Управління якістю підготовки фахівців у вищій шкалі: історія, досвід, перспективи» (Одеса, 2007), всеукраїнській науково-методичній конференції «Управління якістю підготовки фахівців» (Одеса, 2008), міжвузівському науково-практичному семінарі молодих учених «Правова свідомість молоді в умовах розбудови демократичної держави в Україні» (Одеса, 2006).

Результати дослідження висвітлено у 14 публікаціях автора, з них 3 у співавторстві, 3 статті у фахових виданнях України. Особистий внесок автора

у працях у співавторстві полягає в аналізі наявного стану правової підготовки студентів-першокурсників, визначенні шляхів формування правових навичок у процесі навчання у вищому технічному навчальному закладі та тенденцій і суперечностей спонукальних компонентів людської свідомості.

Структура дисертації Дисертація складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Повний обсяг дисертації складає 224 сторінки, з них 158 - основного тексту. Робота містить 23 таблиці, 7 схем, що займають 1 сторінку основного тексту, 4 діаграми. Додатки (11) викладено на 41 сторінці. Список використаних джерел містить 229 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ІНЖЕНЕРІВ

1.1. Формування компетентності майбутніх інженерів як педагогічна проблема

Побудова демократичної, правової держави з різноманітністю форм власності, пріоритетом підприємницької діяльності, стимулює особисту активність, ініціативу її громадян. Здобуття освіти, професійна підготовка людини все більше розглядається як така, що має за мету зробити її компетентною у розв'язанні певного кола проблем і завдань, тобто дає можливість чітко уявляти межі своїх прав, повноважень, обов'язків, розвивати особистісні якості для забезпечення більшої ефективності в досягненні результатів своєї діяльності. З огляду на це, у вищих навчальних закладах сьогодні активно застосовується компетентнісний підхід.

Зазначимо, що науковцями (В. Байденко, Е. Зеєр, І. Зимняя, В. Ледньов, М. Нечаєв, М. Нікандров, М. Рижаків, Ю. Татор, А. Хуторський та ін.) сьогодні інтенсивно обговорюються проблеми реалізації компетентнісного підходу під час підготовки майбутніх спеціалістів різних галузей.

Розглядаючи питання компетентнісного підходу в організації навчально-виховного процесу вищої школи, Н.Нагорна на перше ставить місце не поінформованість студента, а вміння розв'язувати проблеми, що виникають у пізнавальній, технологічній і психічній діяльності, у сферах етичних, соціальних, правових, професійних, особистих взаємовідносин [117].

На думку І. Кузьміченко, перехід України на нову доктрину соціального розвитку та її входження до міжнародного освітнього простору

роблять надзвичайно актуальною проблему підготовки майбутнього інженера, який володіє спеціальними компетенціями або професійно-функціональними знаннями і вміннями, які забезпечують прив'язку до конкретного об'єкту, предмету праці фахівця, готового до творчої професійної діяльності, що постійно оновлюється [99].

Основною особливістю українського варіанту компетентнісного підходу у вищій освіті, зазначає автор, є практико-орієнтованість із формуванням готовності й уміння вирішувати певні проблеми і завдання професійної та соціальної діяльності, що відповідає рекомендаціям ЮНЕСКО, Ради Європи з посилення інтеграційних начал в освіті, розробці міждисциплінарних і багатодисциплінарних навчальних курсів, що відповідають викликам професійної, соціальної, практичної життєдіяльності сучасного суспільства. У зв'язку з цим головним результатом підготовки майбутнього інженера повинна стати не стільки система знань, умінь і навичок, скільки універсальна інтегральна характеристика, що включає результати навчання, систему сформованих цінностей, мобілізаційну готовність до того або того виду діяльності; соціальні норми поведінки і засвоєні механізми взаємодії з навколишньою дійсністю [99].

Компетентнісний підхід, зауважує В. Ісаєв, дозволяє:

- перейти у сфері освіти від її орієнтації на відтворення знання до вживання й організації знання; «зняти» диктат об'єкту праці (але не ігнорувати його);
- покласти в основу стратегію підвищення гнучкості на користь розширення можливості працевлаштування і виконуваних завдань;
- поставити основною задачею міждисциплінарно-інтегровані вимоги до результату освітнього процесу;
- тісніше пов'язати цілі освіти з ситуаціями використовуваної у світі праці;
- орієнтувати людську діяльність на різноманітність професійних і життєвих ситуацій [62].

Я. Кічук зазначає, що компетентнісний підхід – порівняно нове педагогічне явище. Більш характерним для науковців (Д. Брител, В. Кричевський, О. Овчарук, Ж. Ольховська, П. Фляйсман, Д. Хегер та ін.) є визнання, що компетенція є необхідним складником компетентності, а компетентність є універсальним виміром успішної діяльності фахівця. Саме цей підхід фокусує увагу не на інформованості особистості, а на її вмінні розв'язувати проблеми, що вимагає нової задачі і проектування, й оцінення нового досвіду, рефлексії та контролю щодо ефективності обраного шляху відповідно до розв'язання проблеми, що виникає. Отже, йдеться про «доведену готовність особистості до діяльності» [77].

Відтак, сучасна ситуація соціально-економічного і політичного розвитку актуалізувала необхідність вивчення такого феномена, як «компетентність». У сфері вищої освіти проблема формування компетентності набула особливої актуальності в останні десятиріччя. Поняття компетентності стало широко використовуватися під час підготовки спеціалістів у вищих навчальних закладах різного профілю, наповнюючись конкретним сенсом, зумовленим специфікою цих галузей. Поняття «компетентність» входить у широке вживання й стає затребуваним на достатньо високому рівні розвитку науково-технічного прогресу, сучасних технологій.

Компетентність зумовлює можливість більш широкої соціалізації, більш повної реалізації професійних можливостей, адаптації до ситуації, яка виникає. Так, до компетентності починають все більше входити не тільки знання, але й уміння орієнтуватися, знати, до кого чи до чого потрібно звернутись у разі необхідності розв'язання тієї чи тієї проблеми. Сьогодні до компетентності обов'язково входять знання, що стосуються нових технологій насамперед комп'ютерних.

Спеціалізуючись в окремій галузі, людина водночас відчуває гостру потребу в цілій низці інших сфер діяльності, часто доволі розрізнених між

собою. Так, знання комп'ютера, певних технічних операцій стали необхідні спеціалісту-гуманітарію, а знання і навички в галузі психології, соціальної психології – тим, хто пов'язаний із технікою. Зважаючи на це, Ю. Татур пропонує включити до переліку ключових компетентностей (разом із компетентністю професійною) компетентність у соціальній сфері. Відповідно до цієї компетентності випускник має бути здатним: організовувати своє життя згідно з соціально-значущим уявленням про здоровий спосіб життя; керуватися правами й обов'язками громадянина, цінностями життя, культури, соціальної взаємодії; вибудовувати і реалізувати перспективні лінії саморозвитку (самовдосконалення); інтегрувати знання у процесі придбання і використовувати їх у процесі вирішення соціально-професійних завдань; співробітничати, керувати людьми і підкорятися; спілкуватися в усній і письмовій формі на рідній і іноземній мовах; знаходити рішення у нестандартних ситуаціях; знаходити творчі рішення соціальних і професійних завдань; приймати, зберігати, обробляти, поширювати і перетворювати інформацію [201].

Проте, на думку автора, все менш обґрунтованим стає розширення ключових компетентностей до, наприклад, компетентності в сімейних стосунках, особистому житті, релігії і т. ін. Тобто фахівець не повинен володіти знаннями в межах цих компетенцій на рівні професійної компетентності. Цими знаннями майбутні інженери можуть (і повинні) оволодівати в межах когнітивної складової загальнокультурної компетентності. Виходячи з вищезазначеного, сучасний інженер як фахівець і професіонал (у межах компетентнісного підходу), повинен володіти тими знаннями й уміннями, якими він керуватиметься в своїй подальшій професійній діяльності [201].

Професійна підготовка спеціаліста тієї чи тієї галузі діяльності містить поняття «компетентність» та «компетенції». Ці терміни стійко ввійшли сьогодні у сферу освіти, практичну діяльність людей у різних галузях

виробництва. Аналіз понять «компетентність» і «компетенція» необхідно розпочинати з їх лінгвістичного тлумачення.

У словнику іноземних слів поняття «компетентний» розкривається як такий, що володіє компетенцією – колом повноважень якоїсь установи, особи чи колом справ, питань, які підпорядковуються чиємусь веденню. *Competens* (лат.) – такий, що відповідає, здатний. *Competence* (англ.) – здібність (компетенція). *Competent* (франц.) – компетентний, правомочний [84].

Компетенція (лат. *Competentia*). 1. Коло питань, явищ, у яких ця особа має авторитет, пізнання, досвід. 2. Коло повноважень, галузь питань, явищ (право), що підпорядковуються чиємусь веденню [140].

Отже, компетенція є багатосмисловим поняттям і містить у собі: коло повноважень якоїсь особи; коло питань, у яких людина добре обізнана, про які може розумно судити й ефективно працювати в їх галузі; єдність знань, навичок, професійного досвіду, здібностей діяти; адекватність чи достатність, стан або якість бути функціонально адекватним чи таким, що має достатні знання, судження, навички, вміння [5].

На думку А. Каїнової, компетенція представлена у вигляді трикутника: один кут – це оптимальний конкретних обсяг знань, який визначає здібність застосовувати знання у практичній діяльності; другий кут – кваліфікація (виконання психомоторних дій, уміння швидко приймати ефективні рішення, що визначають якісне управління діяльністю) і, нарешті, третій кут – це мотивація застосування знань і кваліфікації та мотивація до навчання [67].

У декларації Болонського процесу панує кваліфікаційний підхід до проблем освіти, у зв'язку з чим термін «компетенція» використовується для позначення інтегрованих характеристик якості підготовки випускників, для опису результату освітнього процесу. Сприйняття компетенцій як нового типу цілепокладання означає трансформування освітньої політики вищих навчальних закладів відповідно до інтересів ринку праці й засвоєння парадигми освіти «протягом усього життя» [15].

С. Шишов, І. Агапов відзначають, що «компетенції не зводяться ні до знань, ні до вмінь. Часто можна зустріти людей, що володіють широкими знаннями, але які не вміють мобілізувати їх відповідним чином у потрібний момент, коли надається можливість бути компетентним не означає бути вченим чи освіченим. Між знаннями і діями в людській практиці існують складні відносини. Проблема полягає у тому, щоб визначити ті знання, які забезпечили б формування необхідних компетенцій» [213, с. 329]. При цьому науковцями виокремлено професійні й особистісні компетенції. Професійні компетенції, на їхню думку, це сукупність знань, умінь і навичок, які безпосередньо характеризують спеціаліста у професійній галузі, а особистісні компетенції – це якості, що характеризують спеціаліста як особистість (особистісно-психологічні характеристики – моральні, ділові і психологічні якості, які необхідні для заняття певним видом діяльності; характеристики здоров'я і фізичної підготовки; характеристики культурного розвитку) [213, с. 330-331].

Можливий і інший підхід до виокремлення ключових компетенцій. Деякі автори (О. Панова, Л. Погребняк, Н. Сарджвеладзе та ін.) виокремлюють:

1. Політичні й соціальні компетенції, такі, як здатність брати на себе відповідальність, брати участь у спільній діяльності, регулювати конфлікти ненасильницьким шляхом, брати участь у функціонуванні і в покращенні демократичних інститутів.
2. Компетенції, що стосуються життя у багатокультурному суспільстві. Для того, щоб перешкоджати виникненню расизму, розповсюдженню клімату нетерпимості, освіта повинна розвинути у студентів такі міжкультурні компетенції, як повага один до одного, здатність жити з людьми інших культур, мов, релігій.
3. Компетенції, що стосуються володіння усним і письмовим спілкуванням, які важливі в роботі й суспільному житті.

4. Компетенції, пов'язані з виникненням суспільства інформації.
5. Здатність навчатись упродовж усього життя [147].

Отже, під компетенцією майбутніх інженерів ми розуміємо коло повноважень фахівця у сфері професійної діяльності, для успішного виконання якої він повинен володіти професійними знаннями й уміннями, а також мати особистісні якості, що сприятимуть результативності цієї діяльності.

На підставі аналізу наукових доробок нами виокремлено як необхідні, такі види компетенцій:

- базові компетенції, як такі, що складають необхідний фундамент для конкретного виду діяльності, засвоєння й розуміння аспектів довкілля, у межах яких потрібно здійснювати свої професійні задачі;
- ключові компетенції – це такі складові, що пов'язані з виконанням певних професійних функцій з найбільшою ефективністю;
- професійні компетенції – як такі, що входять до ключових, але потребують для своєї появи спеціальної професійної підготовки;
- особистісні – як такі, що входять до ключових, але пов'язані з емоційно-психологічними, фізичними, інтелектуальними характеристиками особистості, і які мають суттєве значення для результативності в певній сфері діяльності.

Дещо по-іншому розглядається сутність поняття «компетентність». Так, Т. Рябова зазначає, що компетентність – це здатність окремої особистості чи суспільного органа оцінювати ситуацію, що склалась, і приймати у зв'язку з цим відповідне рішення, яке дозволяє досягти практичного чи іншого значущого результату [22].

У психологічному словнику подано визначення двох понять: компетентність і соціально-психологічна компетентність. Компетентність – здатність робити щось добре чи ефективно, це здатність дотримуватися встановленого стандарту, що застосовується в якійсь професії [165].

Соціально-психологічна компетентність (від лат. *Competens* – відповідний, здатний) – здатність індивіда ефективно взаємодіяти з довколишніми людьми, в системі міжособистісних відносин. До складу соціально-психологічної компетентності входять уміння орієнтуватись у соціальних ситуаціях, правильно визначати особистісні особливості й емоційні стани інших людей, обирати адекватні способи поведінки з ними і реалізовувати ці способи у процесі взаємодії [165].

Д. Клочкова наголошує на тому, що, по-перше, термін «компетентність» одним словом відображає значення традиційної тріади «знання, уміння, навички» і служить сполучною ланкою між її компонентами. По-друге – і це головне – він найбільш доцільний для опису реального рівня підготовки фахівця – випускника вищої школи [77]. Слідом за А. Кімберг [75], авторка вважає, що компетентність – це стан адекватного виконання задачі. Вона, звичайно, не піддається порівнянню. Людина або компетентна, або не компетентна за відношенням до необхідного рівня знань, а не стосовно досягнень інших. Досконалість – це одночасний й абсолютний стан досягнення, вищий рівень функціонування, який досягається деякими стосовно більшості [77].

По-третє, компетентного фахівця відрізняє здатність діяти в умовах вибору й серед безлічі можливих рішень вибирати найбільш оптимальне, аргументовано спростовувати помилкові рішення, мати критичне мислення. По-четверте, компетентність передбачає постійне відновлення знань, володіння новою інформацією для успішного вирішення професійних задач. Наступне – і це впливає з попередніх пунктів – компетентність містить у собі як змістовний (знання), так і процесуальний (уміння) компоненти. Іншими словами, компетентна людина повинна не тільки розуміти суть проблеми, але й уміти вирішити її практично, тобто мати метод рішення [79].

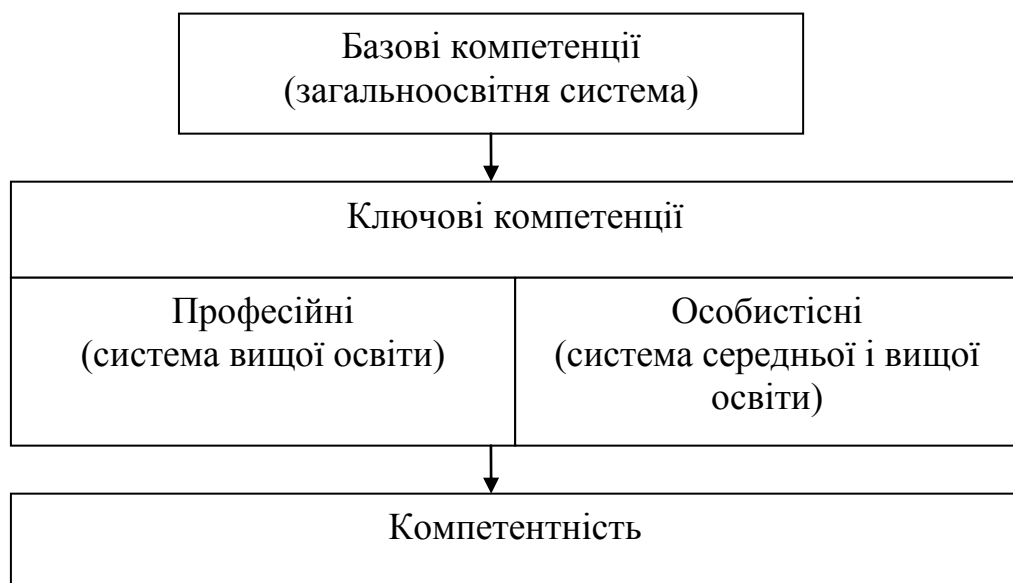
На думку А. Хуторського, всі ключові компетентності мають такі характерні ознаки:

1. Ключові компетентності багатofункціональні. Компетентності належать до ключових, якщо їх наявність дозволяє розв'язати різноманітні проблеми в повсякденному, професійному чи соціальному житті.
2. Ключові компетентності надпредметні і міждисциплінарні, вони можуть застосовуватися в різноманітних ситуаціях: у школі, на роботі, у сім'ї, у політичній сфері та ін.
3. Ключові компетентності потребують значного інтелектуального розвитку: абстрактності мислення, саморефлексії, визначення своєї власної позиції, самооцінки, критичного мислення.
4. Ключові компетентності багатомірні, тобто вони включають різні розумові процеси й уміння (аналітичні, критичні, комунікативні та ін.), «ноу-хау», а також здоровий глузд [211, с. 55-61.].

З огляду на зазначене, процес формування компетентності майбутнього спеціаліста можна подати у вигляд схеми (див. схему 1.1).

Схема 1.1.

Формування компетентності майбутнього спеціаліста

Тобто, як видно зі схеми, компетенція – це сукупність повноважень, знань і вмінь, пов'язаних з певним родом діяльності і статусом спеціаліста; компетентність – сукупність таких професійних й особистісних компетенцій

особистості, які дозволяють виконати всі необхідні види діяльності найбільш ефективно, в основі яких знаходяться базові компетенції, сформовані під час навчання у загальноосвітньому навчальному закладі. Розгляд компетенції як здатності до розуміння і дії (Дж. Дьюї) дає можливість говорити не про ключові компетенції, а про одну компетентність, яку можна назвати «здатність до діяльності» і про її аспекти: готовність до цілепокладання, готовність до оцінки, готовність до дії, готовність до рефлексії.

Зважаючи на те, що об'єктом нашого дослідження є підготовка студентів вищих технічних навчальних закладів і аналіз наукової літератури з досліджуваної проблеми дозволив дійти висновку, що **компетентність майбутніх інженерів** - це результат певним чином організованого освітнього й виховного процесу, що характеризується набуттям особистістю таких структурних складових її інтелектуальної, емоційно-психологічної і діяльнісно-вольової сфер, за яких вона набуває знання сутнісних та специфічних особливостей професійної діяльності, розуміє завдання, які стоять перед нею, має навички, досвід і здатності найбільш ефективно вирішувати їх в актуалізованій ситуації.

Компетентність тісно пов'язана з трудовою діяльністю людини, завжди мала значення у професійній сфері діяльності, проте здебільшого вона розглядалась як природна складова професіоналізму. Аналіз загальних підходів до питань професійної компетентності спеціалістів здійснено у працях Ю. Варданян, Л. Гребенкіної, Н. Кузьміної, О. Лебедева, О. Щеракова. У цих працях компетентність пов'язується володінням особистістю значущими в цій сфері діяльності цінностями, розвиненістю професійного мислення, що сприяє ефективному розв'язанню виробничих завдань, самореалізації в соціально-виробничому середовищі.

Можна простежити певну еволюцію в історії освітньо-виховного процесу, обумовленого культурно-історичними і соціально-політичними факторами, умовами життя і розвитку виробництва в нашому суспільстві: компетентність як елемент професіоналізму – компетентність як доповнення

до професіоналізму – компетентність як розширення професіоналізму.

Науковцями по-різному використовується поняття «професійна компетентність»: як така, що дає можливість на підставі знань, конкретно й ефективно вирішувати завдання у певній сфері діяльності, компетентність у спілкуванні (Л. Петровський, Т. Гордон), інтелектуальна компетентність (М. Холодна), соціально-психологічна компетентність (Р. Ульріх та ін.), ділова компетентність, що містить методичну, професійну, соціальну), моральну, соціально-культурну (Д. Сердюков).

І. Пометун визначає професійну компетентність як спеціальним шляхом структуровані набори знань, умінь, навичок, спроможностей й ставлень, що дозволяють майбутньому фахівцю визначити, тобто ідентифікувати і розв'язувати незалежно від контексту проблеми, що є характерним для певного напрямку професійної діяльності [85]. Е. Зеєром професійна компетентність трактується як комплекс професійних особистісних якостей, які визначають ефективність професійної праці [58].

Н. Саєнко наголошує на тому, що професійна компетентність – це володіння особистістю освітою (діалектично сполучуваною системою професійних знань, умінь і професійно значущих особистісних якостей) та єдність теоретичної і практичної підготовленості до результативної професійної діяльності [179].

Зважаючи на специфічність професії інженера, зауважує О. Лапузіна, його підготовка під час навчання у вищому технічному навчальному закладі зумовлює необхідність нового розуміння професіоналізму інженера та вимог до його особистісних здібностей у зв'язку з якісними змінами технічної діяльності: ускладненням змісту та стрімким зростанням обсягу, розповсюдженням інформаційних технологій на всі сфери економіки, загостренням екологічних проблем, процесами глобалізації. Наслідки інженерної діяльності поширюються на економічну, наукову, соціальну й навіть гуманітарну сфери. Умови діяльності сучасного технічного фахівця

нині вимагають соціальної відповідальності та інтелектуальної чесності, високого рівня гуманістичного світогляду [104]. Погоджуючись у цілому з науковцем, зазначимо, що професіоналізм більш складне поняття, ніж компетентність. На нашу думку, досягти професіоналізму під час навчання у вищому технічному навчальному закладі неможливо, оскільки він є найвищою сходинкою професійної майстерності, що передбачає насамперед досвід роботи у професійній діяльності, постійне вдосконалення знань і вмінь в безпосередніх умовах виробництва й інженерної праці.

Болонський процес, до якого підключилися вищі навчальні заклади України, розробка в цьому зв'язку модульної системи оцінки знань, акцент на самостійне, індивідуальне вивчення курсів необхідних дисциплін і розвинена система контролю, орієнтує на розвиток компетенцій, входження в ту чи іншу галузь діяльності через компетентність.

З огляду на вищезазначене, можна запропонувати найбільш загальні вимоги до професійного навчання майбутніх інженерів з метою формування професійної компетентності:

1. Знання специфіки професійної діяльності, спеціальності.
2. Усвідомлення її місця і ролі у сфері матеріального та духовного виробництва.
3. Знання взаємовідносин і зв'язків з іншими галузями виробництва.
4. Засвоєння наукової (природничо-наукової) основи професійної сфери діяльності.
5. Розвиток здібності до поглибленого вивчення, систематизації, узагальнення одержуваних знань.
6. Формування типу мислення, що відповідає специфіці обраної професійної діяльності.
7. Осмислення гуманітарної складової процесу професійної освіти і діяльності.
8. Орієнтація в сучасній системі інформаційних технологій, практичні

навички використання їх для вирішення професійних задач.

9. Методологічний характер навчання.

10. Орієнтація на перспективну освіту та діяльність.

Отже, на підставі вищезазначеного, доходимо висновку, що **професійна компетентність майбутнього інженера** – це інтегроване особистісне утворення, що містить професійні знання у сфері виробництва, практичні вміння й навички у вирішенні виробничих завдань, особистісні якості, що дозволяють на високому рівні виконувати професійну діяльність.

Відтак, на підставі вищезазначеного, доходимо висновку, що проблеми формування професійної компетентності майбутніх інженерів останнім часом привертають увагу науковців, проте, питанням формування їхньої правової компетентності, без якої в сучасних умовах неможливо належним чином організувати діяльність будь-якого виробництва в межах закону, під час навчання у вищому технічному навчальному закладі приділяється недостатньо уваги. З огляду на це, необхідно визначити сутність і структуру поняття «правова компетентність майбутніх інженерів».

1.2. Сутність і структура поняття «правова компетентність майбутніх інженерів»

Реалії сьогодення призводять до того, що правова компетентність стає необхідною спеціалістам, діяльність яких не пов'язана з юридично-законодавчою базою. Немає необхідності доводити, що від рівня правової культури населення тієї чи тієї держави залежить порядок у ній, який впливає на швидкість і ефективність розвитку цієї держави. Україна не є винятком із цього правила. І необхідність знання та розуміння громадянами України правових норм, з яких складається законодавство України, не викликає сумніву. Вимоги до людей мати знання всіх правових норм, якщо їх діяльність не пов'язана з юриспруденцією, не висувуються, однак уміння застосовувати потрібну правову норму в ході здійснення своєї професійної

діяльності – необхідність для кожного працівника [81].

Професійна діяльність сучасного інженера потребує дотримання у своїй роботі екологічних вимог у проектуванні й експлуатації обладнання, забезпечення економічної ефективності виробничого процесу на основі володіння трудовим й адміністративним правом, реалізації продукції, виходячи з вимог договірної права [159].

Поняття правової компетентності є об'єктом вивчення багатьох дослідників: П. Баранов, А. Дахін, А. Крижанівський, Є. Майорова, А. Овчинніков, О. Панова, Є. Певцова, І. Покровський, Т. Соловйова, С. Треніхіна.

Так, С. Треніхіна надає таке визначення: «Правова компетентність – це комплекс знань, ідей, ціннісних уявлень, що визначають вибір обґрунтованої законом поведінки людини. Необхідною складовою такого комплексу є правова освіта, формування політичної й правової свідомості, навичок самовизначення щодо явищ політичного та правового життя суспільства, вміння давати власну оцінку політичним і моральним явищам» [204].

На думку Є. Майорової, правова компетентність – це «здібність... до ефективного здійснення професійної діяльності в умовах фінансово-економічної самостійності» [110]. У цьому визначенні показана вираженість такої сутнісної риси правової компетентності як практична спрямованість, дієвість.

Правова компетентність спеціаліста, зазначає М. Полякова – це цілісне утворення його особистості, що відбиває готовність до вирішення завдань, які потребують правових знань, а також до їх використання у професійній діяльності [159].

На думку О. Болотової, правова компетентність визначається рівнем правосвідомості студента та його правової активності. Саме це утворення й дає змогу майбутньому фахівцеві, як активному учаснику освітньої політики держави, найбільш повно й чітко реалізувати власні вміння щодо розв'язання проблемних питань освітнього процесу, які потребують компетентного

супроводу. Зазначене дає змогу наблизитися до розуміння функціональної ролі правової компетентності фахівця у професійній діяльності [19].

У педагогічній науці під правовою компетентністю розуміють здатність людини ефективно вирішувати проблеми правовими засобами, які виникають у житті [105, с. 51]. Звідси випливає, що правова компетентність будь-якого фахівця, як будь-якого громадянина, передбачає знання ним соціальних норм і правил поведінки людей, що встановлюються і санкціонуються державою.

Д. Клочкова виокремлює такі складові правової компетентності: ціннісно-орієнтаційна компетентність, яка складається в усвідомленні й прийнятті основних правових принципів, що діють у демократичному суспільстві, усвідомлення цінності права як способу узгодження інтересів людей і підтримки стабільності суспільства, правопорядку й законності; усвідомлення в необхідності правомірної поведінки, неприйняття асоціальної поведінки як фактора руйнування суспільства; формування власних настанов і ціннісних орієнтацій; регулятивно-поведінкова компетентність: наявність позитивних правових настанов, уміння приймати самостійні рішення, прогнозувати їхні наслідки, нести відповідальність за свої дії, наявність навичок вирішення конфліктів правовими засобами, звертання за кваліфікованою юридичною допомогою; комунікативна компетентність, яка включає готовність до конструктивної правової взаємодії, ведення переговорного діалогу, аргументацію й презентацію власного погляду, досягнення домовленостей [79].

З огляду на зазначене, науковець доходить висновку, що навички, необхідні для набуття компетентності, всеосяжні і можуть бути застосовані в різних обставинах. Компетентність у такій сфері, як право вимагає спеціальних знань і вмінь: людина зі сформованою правовою компетентністю повинна мати систематичні знання з основ права, має бути здатна до самовизначення й самореалізації в типових правових ситуаціях; мати систематичні фундаментальні знання із загальних і профільних розділів

права, здатність визначати адекватні моделі поведінки і/чи приймати рішення в типових і нестандартних правових ситуаціях; здатна до законотворчої діяльності (це стосується політичних діячів, професійних юристів, науковців, і, в тому числі, педагогічних працівників, предметом досліджень і викладання яких є питання права) [79].

З позиції правової компетентності фіксуються ті реалії, які мають правовий аспект, відображаються свідомістю, оцінюються й регулюються з позицій наявних у суспільстві правових норм. Необхідно відзначити і те, що на цьому рівні значну роль відіграють почуття, емоції, переживання, в основі яких лежить ставлення особистості до права.

Правова компетентність – це не тільки пасивне засвоєння знань, а й їх застосування на практиці. Як вид соціально-правової діяльності вона може включати такі рівні: повсякденний рівень (первинний), що виявляється у вчинках, діях згідно з логікою своєї правової компетенції, практичне застосування знань у правовому просторі. Другим рівнем є теоретичний рівень, на якому відбувається осмислення права, його меж, нормативів, з'ясування способів і засобів поведінки з ним, упорядкування й удосконалення знань про право.

Правова компетентність включає регулювання вчинків, дій, поведінки людей у сфері права, а також перетворення, зміну правової свідомості з тим, щоб вона (за змістом і побудові) відповідало об'єктивним параметрам права, правовим нормам, але включає аналіз особистого й колективного досвіду правових відносин і спілкування, спостереження над системою правових інститутів і норм, навчання (самонавчання) правових навичок і правових знань.

Специфіка будь-якої професійної діяльності призводить до вироблення її регулювальних правових норм. Вони стосуються й протікання виробничого, технологічного процесу та його кінцевого результату, і взаємовідносин його учасників між собою, а також із державою, співвідношення з іншими сферами виробництва, життєдіяльності

суспільства. Відтак, для виконання виробничих функцій суб'єктам необхідний відповідний рівень знань і навичок правового регулювання, тобто входження у зовсім іншу галузь. Правова компетентність містить у собі здатність мислити правовими категоріями, діалектично пов'язувати з ними розбіжні з правом галузі трудової діяльності, соціальні і духовні явища суспільного життя, орієнтуватися на їх вирішення відповідно до прогресивних тенденцій розвитку суспільства. До правової компетентності майбутнього інженера входить, у першу чергу, відображення правових аспектів своєї професії, роду діяльності, конкретної організації виробництва; знання правових норм і законів, у межах яких протікає їхня безпосередня діяльність, настанова на правомірність дій і поведінки, навичок та досвіду вирішувати правові задачі зі своєї спеціальності. Це підтверджує наше припущення про те, що досліджувати правову компетентність має сенс на стику різних видів діяльності, і вона за своєю суттю є діяльнісною якістю особистості. Щоб констатувати наявність такої якості зовсім не обов'язково бути кваліфікованим спеціалістом у галузі юриспруденції, мати безпосередній правовий досвід роботи. У цілому, на думку дослідників (О. Панова та ін.):

1. Основу формування правової компетентності спеціаліста складає розуміння її сутності як якісної характеристики особистості майбутнього спеціаліста.
2. Правова компетентність спеціаліста, як і будь-якого громадянина, обов'язково містить правові знання, норми, що дозволяють їй виконувати соціальні вимоги і правила поведінки в суспільстві, які встановлюються чи санкціонуються державними правовими органами, а також повноваженнями, правами й обов'язками конкретного виробництва.
3. Правова компетентність, крім глибоких теоретичних знань, включає практичні вміння, комунікативні здібності й особистісні якості, спрямовані на підвищення ефективності професійної діяльності.
4. Правова компетентність відображає правову дійсність, ставлення

особистості до правових явищ і на підставі цього її правову поведінку; вона виявляється через позитивну, відповідну до законів суспільства, настанову щодо себе та інших, адаптує до правового простору конкретної держави.

5. Умовами формування правової компетентності майбутнього спеціаліста є пріоритетні цінності, мотиваційні настанови, правова культура держави, рівень правової освіти студентів, законність і правопорядок у сфері соціального оточення особистості [147].

Отже, правова компетентність визначається рівнем розвитку суспільства, політичною і правовою ситуацією в ньому, особливостями окремого випадку, що розглядається. Але для цього потрібні знання не тільки конкретні, а й узагальнені, абстрактні, деякі орієнтації на правові ідеали і цінності. Крім цього, і знання, а правильніше – відчуття ситуації і правового виходу з неї, що пов'язано з інтуїцією.

Науковці (О. Болотова, О. Панова, М. Полякова та ін.) виокремлюють такі ключові якості, що входять до правової компетентності: адаптивну (що дозволяє адаптуватися в певному правовому просторі); комунікативну (здібність узгодження питань професійної діяльності з існуючим законодавством і правом); мовленнєву (означає здібність передавати і виражати інформацію у правовому аспекті); юридичну (формування умінь оперувати юридичними категоріями); соціокультурну (знання історії розвитку правової свідомості, права, закономірностей їх розвитку, зв'язки з іншими формами суспільної свідомості, особливості функціонування); прогностичну (здібність передбачати розвиток конкретної ситуації, бачити проблеми, що виникають, наслідки, і знаходити їх правильне рішення з точки зору законодавства); компенсаторну (вміння знаходити вихід із ситуації, відносно якої відсутні закони, які її визначають); навчально-пізнавальну (удосконалення загальнонавчальних навичок: працювати з книгою, учнями, документами, розуміти сенс законів, знати юридичну термінологію і вміти нею користуватися). Наявність правової компетентності майбутнього

інженера, на нашу думку, – це здібність оцінювати соціальні явища і процеси з позиції правової свідомості, відповідного рівня правової культури, характерної для певного історичного та політичного етапу розвитку держави і бачити перспективи розвитку законодавчо-правових аспектів сфери своєї діяльності.

На підставі вищезазначеного, у правовій компетентності майбутніх інженерів ми виокремлюємо такі ключові компетенції:

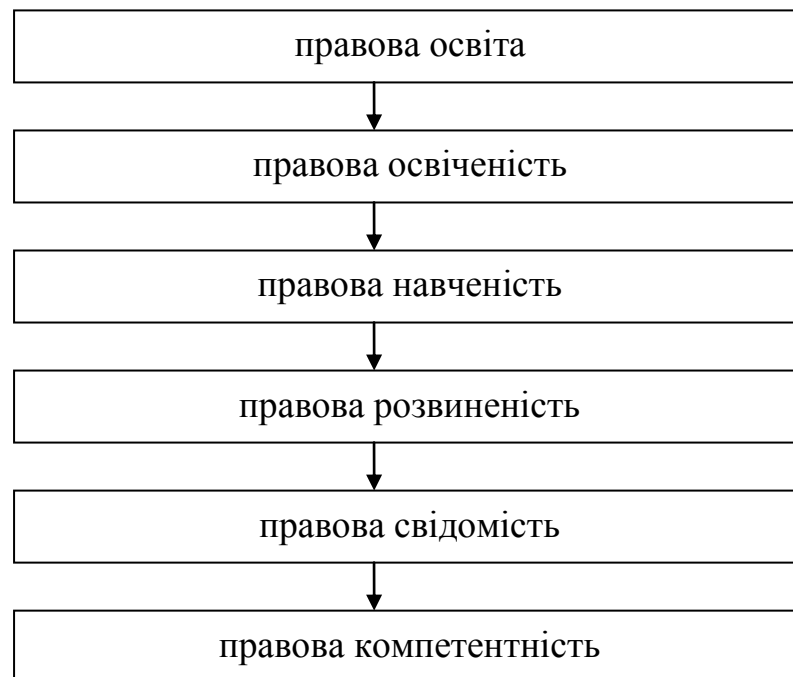
- ціннісна (ставлення до права і закону як до цінності, досягнення світової цивілізації, феномена культури, розуміння сутності права і моралі, здібність до їх розмежування, пріоритету права над мораллю, права над політикою);
- інформаційно-пізнавальна (здібність знаходити, сприймати, аналізувати інформацію, що відноситься до юридично-законодавчої, правової галузі, орієнтуватися в такій інформації, здібність до пошуку правдивої, цінної, суттєвої інформації, юридичні факти);
- мисленнєво-мовленнєва (розуміння сенсу, практичне застосування юридично-правової термінології, категоріального апарату, здібність вираження проблеми мовою права, пояснення правового сенсу явищ, процесів, подій);
- навчально-пізнавальна (уміння працювати з юридичними джерелами та літературою, законодавчими актами, спостерігати за діяльністю інститутів права, осмислювати досвід вітчизняної та зарубіжної практики);
- юридично-законодавча (знання джерел права, системи законів, інститутів права, своїх прав, свобод, обов'язків – громадянських, як представників певної соціально-психологічної і вікової групи, професійно-трудового колективу, механізму звернення до закону);
- компенсаторно-консультативна (здібність компенсувати відсутність юридичних знань, умінь, якими володіє професійний юрист, правознавець за рахунок здібності знаходити потрібне джерело консультативної юридичної допомоги, роз'яснення);

- технологічно-регулятивна (знання правового аспекту професійних проблем і задач, уміння вирішувати виробничі проблеми у правовому руслі; застосовувати чинні правові норми, закони до конкретної практики, знання механізму впливу на інститути права, юридичні і фізичні особи);
- творчо-прогностична (здібність прогнозувати перспективи правових рішень, що приймаються, передбачати виникнення правових проблем, здібність протистояти беззаконню, удосконалювати законодавство, систему права, юридичні норми, застосовувати юридичні знання, закони у складній, неординарній ситуації, вибирати юридичні рішення, спрямовані на досягнення найбільшої ефективності дій).

Зазначимо, що формування правової компетентності майбутніх інженерів – процес динамічний, що здійснюється поступово. Динаміку формування правової компетентності майбутнього інженера можна подати в такий спосіб (див. схему 1.2.).

Схема 1.2.

Динаміка формування правової компетентності майбутнього інженера

Правова освіта – це процес цілеспрямованого передавання знань, умінь

і формування усталених навичок у галузі правової дійсності, що дозволяють не тільки мати теоретичні уявлення про певні юридичні норми життя, закони країни, а й застосовувати ці норми на практиці [151, с.33]. Правова освіта як елемент системи виховного процесу – необхідний етап правової соціалізації особистості, в межах якої формуються її ціннісно-правові орієнтації [151, с.33-34].

Правова освіченість (за А.Столяренко) характеризується наявністю у громадянина знань, поглядів і переконань, що дозволяють правильно розуміти й оцінювати правову сферу суспільства, права і свободи, їх межі, зв'язки прав, свободи та відповідальності (у кого більше прав, у того більше обов'язків, у кого менше обов'язків, у того і менше прав і т. ін.) [196].

Правова вихованість громадянина відрізняється: повагою до закону та законності, ставлення до них як до групи вищих соціальних цінностей, як до норм, що стверджують мораль і захищають людину; потребою, бажанням, звичками постійно поводитися правомірно, неприйнятністю іншої поведінки; прагненням до вибору лише правомірних способів і засобів задоволення своїх потреб, досягнення цілей, вирішення проблем; прагнення до сприяння правоохоронним органам; активністю в підтримці правопорядку на роботі, за місцем навчання, мешкання, утримання інших людей, членів своєї сім'ї від порушень закону, їхнє перевиховання.

Правова навченість громадянина включає: знання мінімуму нормативних документів, необхідних для життя, роботи і поведінки в побуті; навички та вміння правомірної поведінки й розв'язання проблем у житті та діяльності, знання можливостей, порядку і правил юридичного захисту своїх прав та інтересів; знання й навички правомірного забезпечення особистої безпеки, меж необхідної оборони.

Правова розвиненість – це схильність до застосування орієнтирів, роздумів, оцінок, виборів, рішень, що відповідають вимогам правомірної поведінки; наявність якостей, які не допускають ризиковану, необачну,

легковажну, розпущену, провокуючу злочинця поведінку; мотиви до самоформування правової культури [196, с. 251-252].

Правова компетентність – це знання, що допомагають розв’язати якусь конкретну проблему або задачу, пов’язану з правом. До правової компетентності входять не тільки конкретні, безпосередньо пов’язані з проблемою чи питанням, що виникли, знання, орієнтації, способи дії. До неї належать і знання опосередковані, за допомогою яких можна знайти шлях, спосіб отримання необхідних знань, відомостей, допомоги. Це і практичне оволодіння сучасними технологіями, уміння орієнтуватися в потоці інформації, яка їм передається, уміння вибрати з неї найбільш важливе і цінне. Зокрема, майбутній інженер повинен володіти правовими знаннями, не тільки зв’язаними із захистом прав і свобод громадянина, вирішенням особистих правових питань, тощо в враховувати специфіку професійної діяльності інженера, зокрема вирішення питань безпеки виробництва, знати правові норми щодо посадових злочинів, інтелектуальної власності, власності на землю і правила землекористування в Україні тощо.

Отже, на підставі вищезазначеного, доходимо висновку, що в цілому **правова компетентність** – це система правових знань, переконань, навичок, досвіду, механізму дії права і правових технологій, що дозволяють особистості орієнтуватись у правовому полі, юридично грамотно знаходити в ньому вирішення завдань, які виникають, а також впливати на наявну в суспільстві юридично-правову та законодавчу системи, стимулювати дію механізму соціального захисту особистості, що потребує наявності професійних якостей, високого рівня спеціалізації в певній галузі виробничої діяльності, правової культури і грамотності, високого рівня громадянської зрілості, широкої ерудиції і навичок використання сучасних технологій.

Правова компетентність майбутнього інженера – це наявність системи професійно правових знань чинного законодавства; усвідомлення сутності права та механізмів його дії; вміння мислити правовими категоріями;

доречно використовувати набуті правові знання у професійній діяльності, досягати ефективного результату нормативно-правовим способом.

Зважаючи на те, що у правовій підготовці майбутніх інженерів важливу роль відіграють виокремлені нами види компетенцій у правовій компетентності майбутніх інженерів, було визначено базові компетенції першого, другого і третього порядку.

Базові компетенції першого порядку: ставлення до правопорядку як до необхідності; відчуття меж дозволеного і поведінка в цих межах; знання джерел права, орієнтація у цих джерелах; усвідомлення власних прав; повага до прав інших; емоційно-психологічне неприйняття несправедливості; осуд протиправних дій; толерантність відносно людей, що займають іншу світоглядну позицію і мають інші інтереси тощо; віра в силу закону, у справедливість; навички правомірної поведінки; сформоване почуття законності.

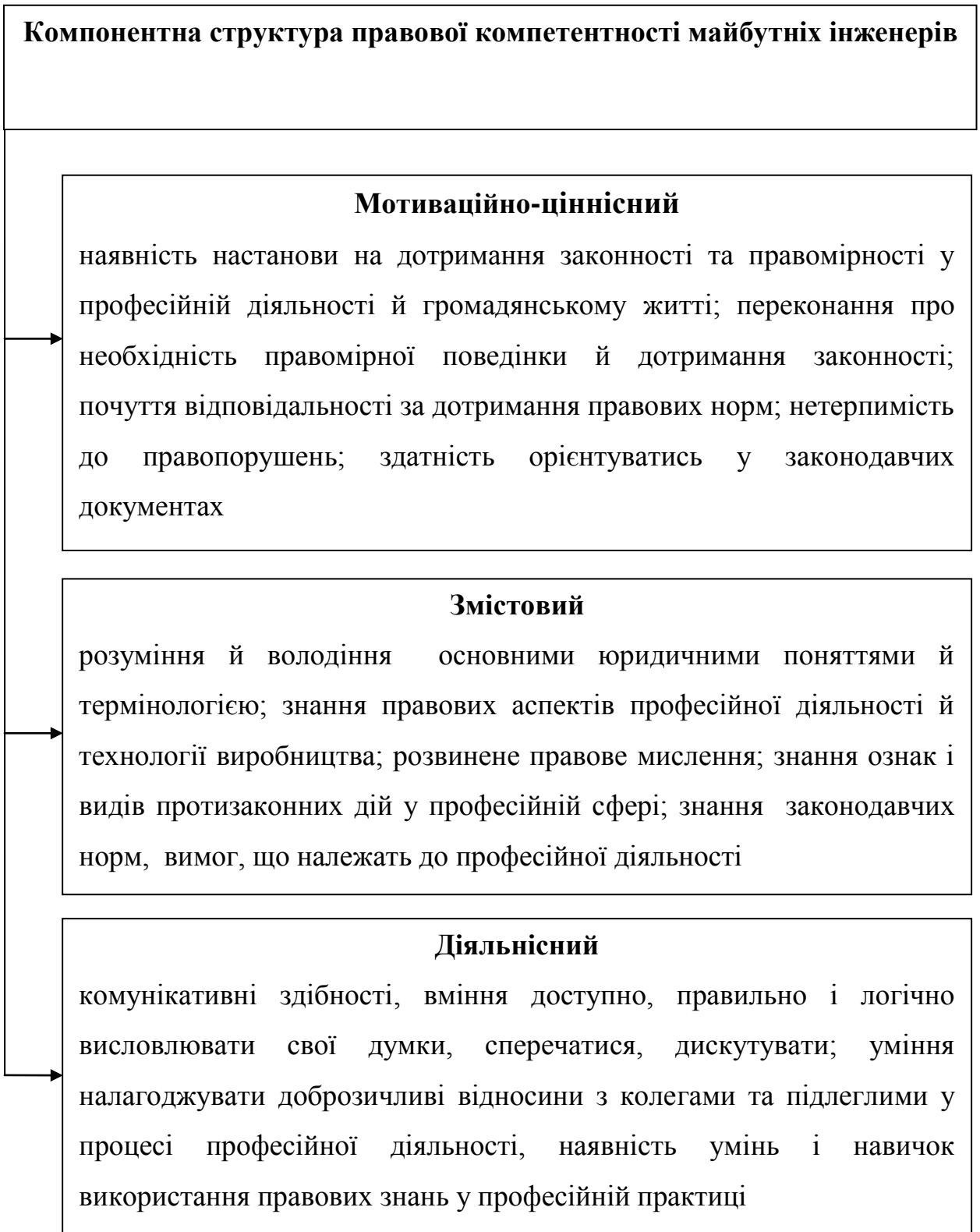
Базові компетенції другого порядку: здібність жити в колективі, поєднувати свої потреби та інтереси з колективними; знання правових заборон поведінки в суспільстві; сформований «кодекс честі»; здібність уникати, не допускати конфліктів; усвідомлення себе особистістю, що має права, свободи, обов'язки; сформоване почуття особистісної й національної гідності; настанова на недопущення, припинення будь-яких спроб, звідки б вони не виходили, пригноблення, образи, зневажання прав.

Базові компетенції третього порядку: уявлення про правознавчу літературу та джерела; усвідомлене ставлення до права як до цінності; розуміння сутності права, культурно-історичних, соціально-політичних його компонентів; здібність виокремлювати правові аспекти соціального життя; здібність аналізувати факти, явища, процеси соціального й духовного життя за допомогою юридично-правових категорій; уміння бачити правову проблематику, знати основи законодавства та права, бути здібним формулювати правові проблеми; уявлення про законодавство, закони;

знання особливостей діяльності правових інститутів, представників юридичних професій; уявлення про карно-правові та адміністративні правовідносини; володіння базовими поняттями юриспруденції; уміння юридично правильно викладати правову проблему; володіння прийомами юридичної техніки для захисту своїх прав; знання процедури захисту своїх прав; знання процедури реалізації потреб та інтересів правовим шляхом; інтерес до проблем права, законотворчості, пізнавальна активність; уміння переконувати й заохочувати інших до правомірної поведінки; сформовані правові пріоритети і вільний вибір правової поведінки в умовах полікультурного простору; соціально-правова активність і здібність відстоювати свої права; володіння основними технологіями захисту своїх прав.

На підставі вищезазначеного у структурі правової компетентності було виокремлено такі компоненти: мотиваційно-ціннісний, змістовий, діяльнісний (див. схему 1.3).

Важливим компонентом у структурі правової компетентності майбутнього інженера, на нашу думку, є мотиваційно-ціннісний, оскільки без мотивації не можливе здійснення будь-якої діяльності. Науковці (О. Осадько, С. Рубінштейн, Г.Щукіна та ін.) наголошують на наявності безпосереднього зв'язку і взаємозумовленості характеру мотивації й результативності навчання, пізнавальних інтересів та потреб студентів – майбутніх фахівців. На їхню думку, мотив є внутрішнім стимулом до дії, усвідомленою спонукою до певного виду дій. Мотив як усвідомлена спонука до певної дії, стверджує С.Рубінштейн, власне, і формується в міру того, як людина враховує, оцінює, зважує обставини, в яких вона перебуває, і усвідомлює мету, що перед нею постає. Від ставлення до них і породжується мотив із його конкретною змістовністю, необхідною для реально життєвої дії. Мотив як спонука – це джерело дії, що його породжує; але, щоб стати таким, він повинен сам формуватися [175].

На думку Ж. Нютена, мотивація є активним процесом спрямування поведінки до тих ситуацій та об'єктів, яким віддається перевага. При цьому мотивація розуміється науковцем або як імпульс, що виникає вусередині

організму, або як тяжіння, що поступає від якого-небудь зовнішнього відносно до індивіда об'єкта [126, с. 18].

В аспекті дослідження, мотиваційно-ціннісний компонент передбачає наявність настанови на дотримання законності та правомірності у професійній діяльності та громадянському житті й характеризується переконанням про необхідність правомірної поведінки і дотримання законності; потребою звертання до законодавчих актів та інших правових джерел для того, щоб звірити свої дії, виробити лінію поведінки й план дій, почуття відповідальності за дотримання правових норм; нетерпимістю до правопорушень; потребою в інформованості про правові й законодавчі документи, що належать до сфери професійної діяльності; здатністю орієнтуватись у законодавчих документах.

Іншим компонентом у структурі правової компетентності майбутніх інженерів обрано змістовий. Л. Кацова зазначає, що студентів слід озброїти понятійним апаратом та системою знань, які є необхідними для виконання завдань майбутньої діяльності, при цьому забезпечити розвиток розумових якостей, операцій і процесів, видів та форм мислення відповідно до специфіки завдань і умов професійної діяльності, оскільки чим більш багате і розвинене професійне мислення, тим сильніший вплив його на професійний інтерес [71].

Уважаємо, що під час навчання у вищому технічному закладі студенти повинні набути вмінь застосовувати на практиці правові прийоми, самостійно здобувати нові знання, орієнтуватись у законодавчих актах. З огляду на це, змістовий компонент формування правової компетентності майбутніх інженерів передбачає наявність сукупності науково-теоретичних і практичних правових знань, що виражені в якості складової частини правознавства, філософсько-правової галузі знань, коли відбувається загальнотеоретична проробка правового матеріалу з точки зору соціальної діяльності, поведінки, вчинків людей і умов професійної діяльності.

Змістовий компонент містить розуміння змісту й володіння основними юридичними поняттями й термінологією; знання юридично-правових аспектів професійної діяльності й технології виробництва; розвинене правове мислення; знання ознак і видів протизаконних дій у професійній сфері; знання законодавчих норм, вимог, що належать до професійної діяльності.

Важливим компонентом правової компетентності майбутніх інженерів, на нашу думку, є діяльнісний, який характеризується: наявністю комунікативних здібностей, умінням доступно, правильно і логічно висловлювати свої думки, сперечатися, дискутувати; умінням налагоджувати доброзичливі відносини з колегами та підлеглими у процесі професійної діяльності.

Діяльність визначається як активна взаємодія людини з навколишньою дійсністю, в ході якої людина виступає суб'єктом, що цілеспрямовано впливає на об'єкт і задовольняє в такий спосіб свої потреби [3, с. 95]. З точки зору системного аналізу, О. Новіков розглядає діяльність як складну систему, що спрямована на підготовку, обґрунтування і реалізацію вирішення складних проблем: політичного, соціального, економічного, технічного та іншого характеру [124, с. 25].

В аспекті дослідження діяльнісний компонент зумовлений необхідністю опанування майбутніми інженерами прийомів використання одержаної правової інформації з метою засвоєння способів вирішення різноманітних ситуацій у правових межах, потребують відповідних умінь у студентів. Зазначений компонент у структурі правової компетентності майбутніх інженерів передбачає набуття студентами вмінь і навичок пошуку й використання правових знань у професійній практиці. Зокрема, майбутні інженери повинні вміти застосовувати законодавчі й правові норми, орієнтуватись у цих документах; вміти виявляти правопорушення; володіти процедурою правових рішень; вміти вести пошук необхідної інформації в

галузі права й законодавства; вміти свідомо контролювати результати своєї діяльності і рівень розвитку в межах реалізації норм права у професійній сфері. При цьому, завданням вищого навчального закладу є не тільки дати студентам знання, сформувати вміння і розвинути навички, але й виробити в них постійну звичку самостійно поповнювати знання і забезпечити перенесення цієї звички у свою майбутню виробничу чи дослідницьку діяльність.

Задля формування правової компетентності майбутніх інженерів під час професійної підготовки у вищому технічному закладі необхідне впровадження певних педагогічних умов, що сприятимуть ефективному вирішенню цього завдання.

1.3. Педагогічні умови формування правової компетентності майбутніх інженерів

Педагогічні умови за визначенням науковців (Н. Конюхов, А. Уваров та ін.) є обставинами, за яких залежить і відбувається цілісний продуктивний процес професійної підготовки фахівців, що опосередковуються активністю особистості, групою людей. З.Курлянд підкреслює, що в тому разі коли явище викликає інше явище, воно є причиною; коли явище взаємодіє з іншим чи іншими, у процесі розвитку цілого, до якого воно належить, воно є чинником; коли явище обумовлює існування іншого, воно є умовою [100]. К.Недялкова зазначає, що педагогічні умови – це зовнішні стосовно особистості студента обставини середовища навчання й виховання, що причиною змін його особистості [119]. В. Стасюк розуміє педагогічні умови як обставини, за яких залежить та відбувається цілісний продуктивний педагогічний процес професійної підготовки фахівців, що опосередковується активністю особистості, групою людей [195]. О. Братанич дає таке визначення поняття «педагогічні умови – це сукупність об'єктивних можливостей змісту освіти, методів, організаційних форм і матеріальних

можливостей їх здійснення» [25, с.7].

У дослідженні під педагогічними умовами розуміється сукупність заходів, що свідомо створюються в навчально-виховному процесі і забезпечують найбільш ефективно формування правової компетентності майбутніх інженерів у процесі професійної підготовки. Такими педагогічними умовами є: спрямування навчально-виховного процесу на розвиток правової свідомості і правової культури майбутніх інженерів; інтеграція правових знань з дисциплінами гуманітарного циклу; насичення навчально-виховного процесу підготовки майбутніх інженерів активними методами навчання правового змісту.

1.3.1. Спрямування навчально-виховного процесу на розвиток правової свідомості і правової культури майбутніх інженерів. Правове виховання студентів вищих технічних навчальних закладів як тієї частини молоді, що стоїть на порозі дорослого життя і готується нести повну відповідальність за всі свої вчинки, потребує значної уваги. Підвищення рівня правових знань у студентів вищих технічних навчальних закладів, їхня правосвідомість та правова культура можлива лише за умови освітнього правового виховання. Адже розуміння основ конституційного, адміністративного, цивільного, трудового та інших галузей права є необхідною умовою життєдіяльності кожного громадянина України [38, 25].

Сьогодні в Україні відбуваються інтенсивні правові реформи, приймаються нові закони і доволі не легко розібратись у законодавчих процесах нашої держави, що складають сучасну законодавчу базу. З огляду на це, необхідно постійно інформувати студентів про зміни в українському законодавстві, оскільки правові знання повинні надати можливість молодому спеціалісту орієнтуватись у житті й сприяти професійній активності. Громадянин, який знає, як скласти трудовий договір або як внести зміни в той, що вже є, до кого звертатися в разі виникнення спірного питання з

роботодавцем, як скласти брачний контракт і т. ін., є основою правової держави, він сам стає носієм права. «Право» починає функціонувати в суспільстві, тому головним є не просто ознайомлення студента з правовою інформацією, а формування правового мислення громадянина, позиція якого буде активною [205].

На сьогоднішній день правова свідомість і правова культура набула нового визначення. Цю проблему досліджували такі вчені, як В. Бабкін, Р. Гарофаро, С. Гогель, І. Голосніченко, Л. Горбунова, І. Ільїн, М. Конох, М. Коцюба, В. Котюк, А. Кутиркін, Ч. Ломброзо, П. Макушев, П. Мартиненко, Т. Мартинюк, А. Мащок, Є. Назаренко, П. Новгородцев, П. Рабінович, В. Селіванов, С. Тихонова, М. Цимбалюк, Е. Феррі та ін. Науковці визначають правову свідомість і правову культуру як сукупність досягнень суспільства, його соціальних груп та громадян у галузі регулювання суспільних відносин, що забезпечує верховенство права в суспільному житті, тобто панування у суспільному житті правових принципів справедливості і гуманізму, захисту прав і свобод людини, її честі та гідності, реальне забезпечення місця людини як вищої соціальної цінності.

У демократичній державі стрижнем правосвідомості є визнання принципу верховенства права, життя і здоров'я, честі та гідності, недоторканності й безпеки людини як найвищої соціальної цінності, беззастережна повага до прав людини і громадянина як невід'ємних від особи можливостей, що становлять юридичний фундамент життєдіяльності людини [202, с.103]

А. Крижановський зазначає, що в умовах деіологізації правосвідомості гостро буде стояти проблема «компетентності носіїв» правової свідомості і правової культури, або іншими словами – компетентної правової свідомості [94, с. 36]. І далі він продовжує: «У структурі правової свідомості домінувальне значення має правове мислення, що в сукупності з правовими знаннями і становить основу компетентної правової свідомості.

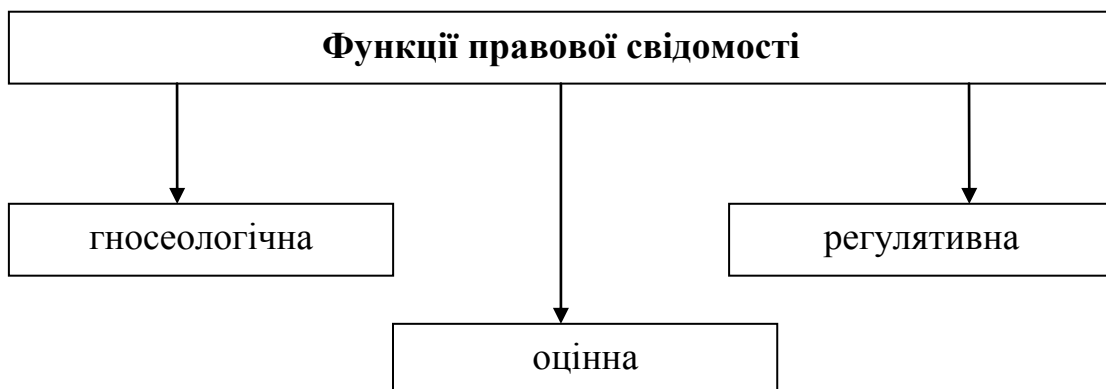
Компетентність відносно правової свідомості має сенс, як така, що відповідає вимогам, які діють у певній сфері правового життя» [94, с. 37].

О. Єфросиніна, А. Кальянов, В. Носков зазначають, що правосвідомість – це сукупність суб'єктивних елементів правового регулювання: ідей, теорій, емоцій, почуттів та правових настанов, за посередництвом яких відображається правова дійсність, формується ставлення до права й юридичної практики, ціннісна орієнтація щодо правової поведінки, бачення перспектив і напрямів розвитку правової системи з точки зору забезпечення гідного існування людини, справедливості в міжлюдських стосунках, ефективної організації життєдіяльності держави та суспільства [125, с.87].

Правосвідомість є одним із різновидів суспільної свідомості. Їй, як і іншим формам суспільної свідомості (філософській, релігійній, моральній, політичній, естетичній), властиво відображувати навколишній світ, однак не увесь, а лише певний його аспект – правову дійсність. В умовах формування засад правової, демократичної державності правова складова суспільної свідомості дістає додаткові стимули для свого розвитку, становлення як однієї з найважливіших її частин [125].

У процесі правового регулювання правова свідомість виконує ряд основних функцій, до яких передусім належать гносеологічна, оцінна і регулятивна (див. схему 1.4).

Схема 1.4.

Гносеологічна (пізнавальна) функція передбачає накопичення знань про право, його сприйняття, подальше осмислення різних правових явищ, всієї правової дійсності.

Регулятивна функція реалізується через систему мотивів, ціннісних орієнтацій, правових установок, які виступають специфічним регулятором поведінки людей. Особливу роль у здійсненні цієї функції відіграють правові настанови, які свідчать про готовність, схильність особи до певної моделі поведінки – правомірної чи неправомірної, що формується під впливом низки економічних, соціальних або психофізіологічних факторів [202].

Оцінна функція передбачає оцінку правової поведінки (діяльності) людей, оцінку права в цілому. В повсякденному житті в людини формується певне, передусім емоційне, ставлення щодо різних явищ і процесів правового життя на основі власного досвіду та правової практики. Норми, які захищають і охороняють інтереси людини, сприяють їх реалізації, отримують, зазвичай, схвалення, позитивну оцінку. Недосконалі норми, з суттєвими прогалинами, суперечностями, що здатні порушувати права і свободи людини, сприймаються негативно. Вони можуть піддаватися конструктивній критиці (аж до внесення пропозицій щодо вдосконалення змісту таких норм) або деструктивній критиці (заперечення права, його зневага, протидія ефективному функціонуванню механізму правового регулювання) [202].

У змісті правосвідомості виокремлюють такі оцінні судження щодо: права і законодавства (принципів, норм, інститутів, галузей); правової поведінки особистості та їх груп і об'єктів діяльності (злочинності, правопорушень, правопорушників); правоохоронних органів (суду, юстиції, прокуратури, органів внутрішніх справ, адвокатури, нотаріату та їх діяльності); власної поведінки з точки зору визначення її як правомірної чи протиправної [44, с.67]

У розумінні І.Пльїна передумова нормального, здорового права закладена в самій людині, в її особистій правосвідомості — вільному, лояльному, творчому стані душі. І хоча дослідник не давав єдиного універсального визначення правосвідомості, проте зазначав, що правосвідомість — це воля до права, воля до мети права і здатність «самозаконно» мотивувати свої вчинки усвідомленням цієї мети [59].

Науковець уважав, що безспірне коріння правосвідомості приховане в повазі людини до самої себе, відчутті власної духовної гідності, здатності до самоконтролю і самоуправління при самостійному встановленні меж допустимої поведінки і взаємній повазі та довірі сторін, що є підставою для приватних і публічних правовідносин. На думку дослідника, правосвідомість — це сукупність переконань щодо права, держави, всієї організації суспільного життя; це головне джерело природного права, а також універсальний зв'язок між правом і мораллю, між природним і позитивним правом. Духовно здорова і вірна правосвідомість — ось те, головне, чого потребує держава і право для свого процвітання [59].

У сучасній правовій літературі (П. Макушев та ін.) найпоширенішим є визначення правосвідомості як сфери свідомості, що відображає правову діяльність у формі правових знань й оцінного ставлення до права і практики його реалізації, соціально-правових установок і ціннісних орієнтацій, які регулюють поведінку людей у соціумі в юридично значущих ситуаціях. Науковець підкреслює, що правосвідомість є сукупністю поглядів, теорій, уявлень і почуттів людей щодо чинного і бажаного права та правопорядку [112, с.8].

Отже, життя людини яскраво демонструє, що свідомість дійсно керує поведінкою людей, регулює їхні вчинки в усіх сферах життєдіяльності, зокрема й у правовій. Від рівня, якості, характеру, змісту правосвідомості здебільшого залежить те, якою буде поведінка людини в суспільстві — правомірною, соціально корисною чи неправомірною, соціально шкідливою і

небезпечною.

Правова свідомість формується в ході соціалізації особистості у правовому просторі, обумовленого розвитком державності, класової структури і форм власності, внаслідок включення її до системи правових відносин, підтримки певних традицій, впливу правової освіти і виховання. Оскільки правова свідомість не тільки пасивно відбиває правові аспекти дійсності, а й впливає на них, творчо перероблює, вона має відносну самостійність.

Сучасні дослідники (П. Баранов, А. Овчинніков, І. Покровський) вбачають цю самостійність у наявності особливого предмета відображення, що потребує правового регулювання. Правова свідомість має власний зміст, до якого входять категорії, відмінні від тих, що містять інші форми свідомості (юридичні права та обов'язки, законність, правопорядок, правове регулювання та ін.). Існують особливості її виникнення і специфічний механізм функціонування. Але головна специфіка правосвідомості вбачається у тому, що правові ідеї і погляди, що лежать у його основі, і виявляють корінні інтереси соціальних груп та класів, набувають форми конкретних юридичних вимог і концепцій, що претендують на вираження їх від імені держави [8].

У сучасному підручнику з правознавства відзначено: «Правосвідомість розглядають як вид (форму) суспільної свідомості, що містить сукупність поглядів, почуттів, емоцій, ідей, теорій і компетенцій, а також уявлень та настанов, які характеризують ставлення людини, соціальних груп і суспільства в цілому до чинного або бажаного права, форми і методи правового регулювання» [161, с. 130]. Правова свідомість – це весь правовий досвід поведінки особистості чи групи людей [9, с. 119]. В. Бедь виокремлює основні ознаки правової свідомості: відображення соціальної реальності й активний вплив на неї, її механізмом виступає мовно-осмислена діяльність людей, її носієм є особистість чи група, об'єднана на підставі єдності

засвоєння всіх своїх правових норм у суспільстві; мотивація поведінки, її регулювання [9, с. 119-120]. На нашу думку, потрібно більш конкретизувати відображення правових аспектів соціальної реальності, розгляд і оцінку відносин у суспільстві через призму права.

Зміст правосвідомості включає такі елементи: пізнавальні (юридично-правові знання, вміння); емоційні (оцінні судження і ставлення людей до норм права, інститутів права, правопорядку та законності); поведінково-вольові (наявність психологічної настанови на правову поведінку, звички виконувати норми права і нетерпляче ставлення до правопорушень) [9, с. 120].

Підсумовуючи, доходимо висновку, що **правова свідомість майбутнього інженера** – це система поглядів, переконань, настанов особистості в галузі права, його внутрішня позиція, яка передбачає правову поведінку в майбутній професійній діяльності. Правова свідомість формується на базі правової культури, що склалась у суспільстві. Категорія «правова культура» є однією з якісних характеристик правової системи країни, яка посідає надзвичайно важливе місце в загальній теорії права. На нашу думку, правова культура майбутнього інженера, у першу чергу, повинна включати здібності людини розпізнавати ситуацію, яку можна віднести до правової, описати її за допомогою правових категорій.

А. Столяренко зазначає, що високий рівень морального й інтелектуального розвитку особистості служить фундаментом правомірної поведінки [196, с. 247]. До особистісної правової культури ним віднесено: «знання законів та їх тренування; переконання в безумовній необхідності правомірної поведінки; бажання поводитися тільки правомірно; вміння поводитися правомірно; непохитна усталеність до криміногенних спокус; мотиви активної участі в установленні правопорядку» [196, с. 247].

Правова культура – це продукт цілеспрямованої діяльності людей, що сприяє розвиненій потребі відстоювати правопорядок, свободу особистості,

правову захищеність громадян у державі. «Правова культура суспільства визначається, – наголошує Є.А.Певцова, – рівнем правосвідомості, правової активності індивідів, що співіснує в межах певного колективу, ступенем прогресивності юридичних норм і юридичної діяльності (правотворчої, правозастосовуваної, правоохоронної). Її основу складають система знань і розуміння права, а також дії відповідно до права, що прямо залежить від стану освіти в суспільстві. Відтак, правова освіта вирішує проблеми формування правової культури і правової свідомості суспільства як у цілому, так і окремого суб'єкта права» [151, с. 33].

Правова культура – це така система правових цінностей, які відображають у правовій формі стан свободи людини і громадянина. Це глибокі знання й розуміння права, ретельне виконання його вимог як усвідомленої необхідності, так і внутрішньої переконаності. Тобто, володіючи високою правовою культурою, громадяни спроможні вільно себе орієнтувати, керуючись визначенням соціальної цінності права, власної обраної поведінки [221].

Під правовою культурою в загальній теорії права розуміють якісний стан правового життя суспільства, який характеризується досягнутим рівнем розвитку правової системи — станом та рівнем правової свідомості, юридичної науки, системи законодавства, законності і правопорядку, правової освіти, а також ступенем гарантованості основних прав і свобод людини. Рівень правової культури визначається станом підсистем, що її утворюють, зокрема правовою культурою особистості та правовою культурою суспільства [202, с.49].

Правову культуру особистості складають такі елементи, як:

- знання і розуміння права, здатність особи тлумачити зміст норм права, визначати мету видання певного нормативно-правового акта, сферу його дії;
- повага особистості до права, заснована на особистій переконаності в його

ефективності як засобу регулювання суспільних відносин. Така повага повинна мати місце навіть у разі несхвалення людиною окремих правових приписів;

- звичка вчиняти свої дії відповідно до приписів правових норм; вміння особистості використовувати у практичній діяльності правові знання, реалізовувати і захищати свої суб'єктивні права і законні інтереси, виконувати юридичні обов'язки;
- висока правова активність особистості у сприянні реалізації правових приписів, розуміння нею необхідності протидіяти правопорушенням [202].

Правова культура особистості нерозривно пов'язана з правовою культурою суспільства. Правова культура суспільства відбиває рівень розвитку правосвідомості в суспільстві, системи права і законодавства, юридичної практики та правової науки. Вона охоплює сукупність усіх правових цінностей, створених людьми у правовій сфері. Високий рівень правової культури суспільства є однією з важливих ознак правової держави, що заснована передусім на принципах верховенства права і правового закону, поваги до основних прав та свобод людини й громадянина.

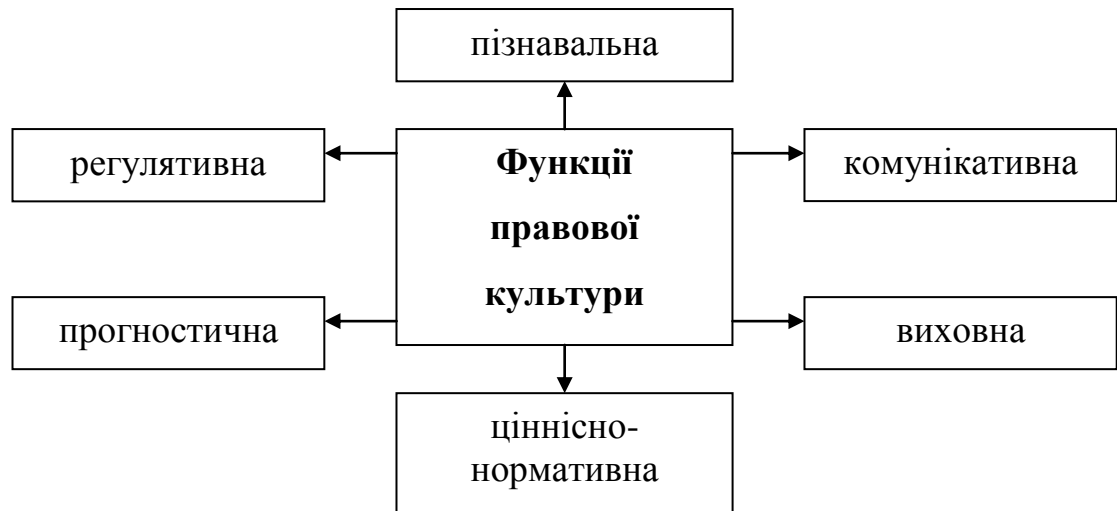
Основні напрями оволодіння суб'єктами суспільних відносин правовими цінностями, які з'явилися у результаті розвитку суспільства, в галузі права є функціями правової культури. Погоджуючись із науковцями (А. Колодій, В. Копейчиков, П. Макушев, С. Треніхіна та ін.), виокремимо такі функції правової культури (див. схему 1.5).

Функції правової культури:

1. Пізнавальна функція спрямована на оволодіння особою правовими знаннями, формування власних переконань з метою вірного їх застосування у практичній діяльності та набуття навичок правового мислення.

2. Регулятивна функція забезпечує відповідність поведінки особистості правовим приписам на підставі отриманих правових знань і відповідних правових переконань особи чи колективу.

Функції правової культури

3. Ціннісно-нормативна функція спрямована на визначення стану законності і правопорядку в державі з точки зору реалізації суб'єктами правових відносин чинного законодавства.

4. Комунікативна функція дає змогу особистості на підставі набутих знань зорієнтуватися у правовому просторі з метою забезпечення безконфліктного співіснування з іншими суб'єктами.

5. Прогностична функція дозволяє прогнозувати розвиток чинного законодавства, правових інститутів у державі.

6. Виховна функція забезпечує свідоме та поважне ставлення особистості до вимог чинного законодавства.

Правова культура, як одне з надбань людства, має постійно вдосконалюватись з метою забезпечення гармонійного та прогресивного розвитку суспільства й окремих осіб. І навпаки — прогресивний розвиток суспільства безпосередньо впливає на рівень його правової культури. Складовими цього прогресу є створення та охорона правових цінностей, що збагачують особистість, як і інших цінностей в суспільстві; правових норм, що забезпечують безконфліктне існування суспільства; запобігання

протиправній діяльності суб'єктів суспільних відносин тощо [202].

Оскільки майбутні інженери у своїй подальшій професійній діяльності будуть стикатися з безліччю різноманітних виробничих ситуацій, які повинні вирішуватися відповідно до норм чинного законодавства, під час навчання вони повинні не лише оволодіти знаннями щодо нормативно-правових актів, своїх прав і обов'язків, а й набути вмінь самостійного вирішення правових задач, виробити індивідуальну правову культуру, що містить не тільки знання законодавства, своїх прав і обов'язків, а й уміння їх реалізовувати і захищати, юридичний досвід. Майбутній спеціаліст повинен володіти не лише широкою правовою культурою, а й бути здатною самостійно вирішити конкретну правову задачу.

Отже, на підставі вищезазначеного, під **правовою культурою майбутнього інженера** ми будемо розуміти володіння особистістю сукупністю знань і норм чинного законодавства та вміння їх доречно використовувати у професійно-правовому просторі; це зовнішній прояв правової поведінки професіонала.

Що стосується правової компетентності та її зв'язку з правовою культурою, то можна сказати, що вона є ознакою правової культури. Компетентна людина – це особистість високого рівня правової культури. Розглядаючи правову компетентність у контексті правової культури важливо акцентувати на наявності в ній нерациональних складових – почуттях, переживаннях, емоціях, намаганнях, спрямованих на утвердження правопорядку, звільнення, усунення із суспільного життя протизаконних фактів, досягнення грамотності і кваліфікованості як цінності. Зазначимо, що між правовою культурою та правовою свідомістю та правовою компетентністю існує діалектичний зв'язок, оскільки відсутність правової культури і правової свідомості робить неможливим розвиток правової компетентності; правова культура і свідомість є основою для правової компетентності.

Відтак, під час навчання у вищому технічному навчальному закладі

майбутні фахівці повинні опанувати знання щодо місця права в суспільстві, його значення; знання норм та інститутів різних галузей права в межах, необхідних для побутової, навчальної, трудової, суспільної діяльності; набути навичок застосування права в конкретних ситуаціях, комплексні характеристики варіантів вчинків не тільки як правильних чи неправильних, поганих чи хороших, але й законних і незаконних; виробити ставлення до права як високої соціальної цінності, носія ідеї справедливості; бути внутрішньо готовими до дотримання правових принципів і конкретних вимог правомірної поведінки; сприяти правомірній поведінці інших осіб.

Таким чином, забезпечення знань у необхідних межах закону – це не самоціль, а засіб, щоб досягти особою розуміння права і його принципів, його готовність слідувати закону, високій правовій активності в повсякденному житті, вмінням зіставляти свою та довколишніх людей поведінку з принципами та конкретними вимогами закону [83].

З огляду на зазначене, спрямованість навчально-виховного процесу на розвиток правової свідомості і правової культури студентів технічних вищих навчальних закладів є необхідною педагогічною умовою формування їхньої правової компетентності.

1.3.2. Інтеграція правових знань з дисциплінами гуманітарного циклу. Законодавство як сукупність загальнообов'язкових та формально визначених норм та правил поведінки, створених державою для регулювання суспільних відносин, повинно корелюватися з тими змінами, які в цих відносинах виникають, для того, щоб таке регулювання було найбільш ефективним [81]. Звичайно, в Україні, як у молодій, нещодавно створеній державі, суспільні відносини змінюються з великою швидкістю, оскільки українське суспільство тільки починає визначатися, яким шляхом треба йти, щоб створити сучасну демократичну і правову державу. Крім того, перебуваючи в самому центрі європейського простору, Україна не може не інтегруватися з європейськими країнами. До речі, ця об'єднання знаходить

свій прояв у всіх сферах життєдіяльності українського суспільства: культурній, науково-технічній, економічній, інформаційній та ін. Усе це також вимагає вдосконалення системи законодавства відповідно до вимог інтеграційного процесу [81].

Аналіз педагогічних джерел свідчить про те, що вченими досліджено окремі теоретичні засади інтегрування змісту і форм повідомлення наукових знань студентам. Інтегративні процеси визнано засобом функціонування міжпредметних зв'язків; об'єднання навчального матеріалу навколо визначальних наукових ідей, понять; координування педагогічного процесу для усунення недоцільного дублювання змісту й утвердження принципу логічно обґрунтованої послідовності викладання фахових дисциплін; забезпечення комплексності професійної освіти, коли інформація однієї дисципліни є підґрунтям для опанування іншої шляхом практикування комплексних лекцій, семінарських занять [73].

Різні аспекти педагогічного інтегрування вивчали С. Архангельський, М. Берулава, С. Васильєва та ін.; форми, види та шляхи його реалізації з метою формування інтегральних якостей особистості розглядали В. Афанасьєв, Г. Башуріна, О. Гребенюк, Ю. Дідик та ін.; умови та напрями функціонування інтегративних зв'язків у цілісних системах досліджували В. Соколов, К. Станкевич та ін. Проблемою визначення змісту правової освіти у вищих навчальних закладах займалися Г. Васянович, М. Городиський, М. Подберезський, Т. Почтар, О. Саломаткін, Н. Яковлева та ін. Питання про оптимальний вибір і поєднання колективних, індивідуальних, групових і фронтальних форм навчальної діяльності знайшло висвітлення у працях М. Виноградової, В. Вихрущ, Ц. Іскрової, В. Михайлової, Т. Ніколаєвої, І. Первіна, І. Чередова та ін. [73].

В. Зайчук наголошує на тому, що галузева правова підготовка, досконале знання нормативних актів, якими треба керуватися під час професійної діяльності, і вміння розуміти вимоги цих нормативних актів, повинні бути на досить високому рівні. І це тільки поверхневі завдання, на

вирішення яких повинна бути спрямована правова підготовка майбутніх спеціалістів. На жаль, сучасна система правової підготовки не вирішує в цілому ці завдання [55].

На нашу думку, поліпшенню правової підготовки майбутніх інженерів у вищих технічних навчальних закладах значною мірою сприятиме застосування інтеграції правової освіти з предметами гуманітарного циклу.

Зазначимо, що в педагогічних дослідженнях переважно використовується поняття «між предметні зв'язки». Міжпредметні зв'язки сприяють підвищенню рівня наукових знань, розвитку логічного мислення та їх творчого застосування. Установлення таких зв'язків усуває дублювання у вивченні матеріалу, економить час і підвищує ефективність політехнічної та практичної спрямованості навчання.

В. Стасюк зазначає, що міжпредметні зв'язки, – це логічні зв'язки між навчальними дисциплінами, що сприяють формуванню цілісного уявлення про явища природи, допомагають використовувати власні знання щодо вивчення різних навчальних предметів [195].

Успіх у здійсненні міжпредметних зв'язків залежить від налагодженої роботи всього педагогічного колективу, від єдиних вимог і стиля викладу різних предметів. Можна конкретизувати такі основні напрями у здійсненні міжпредметних зв'язків:

- узгодженість за часом вивчення різних дисциплін таким чином, щоб вивчення одних предметів сприяло підготовці до вивчення інших;
- ліквідація дублювання під час вивчення таких самих питань на заняттях суміжних дисциплін;
- показ спільності методів дослідження, які використовуються в різних галузях науки, та розкриття їх специфіки;
- розкриття взаємозв'язку явищ, що вивчаються на різних предметах, показ єдності матеріального світу [195].

Не заперечуючи доцільності застосування міжпредметних зв'язків у

професійній підготовці майбутніх інженерів, вважаємо, що саме інтеграція правових знань у предмети гуманітарного циклу сприятиме формуванню їхньої правової компетентності.

Аналіз системи освіти майбутніх інженерів засвідчив, що сучасна система їхньої правової підготовки здійснюється за традиційною програмою підготовки фахівців вищої освіти для будь-якої галузі (за винятком юридичної освіти) [81]. Хоча у процесі вивчення окремих дисциплін викладачі приділяють певну увагу міжпредметному плануванню, усуненню дублювання визначень основних категорій, фактів, раціональній організації занять з використанням інтерактивних технологій навчання, проте це має епізодичний характер [73].

Натомість у сучасному вищому навчальному закладі чітко виявляється те, що права підготовка студентів здійснюється у тісному зв'язку з підготовкою історичною, філософською, політичною, релігієзнавською, загальнокультурною. Можна побачити взаємодію і взаємовплив таких форм свідомості, як право – політика – філософія – наука – мораль – професійна підготовка. Головну роль, основу підготовки становить професійне навчання. Гуманітарним дисциплінам, на жаль, відводиться другорядне місце. Про це свідчить те, що сьогодні постійно скорочуються години, відведені на гуманітарні предмети, скорочуються цілі курси.

Місце правової освіти визначається як органічна складова процесу професійної і світоглядної підготовки майбутніх інженерів у вищому навчальному закладі, залучення до культури, адаптації до соціального життя, оскільки студент повинен уміти швидко знаходити потрібну інформацію для кожної конкретної робочої ситуації, будувати алгоритм діяльності, бачити у кожному завданні мікрозавдання, що вирішуються завдяки іншим галузям знань (педагогічній, психологічній, біологічній, валеологічній), бачити можливість вирішення завдання кількома способами та знаходити з-поміж них оптимальний; ефективно використовувати можливості нових інформаційних

технологій, бачити й усувати причини невдоволення соціально-правовою діяльністю, бути здатним виступати перед групами людей та спілкуватися з окремими клієнтами, керувати професійно доцільним спілкуванням та адекватно оцінювати його результати.

Стрижнем усієї правової підготовки у вищому технічному навчальному закладі є курс «Правознавство», який оцінюється як такий, що відіграє головну роль у становленні правової свідомості і правової культури студентів, як логічний наслідок загального процесу правової підготовки, в якому пріоритетне місце належить не просто передаванню студентам правових знань, а навчання методології їх пошуку, розуміння, дослідження правового аспекту соціального життя, формування правового мислення. При цьому враховується й те, що вже в абітурієнтів наявна певна база для сприйняття спеціального курсу з правознавства, обумовлена попередньою довузівською підготовкою (предметом «Основи правознавства» в загальноосвітній школі). Зазвичай, у технічних вищих навчальних закладах він містить 9-12 лекцій. У деяких вищих навчальних закладах передбачені і практичні заняття.

На нашу думку, курс «Правознавство» в ході навчання майбутніх інженерів необхідно оновити, зважаючи на постійні реформи законодавчої бази України, з урахуванням набуття студентами знань, умінь і навичок орієнтування у правовому просторі в ході вирішення різноманітних виробничих ситуацій, з якими їм доведеться стикатись у майбутній професійній діяльності. Відтак, процес формування правової компетентності повинен відбуватися з урахуванням сучасних вимог українського законодавства.

Уважаємо, що крім курсу з «Правознавства» певну роль у формуванні правової компетентності майбутніх спеціалістів повинні відігравати й інші гуманітарні курси, у першу чергу такі, як «Історія України», «Філософія», «Культурологія», «Психологія» тощо, інтеграція яких сприятиме усуненню

дублювання навчального матеріалу і надання студентам більшої інформації щодо правових аспектів української держави.

Так, у ході викладання курсу «Історія України» значне місце посідає фактичний матеріал щодо становлення права, правових інститутів в Україні, особливостей формування правової свідомості українців, уявлення про динаміку й еволюцію правового аспекту суспільної свідомості, позитивні та негативні чинники і процеси, що впливають на становлення правової свідомості народу України, що надасть можливість порівняти різні політико-правові системи, вплив політичного режиму на правосвідомість.

За наявності певного осмисленого фактичного матеріалу, наступним етапом є процес узагальнення і переходу до категорій, розгляду права, правопорядку у співвідношенні з іншими формами суспільної свідомості, її сутності, закономірностей розвитку й еволюції. Ця роль може бути віднесена до курсу філософії.

Крім того, курс філософії є методологічною основою правознавства. Він не лише містить матеріал про правову насиченість, а вчить узагальнювати й систематизувати ті знання, які майбутні інженери отримали під час вивчення інших дисциплін, з чим стикались у своєму повсякденному життєвому досвіді. Філософське мислення надає можливість виокремити правовий аспект соціального життя, побачити навколишній світ у всій його складності і проблемності з точки зору права. Філософія вчить методології аналізу соціальних та духовних явищ і процесів, у тому числі і правового характеру.

Дисципліна «Питання релігієзнавства у філософії» спрямована на розгляд співвідношення релігійної та правової форм суспільної свідомості, співвідношення моралі і права, релігії, церкви та держави, мусульманського права, проблематику свободи совісті, віросповідання, сучасної ситуації у сфері релігійно-церковного життя України у правовому аспекті, проблеми вдосконалення законодавства щодо релігії і церкви.

У цілому освітньо-виховна система вищого технічного навчального закладу має потенційні можливості для стимулювання інтересу до правових аспектів життєдіяльності суспільства, введення до кола правової проблематики, розвитку потреби і здібності правової оцінки тих чи тих ситуацій і поведінки. Значну роль у цьому аспекті, на нашу думку, відіграє така дисципліна, як «Психологія», оскільки вона проходить через якісь ситуації нерозуміння, переживання, може навчити осмислено підходити до соціально-політичних процесів та явищ суспільного життя, використовуючи відповідні принципи і методи наукового аналізу, теоретичні знання. Так відбувається рух до загального, абстрактного і знову до конкретного – ознайомлення зі специфікою правових оцінок реальності, демонстрації правового підходу, і, врешті-решт, – застосування одержаних знань у своїй професійній діяльності та особистому житті, вміння обирати потрібні знання.

Завдання педагогіки – формування здібності людини до розуміння й прийняття чужої культури і духовності через сформовану національну самосвідомість, усмоктування загальнолюдських цінностей через національну культуру, розуміння своєї культури і своїх національних цінностей через зустріч, діалог з чужими культурами. Тому правова підготовка студентів передбачає у своїй основі виховання національної самосвідомості, оскільки, хоч Україна в стала незалежною державою, у вищих навчальних закладах східних і південних регіонів країни навчання продовжує вестися російською мовою, навіть, незважаючи на те, що ці навчальні заклади отримали статус національних. Уже одне це положення – недотримання конституційного права молоді здобувати освіту рідною мовою робить уразливою систему правової підготовки.

На нашу думку, педагогіка повинна розроблювати свої прийоми і методи і з урахуванням того, що здобуття вищої освіти – це важливий період у житті людини, але це і певний етап, на рівні якого освіта та виховання не закінчуються. Тому все ж таки визначальним у цей період повинно стати

теоретично осмислене набуття знань, засвоєння методології науково-теоретичного осмислення права й уміння оцінювати за її допомогою те, що відбувається в житті конкретної особистості і держави в цілому.

У процесі модернізації системи вищої освіти потрібно враховувати і те, що відбувається становлення нового образу науки про право, тому навчання студентів права повинно покласти у свою основу зовсім інші уявлення про структуру і характер знання, що належить до цієї сфери.

Відтак, сьогодні назріла нагальна потреба в реформуванні правової освіти й виховання студентів. Правові знання стали необхідними в життєдіяльності особистості, яка включає й безпосередню життєву практику, і професійну діяльність, і суспільно-політичну, пов'язану з громадянською позицією конкретної людини. Знання, переконання і принципи, навички, зразки поведінки та діяльності, що належать до сфери права, на нашу думку, необхідні під час організації освітньо-виховної системи й повинні містити:

- галузь знань, стандартів поведінки і діяльності, необхідні молоді як громадянам держави;
- знання, навички, принципи правового характеру, необхідні у професійній діяльності;
- знання і навички, які необхідні для орієнтації особистості в інформаційно-правовому просторі, його використанні.

На нашу думку, саме інтеграція правової освіти з дисциплінами гуманітарного циклу має можливість надати студентам необхідних знань, умінь і навичок, що сприятимуть формуванню їхньої правової компетентності, а тому є необхідною педагогічною умовою під час підготовки майбутніх інженерів.

1.3.3. Насичення навчально-виховного процесу підготовки майбутніх інженерів активними методами навчання правового змісту. Термін «метод навчання», зазначає В. Петрук, використовується у практиці

навчання, до нинішнього часу існують різні означення цього поняття, що вказує на різноманітність підходів науковців до дослідження сутності методів навчання і намір їхнього описання через одну або декілька існуючих ознак. Методи навчання – це засоби взаємопов'язаної діяльності викладача і студентів, які спрямовані на оволодіння студентом знаннями, вміннями та навичками, на його виховання і розвиток у процесі навчання. Різноманітність методів породжує у студентів зацікавленість до навчально-пізнавальної діяльності, що дуже важливо для формування мотивованого ставлення до навчальних занять [154].

Аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить про те, що увага науковців (Б. Ананьєв, Л. Виготський, Г. Каніщенко, В. Ледньов, О. Леонтєв, О. Романовський, С. Рубінштейн, О. Сидоренко, П. Шеремет та ін.) щодо використання активних методів навчання постійно зростає. Враховуючи специфіку навчання студентів у вищих технічних навчальних закладах, де основним компонентом підготовки є формування знань й умінь у професійній сфері, вважаємо доцільним й ефективним застосування активних методів навчання у формуванні правової компетентності майбутнього інженера. Використання інтерактивного навчання в навчальному процесі сприяє закріпленню навичок відповідальної професійної діяльності, культивує ставлення до майбутнього як до свого соціально-економічного, так гуманітарного простору [104].

До нетрадиційних методів навчання відносять методи активного навчання (МАН). У дослідженні Х. Майхнера відзначається, що людина у процесі пасивного сприйняття запам'ятовує 10 % того, що прочитала, 20 % - того, що почула, 30 % того, що побачила, 50 % побаченого та почутого, а при активному сприйнятті у пам'яті зберігається 80 % того, що говорять самі, і 90 % того, що роблять або створюють самостійно. Отже, можна зробити висновки, що методи активного навчання значно поліпшують запам'ятовування матеріалу, сприяють його ідентифікації і цілеспрямованій

практичній реалізації [104].

На необхідності застосування активних методів навчання наголошують так науковці, як І. Бех, А. Богуш, М. Євтух, І. Зязюн, М. Нечаєв, Н. Ничкало, О. Сухомлинська та ін., які всупереч традиційним способам організації навчально-виховного процесу вищої школи пропонують застосування активних методів навчання, що передбачають створення ситуацій, які максимально наближені до майбутньої професійної діяльності. Досліджуючи активність студентів у навчальному процесі, К. Абульханова, Н. Васіна, Л. Лаптева, В. Сластьонін розглядають її як інтенсивну діяльність і практичну підготовку у процесі навчання й формування знань та навичок, уміння застосовувати їх у конкретних ситуаціях, тобто активність у навчанні є умовою свідомого засвоєння знань, умінь та навичок [153, с.173-178].

На думку А. Смолкіна, активні методи навчання – це способи активізації навчально-пізнавальної діяльності студентів, які спонукають їх до активної розумової і практичної діяльності у процесі оволодіння матеріалом, коли активним є не лише викладач, а й студенти [188, с.30].

М. Євтух, наголошує на необхідності застосування лекцій проблемного характеру, що дозволяють за допомогою відповідних методичних прийомів (постановка проблемних запитань, висунання гіпотез та їх підтвердження чи відхилення, звертання до студентів «за допомогою» та ін.) заохочувати студентів до спільного міркування, дискусії з моральних тем, самостійних висновків, знаходження шляхів вирішення суперечностей, створених викладачем-експериментатором. Практичні ж заняття є логічним продовженням роботи, започаткованої у процесі лекцій, і передбачають такі форми роботи: семінарські заняття (семінар-дослідження, семінар-дискусія, семінар-обговорення), практикуми (круглі столи, драматизація, розв'язання педагогічних ситуацій і задач, рольові ігри, вправи), самостійну навчальну й науково-дослідну роботу студентів (підготовка інсценівок, презентація тез доповідей і повідомлень тощо) [52, с.172].

Найбільш ефективно використання активних методів навчання відбувається на практичних заняттях і спрямоване насамперед на опанування студентами навичок і вмінь регуляції правових взаємовідносин у майбутній професійній діяльності. При цьому перед викладачами вищих навчальних закладів освіти, на думку Т. Хлебнікової, постає завдання створення таких умов діяльності студентів, постановка їх у таку ситуацію, що передбачає вибір між ремісницьким і творчим, авторським ставленням до власної діяльності, створення умов для самоактуалізації, самореалізації особистості [209].

Цьому сприяє застосування ігрових методів навчання (ділові, рольові, організаційні ігри, тренінги та ін.), які дозволяють діагностувати стан колективу студентів; визначати стан психологічного клімату; здійснювати прямий і зворотний зв'язок; здійснювати навчальну, розвивальну і виховну функції; створювати умови для творчої діяльності; навчатися самостійності, відповідальності, розумному індивідуалізму; визначати пріоритетні напрями діяльності; виробляти вміння приймати управлінські рішення; учитися формулювати думки; уживатися в різні ситуації і рольові позиції; учитися працювати в малих групах і з малою групою; учитися аналізувати і знаходити вихід із проблемних ситуацій; учитися експромту в умовах дефіциту часу й інформації [209].

На нашу думку, застосування у професійній підготовці майбутніх інженерів активних методів навчання надає професійної спрямованості та цілісного уявлення студентів про майбутню діяльність, накопичує в них як предметно-професійний, так і правовий досвід, у тому числі досвід прийняття індивідуальних і колективних рішень, розвиває ділове етичне мислення, а також активізує навчальну діяльність, формує пізнавальну мотивацію, що сприяє формуванню правової компетентності майбутніх інженерів.

Н. Суворова зазначає, що спільна діяльність у ході навчального

процесу передбачає процес обміну знаннями, ідеями, способами діяльності, а передумовою ефективності такої роботи є створення атмосфери доброзичливості і взаємної підтримки, що дозволяє не лише одержувати нове знання, а й переводити навчання на більш високі форми кооперації та співробітництва [197].

Певний порядок інформаційної взаємодії між суб'єктом навчального процесу і навчальним середовищем позначається терміном «інтерактивне навчання». В. Гузєєв розрізняє три порядки інформаційної взаємодії:

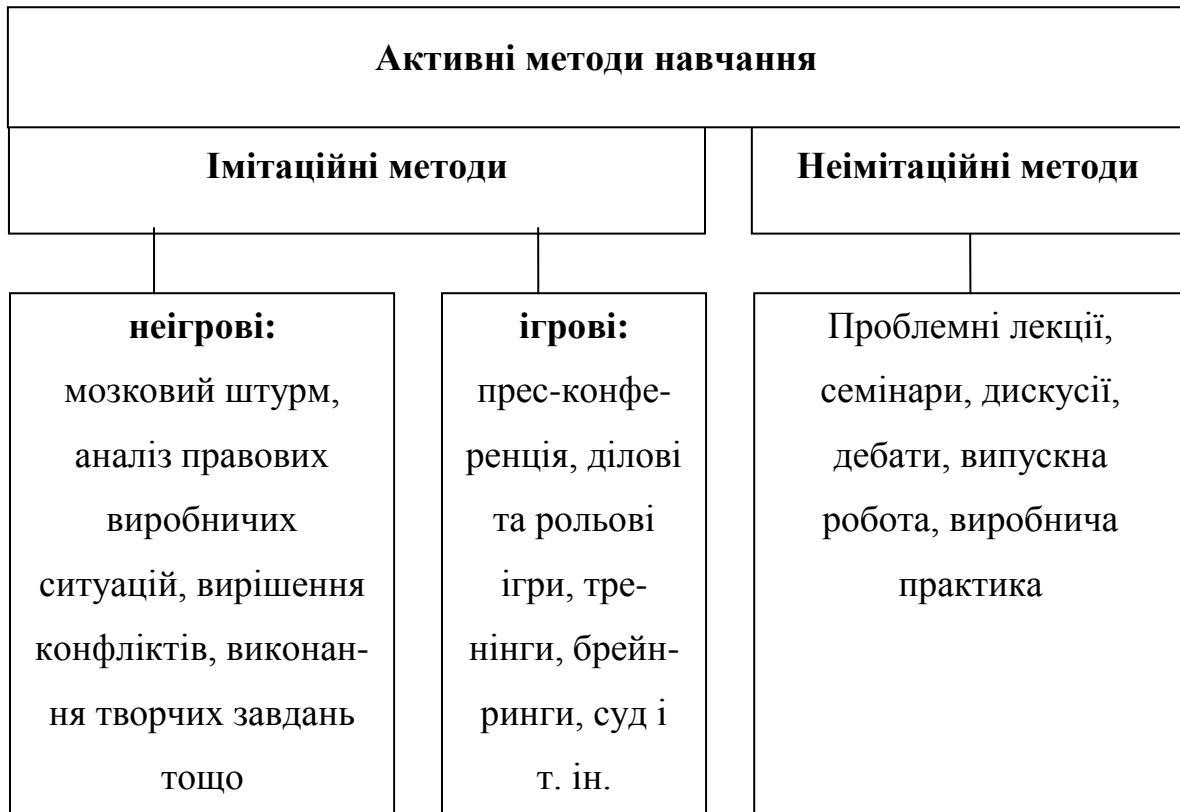
- інтраактивний, коли інформаційні потоки відбуваються всередині студента, а потім переносяться у навчальне середовище (створюється у ході самостійної навчальної діяльності студентів);
- екстраактивний, коли інформаційні потоки спрямовані від навчального середовища до студента (навчальна лекція);
- інтерактивний, коли між студентом і навчальним середовищем налагоджується діалог [45].

Активність майбутніх спеціалістів виникає тоді, коли наявні необхідні для цього обставини. Безпосереднє залучення учнів у активну навчально-пізнавальну діяльність у ході процесу професійної підготовки пов'язане із застосуванням прийомів і методів, що одержали узагальнену назву активні методи навчання. На нашу думку, формуванню правової компетентності сприятимуть такі активні методи навчання (див. схему 1.6).

Імітаційні методи: неігрові (виконання творчих завдань, мозковий штурм, аналіз правових ситуацій пов'язаних з професійною діяльністю, тощо);
Ігрові (суд, делові правові ігри, т. ін.) Неімітаційні методи (семінари, дискусії, виробнича практика).

Схема 1.6.

Активні методи навчання, що сприяють формуванню професійної компетентності майбутніх інженерів

За наявної системи правової підготовки у вищих технічних навчальних закладах сьогодні широко використовуються такі прийоми і форми передачі знань як лекції, семінарські заняття, пояснення, переконання, аргументовані докази, дискусії. Слід зауважити, що у вітчизняній практиці закріпився колективний спосіб засвоєння знань, який полягає у тому, що робота викладача-правознавця проводиться з колективом. Це відбувається здебільшого на семінарських заняттях з правознавства. Індивідуальна робота зі студентами розглядається як така, що доповнює цю підготовку (консультації, відповіді на запитання, які ставляться, перевірка рефератів, доповідей, наукових праць).

Засобами формування правової компетентності є діалоги, дискусії, імітаційні вправи, тренінгові комунікативні вправи, правові ситуації, ділові ігри. Особливості побудови цих дидактичних засобів визначаються вихідним станом і логікою розвитку правової компетентності.

Семінари є ефективною формою закріплення теоретичних знань, розвитку пізнавальної активності, самостійності, професійного використання знань у навчальній обстановці. Семінар – це особлива форма навчальних

практичних занять, яка полягає у самостійному вивченні студентами за завданнями викладача окремих питань і тем лекційного курсу з наступним оформленням навчального матеріалу у вигляді рефератів, доповідей, повідомлень правовиховного змісту тощо.

Семінару як формі занять притаманна гнучкість. У ході його проведення вдається у повному обсязі урахувати специфічні особистості дисципліни, характер першоджерел, навчальної і правової літератури, ступінь підготовленості майбутніх спеціалістів. На семінарах закріплюється їхня зацікавленість до науки, наукових дослідів, зв'язуються науково-теоретичні положення з практикою життя. На цих заняттях вони оволодівають науковим апаратом, навичками усного і письмового викладення матеріалу, а також захисту висунутих наукових положень і висновків.

Проблем на семінарі можна розглянути кілька, але неодмінною умовою є наявність проблеми та робота з нею в групах, прийняття узгодженого рішення в межах законодавства, діалог за підсумками роботи.

Діалог – це співробітництво учасників навчального процесу, з одного боку – різних груп студентів, з іншого – студентів і викладача з метою спільного пошуку правоправного рішення. Тому воно направлено на пошук спільних знаменників, розширення і можливу зміну власного погляду, відвертість у взаємовідносинах [197].

Іншим активним методом, які доцільно використовувати в навчально-виховному процесі майбутніх інженерів, є дискусії. Дискусії – це словесний обмін ідеями, думками з будь-якої теми. Корисні тим, що дають можливість активізувати розумову діяльність студентів, уміння висловлювати власні думки, використовувати набуті знання з основ правознавства [188].

Однією з форм проведення дискусії виступає «Дерево рішень» як метод усіх можливих варіантів. Цей метод застосовується під час аналізу ситуацій, що можуть виникнути в майбутній професійній діяльності, і

допомагає досягнути повного розуміння причин, які призвели до прийняття того чи іншого важливого рішення. Студенти мають зрозуміти механізм складних рішень, роль викладача – заносити (можна залучати студентів) у колонки переваги і недоліки кожного з них. Результати обговорюються, викладач порівнює отримані результати, відповідає на поставлені запитання. Дискусія може також проходити у стилі телевізійного ток-шоу.

При цьому викладач ставить проблему, студенти її обговорюють. У дискусії, зазвичай, беруть участь за регламентом 3-5 студентів. Інші студенти через 15-20 хвилин беруть участь в обговоренні. Після закінчення дискусії викладач підбиває підсумки, дає оцінку учасникам дискусії.

Ще однією цікавою формою, на нашу думку, є структуровані дебати, що передбачають змагання між двома командами.

Основні правила:

- кожна команда повинна ретельно готувати свої аргументи: вирішити, які пункти, підтвержені джерелами та документами, висувають виступаючі, бути готовими до аргументів супротивників;
- учасники дебатів виступають послідовно.

Перемога надається команді, яка більш ефективно й аргументовано довела свої позиції і спростувала протилежні [173].

Мозковий штурм – ефективний метод колективного обговорення, пошук рішень у процесі спільного висловлення думок. Цей принцип дає можливість за короткий час висловитись великій кількості студентів, що є передумовою вироблення найбільш розумного рішення. В ході проведення такого заняття викладач ставить завдання і розповідає про правила його виконання. Мета «штурму» – запропонувати найбільшу кількість варіантів виконання завдання. Згруповані учасники «мозкового штурму» розвивають ідеї, відбирають ті, які допомагають знайти відповіді, знаходять спільне рішення. Ведучий, зазвичай викладач, підбиває підсумки дискусії. «Мозковий штурм» – ефективний шлях здійснення свободи слова, свідомого

засвоєння знань.

До активних форм навчання, які сприяють засвоєнню до 70% матеріалу, належать рольові ігри. Під час їх проведення розігруються ситуації, які студентам не траплялися у повсякденному житті. Кожна рольова гра може тривати декілька хвилин, за цей час студент має розіграти певну ситуацію всіма придатними для цього засобами. Метою рольових ігор є допомога студентам у дослідженні їх почуттів, думок та дій у вільній сприятливій обстановці. Рольові ігри можуть дати багатий матеріал для обговорення, для чого потрібно сформулювати проблему, яку буде ілюструвати рольова гра; визначити відповідно до сценічних ситуацій дійових осіб, їх кількість; вибрати спостерігачів рольової гри.

Рольові ігри імітують реальні життєві події, тому вони повинні стосуватися проблем, на які немає однозначної відповіді. Викладач, не нав'язуючи своє бачення, може підкреслити ті моменти, в яких вдалося досягти згоди, і залишити відкритими ті, які потребують подальшого обговорення.

Значна роль у навчально-виховному процесі, спрямованому на формування правової компетентності майбутніх інженерів, на нашу думку, належить проведенню ділових ігор. Ділові ігри є імітаційними методами рольового навчання. Вони активізують процес засвоєння знань, навичок і умінь. Максимальна наближеність до реальної і практичної діяльності керівників і спеціалістів досягається шляхом використання моделей реальних соціально-юридичних систем. Учасники гри виступають у різноманітних ролях і приймають управлінські рішення, що узгоджуються з інтересами цих ролей. Найчастіше гравцям доводиться приймати рішення в конфліктних ситуаціях. У ході проведення ділових ігор виникає можливість отримання зворотнього зв'язку. У ході гри людина може не лише придбати нові вміння, але й експериментувати з різноманітними стилями відношень між партнерами.

Навички вирішення конфліктних ситуацій можуть переноситися людиною з ігрової ситуації до реального життя, допомагаючи їй у міжособистісних проблемах, що виникають не лише у фаховій сфері [209].

Непередбачуваність ділової гри робить її специфічною формою пізнавальної діяльності. Ділові ігри збільшують результативність навчання за рахунок глибини і швидкості засвоєння інформації, дозволяють у короткий термін опанувати методами прийняття рішень.

У реальній дійсності коло необхідних для життя і роботи знань постійно розширюється, а можливості їх засвоєння не безмежні. Найважливішим завданням стає не тільки уміння відбирати необхідні знання, систематизувати їх, але й уміння перетворювати ці знання, наблизити їх до сьогоднішніх життєвих і професійних ситуацій, практики, до реальної професійної діяльності. Т.Хлебнікова вважає, що ділова гра, як метод активного навчання, допомагає у теоретичному і практичному аспекті підготовки спеціалістів. Ділова гра як метод навчання дозволяє «прожити» визначену ситуацію, вивчити її в безпосередній дії. Ділові ігри дозволяють моделювати різноманітні виробничі ситуації, проектувати засоби дій в умовах запропонованих моделей, демонструвати процес систематизації теоретичних знань за рішенням визначеної практичної проблеми [209].

Отже, оцінюючи роль ділової гри в підготовці майбутніх інженерів вважаємо, що:

- застосування ділових ігор дозволяє максимально наблизити процес навчання до практичної діяльності керівників і спеціалістів;
- прийняття управлінських рішень у діловій грі здійснюється її учасниками, що виконують відповідні ролі, а оскільки інтереси різних ролей не збігаються, то рішення необхідно приймати в умовах конфліктних ситуацій;
- проведення ділових ігор є колективним навчанням, внаслідок якого формується колективне уявлення при захисті думки своєї групи гравців і

критики інших груп.

У діловій грі спеціальними засобами створюється визначений емоційний настрій гравців, що допомагає активному вмиканню тих, кого навчають, у рішення досліджуваної проблеми [209].

Перспективною інноваційною технологією у формуванні правової компетентності майбутніх інженерів, на нашу думку, є застосування «кейс-стаді» – навчання з використанням конкретних правових ситуацій, тренінгові технології – тренінг ділової комунікації, особистісного розвитку, комунікативних умінь тощо. Цікаві кейс-методи в навчальній діловій грі – це метод інциденту (ЧП) і метод розігрування ситуації у ролях. У першому випадку аналізується мікроситуація – службові інциденти, повчальні історії, де викладач лаконічно пояснює суть проблеми і задіює студентів до її розв'язання. Зазвичай, це наочні приклади з життя, котрі швидко засвоюються студентами і далі входять у їхній власний досвід [224].

Важливим компонентом кейс-методів і ділових ігор, зауважує В.Петрук, є те, що вони виконують не тільки діагностичні і пізнавальні функції, а й тренінгові. У випадку розігрування ролей студенти, виконуючи ролі, приймають власні рішення, у процесі чого очевидна спрямованість на формування навичок професійної поведінки у колективі, вміння аналізувати характер міжособистісних стосунків [154].

Отже, активні методи навчання дають змогу формувати знання, вміння самостійної роботи, професійні вміння і навички студентів шляхом залучення їх до інтенсивної пізнавальної діяльності. Завдання педагога зводиться до того, щоб створити оптимальні умови надання максимальної допомоги студентам в їхній майбутній роботі за спеціальністю. Розв'язавши її за допомогою навчальної гри, що містить проблемний зміст, тісний зв'язок з виробництвом, можна дати майбутньому інженеру уже на початкових курсах навчання в університеті можливість випробувати себе у виробничих умовах. Гра допомагає засвоїти закони і закономірності, перевірити особисті

результати, враження з результатами, враженнями та висновками інших учасників гри [2].

З огляду на вищезазначене, доходимо висновку, що насичення навчально-виховного процесу підготовки майбутніх інженерів активними методами навчання правового змісту є важливою педагогічною умовою формування правової компетентності майбутніх інженерів.

Висновки з першого розділу

У розділі проаналізовано стан формування правової компетентності майбутніх інженерів у сучасних вищих технічних навчальних закладах. Компетентність майбутніх інженерів визначається як результат певним чином організованого освітнього й виховного процесу, що характеризується набуттям особистістю таких структурних складових її інтелектуальної, емоційно-психологічної і діяльнісно-вольової сфер, за яких вона набуває знання сутнісних та специфічних особливостей професійної діяльності, розуміє задачі, які стоять перед нею, має навички, досвід і здібності найбільш ефективно вирішувати їх в актуалізованій ситуації.

Визначено динаміку формування правової компетентності майбутнього інженера: Правова освіта – це процес цілеспрямованого передавання знань, умінь і формування усталених навичок у галузі правової дійсності, що дозволяють не тільки мати теоретичні уявлення про певні юридичні норми життя, закони країни, а й застосовувати ці норми на практиці. Правова освіта як елемент системи виховного процесу – необхідний етап правової соціалізації особистості, в межах якої формуються її ціннісно-правові орієнтації.

Правова освіченість (за А.Столяренко) характеризується наявністю у громадянина знань, поглядів і переконань, що дозволяють правильно розуміти й оцінювати правову сферу суспільства, права і свободи, їх межі, зв'язки прав, свободи та відповідальності (у кого більше прав, у того більше обов'язків, у кого менше обов'язків, у того і менше прав і т. ін.).

Правова вихованість громадянина відрізняється: повагою до закону та законності, ставлення до них як до групи вищих соціальних цінностей, як до норм, що стверджують мораль і захищають людину; потребою, бажанням, звичками постійно поводитися правомірно, неприйнятністю іншої поведінки; прагненням до вибору лише правомірних способів і засобів задоволення своїх потреб, досягнення цілей, вирішення проблем; прагнення до сприяння правоохоронним органам; активністю в підтримці правопорядку на роботі, за місцем навчання, мешкання, утримання інших людей, членів своєї сім'ї від порушень закону, їхнє перевиховання.

Правова навченість громадянина включає: знання мінімуму нормативних документів, необхідних для життя, роботи і поведінки в побуті; навички та вміння правомірної поведінки й розв'язання проблем у житті та діяльності, знання можливостей, порядку і правил юридичного захисту своїх прав та інтересів; знання й навички правомірного забезпечення особистої безпеки, меж необхідної оборони.

Правова розвиненість – це схильність до застосування орієнтирів, роздумів, оцінок, виборів, рішень, що відповідають вимогам правомірної поведінки; наявність якостей, які не допускають ризиковану, необачну, легковажну, розпущену, провокуючу злочинця поведінку; мотиви до самоформування правової культури.

Правова компетентність – це система правових знань, переконань, навичок, досвіду, механізму дії права і правових технологій, що дозволяють особистості орієнтуватись у правовому полі, юридично грамотно знаходити в ньому вирішення завдань, які виникають, а також впливати на наявну в суспільстві юридично-правову та законодавчу системи, стимулювати дію механізму соціального захисту особистості, що потребує наявності професійних якостей, високого рівня спеціалізації в певній галузі виробничої діяльності, правової культури і грамотності, високого рівня громадянської зрілості, широкої ерудиції і навичок використання сучасних технологій.

Професійна компетентність майбутнього інженера – це інтегроване особистісне утворення, що містить професійні знання у сфері виробництва, практичні вміння й навички у вирішенні виробничих завдань, особистісні якості, що дозволяють на високому рівні виконувати професійну діяльність.

Правова компетентність майбутнього інженера – це наявність системи професійно правових знань чинного законодавства; усвідомлення сутності права та механізмів його дії; вміння мислити правовими категоріями; доречно використовувати набуті правові знання у професійній діяльності, досягати ефективного результату нормативно-правовим способом.

Визначено, що формування правової компетентності неможливе без розвитку правової свідомості і правової культури майбутніх спеціалістів. Правова свідомість майбутнього інженера – це система поглядів, переконань, настанов особистості в галузі права, його внутрішня позиція, яка передбачає правову поведінку в майбутній професійній діяльності.

Правова культура майбутнього інженера – це володіння особистістю сукупністю знань і норм чинного законодавства та вміння їх доречно використовувати у професійно-правовому просторі; це зовнішній прояв правової поведінки професіонала.

В ході дослідження у структурі правової компетентності виокремлено такі компоненти, як-от: мотиваційно-ціннісний (передбачає наявність настанови на дотримання законності та правомірності в професійній діяльності й громадянському житті й характеризується переконанням про необхідність правомірної поведінки й дотримання законності; потребою звертання до законодавчих актів та інших правових джерел для того, щоб звірити свої дії, виробити лінію поведінки й план дій, почуття відповідальності за дотримання правових норм; нетерпимістю до правопорушень; потребою в інформованості про правові й законодавчі документи, що належать до сфери професійної діяльності; здатністю

орієнтуватися в законодавчих документах); змістовий (містить розуміння змісту й володіння основними юридичними поняттями й термінологією; знання юридично-правових аспектів професійної діяльності й технології виробництва; розвинене правове мислення; знання ознак і видів протизаконних дій у професійній сфері; знання законодавчих норм, вимог, що належать до професійної діяльності і передбачає наявність сукупності науково-теоретичних і практичних правових знань, що виражені в якості складової частини правознавства, філософсько-правової галузі знань, коли відбувається загальнотеоретична проробка правового матеріалу с точки зору соціальної діяльності, поведінки, вчинків людей і умов професійної діяльності); діяльнісний (який характеризується: наявністю комунікативних здібностей, вміння доступно, правильно і логічно висловлювати свої думки, сперечатися, дискутувати; умінням налагоджувати доброзичливі відносини з колегами та підлеглими у процесі професійної діяльності і передбачає набуття студентами вмінь і навичок пошуку й використання правових знань у професійній практиці).

Виявлено, що для ефективного формування правової компетентності майбутніх інженерів під час їхнього навчання необхідно впровадити відповідні педагогічні умови, під якими розуміється сукупність заходів, що свідомо створюються в навчально-виховному процесі і забезпечують ефективне формування правової компетентності майбутніх інженерів у процесі професійної підготовки. Педагогічними умовами визначено: спрямування навчально-виховного процесу на розвиток правової свідомості і правової культури майбутніх інженерів; інтеграція правових знань з дисциплінами гуманітарного циклу; насичення навчально-виховного процесу підготовки майбутніх інженерів активними методами навчання правового змісту.

Основні положення розділу висвітлено в публікаціях автора [128, 129, 32, 133, 135, 136, 137, 138, 139].

РОЗДІЛ 2

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНО- ДОСЛІДНА РОБОТА З ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ІНЖЕНЕРІВ

2.1. Діагностика рівнів сформованості правової компетентності

На констатувальному етапі експерименту взяли участь студенти 3-5 курсів: промислово-міського будівництва, санітарно-технічного та архітектурного факультетів Одеської національної академії будівництва та архітектури і студенти 3-4 курсів геолого-географічного факультета за спеціальністю (інженер-геолог) та (інженер-гідрогеолог). Всього 240 студентів.

Формування контингенту експериментальної і контрольної груп здійснювалося методом випадкового відбору зі складу вибраної генеральної сукупності. Основними параметрами генеральної сукупності було обрано: рівень професійної підготовки й правової культури; курс; правознавча підготовка; успішність.

Збір попередніх даних про учасників експерименту здійснювався за допомогою бесід, самооцінки, спостереження, одержуваних оцінок на іспитах, спеціально розроблених тестів, анкет, участі в органах студентського самоврядування, науково-практичних конференціях. Це давало можливість отримати найбільш об'єктивні результати, виявити показники, характеристики правової компетентності, процесу і етапів її становлення.

Метою констатувального експерименту було вивчення рівнів сформованості правової компетентності студентів – майбутніх інженерів, а також співвідношення правової компетентності із змотивованістю і правовими знаннями щодо соціальної дійсності, поведінки і вчинків особистості.

Констатувальний етап експерименту вирішував такі завдання:

- визначити стан навчально-виховного процесу, що спрямований на формування правової компетентності;
- отримати інформацію про рівні сформованості правової компетентності майбутніх інженерів;
- простежити процес інтеріоризації, логіку та умови, щодо формування правової компетентності студентів – майбутніх інженерів;
- визначити ефективні форми, методи, засоби та виробити найбільш доцільну стратегію і тактику формування правової компетентності.

Принципи побудови діагностичного експерименту визначалися його метою і завданнями, і, у свою чергу, дали можливість виробити критерії, шляхи, засоби і методи діагностики.

В основу діагностики рівнів сформованості правової компетентності студентів було покладено такі принципи: відображення, детермінізму, суспільно-історичної зумовленості, розвитку, єдності свідомості й діяльності, єдності об'єктивного й суб'єктивного, єдності біологічного й соціального, суспільного й індивідуального, особистісного й системно-структурного підходів.

Перед початком експериментальної роботи з майбутніми інженерами було проведене анкетування з метою визначення їхнього ставлення до правової освіти (див. Додаток А).

На перше запитання «Чи вважаєте Ви себе обізнаним у галузі права?» 93 % студентів відповіли, що «обізнані в межах шкільного курсу», 7 % респондентів визнали себе не компетентними в галузі права.

На запитання «Звідки Ви отримуєте інформацію з правових питань?» 47 % опитаних зазначили, що шукають самі відповіді через Інтернет, 39 % студентів самостійно вивчають літературу й джерела і 14% звертаються за роз'ясненням питання до викладача.

На запитання «У яких правових знаннях Ви відчуваєте нестачу?» 45 % опитаних бажають отримати інформацію про шляхи захисту прав людини, 40 % – про злочинність і зловживання і тільки 15 % студентів цікава будь-яка

інформація із галузі права, але відчувають нестачу в знаннях законів – 23 % студентів, 45 % – у знаннях процедури розв’язання правових проблем, у механізмах впливу на систему влади – 30 % та 50 % студентів вважають, що їм не вистачає знань про способи захисту себе й близьких від протиправних дій.

На запитання «За якими напрямками і проблемами студенти хотіли б одержати роз’яснення, допомогу?» були отримані такі відповіді: 34 % бажають отримати роз’яснення з приводу устрою на роботу, у вирішенні житлової проблеми бажають отримати допомогу 34 % опитаних, у вирішенні сімейних проблем – 32 % респондентів.

На запитання «Що, на Вашу думку, призводить до невисокої правової культури населення?» 54 % студентів зазначили, що до невисокої правової компетентності призводить відірваність правової підготовки від життя, 45 % відповіли, що цьому сприяє недостатня увага правовій підготовці у вищому навчальному закладі, 23 % респондентів вважають, що правова підготовка не потрібна, оскільки для цього існують юридичні консультації.

Для визначення рівнів сформованості у студентів нами було визначено критерії, за якими оцінювалися компоненти структури правової компетентності майбутніх інженерів. Критерій – це мірило для визначення оцінки предмета чи явища; ознака, взята за основу класифікацій, тобто критерій є підставою для оцінки чогось.

Критерії виявлення ступеня правової підготовки вмещували орієнтацію на виявлення високого, середнього й низького рівня розвиненості правової компетентності майбутнього інженера, передбачали виявлення специфіки правової підготовки, його готовності й здібності до організації професійної діяльності в умовах політичної нестабільності, бездіяльності законів, можливості протиправних дій з боку представників тих інститутів, які повинні охороняти правопорядок у державі. Тобто критерії перевіряли готовність випускника працювати в реальних, далеко не ідеальних умовах

сучасного українського суспільства, зберігаючи при цьому орієнтації на побудову правової, демократичної держави. Критерії та їх показники за кожним компонентом структури правової компетентності майбутніх інженерів подано в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

**Критерії та показники сформованості правової компетентності студентів
– майбутніх інженерів**

Компоненти	Критерії	Показники
Мотиваційно-ціннісний	Настанова на дотримання законності й правомірності у майбутній професійній діяльності й громадянському житті	– наявність мотивації професійної діяльності; – наявність мотивації правової поведінки
Змістовий	Сукупність науково-теоретичних і практичних правових знань	– знання з основ правознавства; – вміння застосувати знання у професійній діяльності
Діяльнісний	Вміння і навички використання правових знань у професійній практиці	– вміння приймати відповідальні рішення; – можливість вирішувати виробничі конфліктні ситуації

Оцінювання кожного з показників відбувалося за допомогою трибальної системи:

- високий рівень оцінювався у «3» бали,
- середній рівень – у «2» бали,

низький рівень – в «1» бал.

Репрезентуємо змістову характеристику рівнів сформованості організаційної компетентності.

Високий рівень Студенти цього рівня засвідчують усталену мотивацію на професійну діяльність і правову поведінку. Правові знання у студента мають систематизований характер, вони володіють основними юридичними поняттями й термінами, чітко уявляють правовий аспект професійної діяльності, мислять правовими категоріями. Уміють аналізувати явища й процеси у своїй життєдіяльності з позиції права й законності, обізнані з технологією правового вирішення проблем, уміють прогнозувати протиправні ситуації й запобігати їх. Для майбутнього фахівця в галузі будівництва й архітектури з високим рівнем правової компетентності характерна настанова на правомірність і законність своєї життєдіяльності, знання своїх прав і обов'язків, високе почуття відповідальності, гідності, бажання й здібність, у разі необхідності, захищати свої права. Формування професійних якостей і виробничих навичок відбувається в гармонійній єдності з інформованістю в галузі законодавства, осмисленням процесів, що відбуваються у правовому просторі. Студенти цього рівня усвідомлюють необхідність оволодіння правовими знаннями і вміннями як умову їхньої успішної майбутньої професійної діяльності; вони орієнтовані на використання законодавства в ході розв'язання ситуацій у професійній діяльності, схильні до аналізу і творчого підходу до вирішення проблеми, в них наявне прагнення до самореалізації і самоактуалізації у професійній діяльності. Майбутнім інженерам цього рівня характерне розуміння правових аспектів професійної діяльності, орієнтація в законодавстві, знання процедури вирішення правових проблем, уміння знаходити й користуватися потрібною інформацією, успішність моделювання в галузі будівництва й архітектури правових завдань. Студенти вміють розв'язувати конфліктні ситуації і здатні приймати самостійні відповідальні рішення.

Середній рівень. Студенти цього рівня обізнані з юридичними поняттями й термінами, застосовують норми права, законодавчі акти за необхідності в окремих ситуаціях. Для розв'язання проблем і завдань законодавчо-правового порядку знають, куди і як звернутися за роз'ясненням і допомогою, водночас вони не схильні до серйозного аналізу й передбачення протиправних ситуацій, намагаються уникати протиправних дій, не брати на себе відповідальності за можливі правопорушення. У студентів цього рівня інтерес до права та законодавства виявляється лише в окремих ситуаціях. Майбутні інженери усвідомлюють значущість правової підготовки для їхньої професійної діяльності, проявляють схильності до розуміння правової моделі поведінки. У навчальному процесі формується здатність до часткової модифікації наявної системи знань залежно від навчальної ситуації. Студенти прагнуть здобути правові знання, застосовувати їх на практиці в повсякденному житті, вони подекуди вміють розв'язувати конфліктні ситуації, здатні приймати відповідальні рішення.

Низький рівень. Студенти цього рівня мають фрагментарні, поверхневі правові знання; обговорення ними правових питань, зазвичай, ведеться на повсякденному рівні; в них відсутній інтерес до правової й законодавчої сфер. У майбутніх інженерів наявні труднощі у знаходженні потрібної правової інформації, для них характерне формальне ставлення до права, правопорядку, законності, в них переважають прагматичні орієнтації, пріоритет особистої користі. Вони не здатні прийняти відповідальне рішення, у розв'язанні конфліктних ситуацій потребують допомоги. Студенти цього рівня відрізняються пасивністю, нестійкістю мотивів; потреба у набутті знань права або носить ситуативний характер, або відсутня; у них не сформована переконаність у цінності правових знань у майбутній професійній діяльності.

З метою визначення сформованості показників правової компетентності застосовувалася методика Т.Ільїної «Мотивація навчання у вищому навчальному закладі», (див. Додаток Б.1) та розроблений нами тест на виявлення мотивації правової поведінки (див. Додаток Б.2).

Аналізуючи дані, одержані за методикою визначення мотивації навчання у вищому навчальному закладі, ми дійшли висновку, що більшість студентів мають доволі низьку мотивацію навчання. Так, на твердження «Я самостійно вивчаю декілька предметів, які, на мою думку, необхідні для моєї майбутньої професії» не дали позитивної відповіді жодний зі студентів. Уважають, що життя потрібно присвятити обраній професії лише 20 % респондентів, 80 % майбутніх інженерів дали негативну відповідь на це твердження. 100 % респондентів переконанні у важливості мати диплом про вищу освіту, проте 43 % із них при можливості вступили б до іншого вищого навчального закладу. 58 % майбутніх інженерів дали ствердну відповідь на твердження «Я не вбачаю сенсу у більшості робіт, які ми виконуємо у ВНЗ».

Відповіді на твердження методики оцінювалися за такою шкалою: 1-15 балів – низький рівень; 16-30 балів – середній рівень; 31-40 – високий рівень. Узагальнені дані рівнів сформованості мотивації до навчання у вищому навчальному закладі подано в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2.

Результати рівнів сформованості мотивації на навчання у вищому навчальному закладі на констатувальному етапі експерименту (у %)

Група	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Експериментальна	16,7	34,2	49,1
Контрольна	19,2	30,8	50

Я видно з таблиці 2.2, більшість студентів як експериментальної (49,1 %), так і контрольної (50 %) груп мають низький рівень мотивації навчання у вищому навчальному закладі. Здебільшого це студенти, які обрали вищий навчальний заклад не за своїм бажанням або розчарувались у майбутній професії. Навчальні заняття їм не подобаються, навчаються для того, щоб отримати вищу освіту.

Середній рівень виявили 34,2 % респондентів ЕГ і 30,8 % КГ. Це студенти, які вважають, що свою професію вони обрали правильно, їм подобається майбутня професія. Вони намагаються однаково добре вивчати всі дисципліни, які викладаються у ВНЗ.

На високому рівні виявлено 16,7 % студентів ЕГ і 19,2 % КГ. Це студенти, які твердо переконані у правильності вибору своєї професії, вони вчаться для того, щоб стати гарними професіоналами, а не лише для отримання диплома про вищу освіту.

В аспекті дослідження необхідно було виявити рівень сформованості мотивації правової поведінки в майбутніх інженерів. Для цього нами було розроблено тест (див. Додаток Б.2). В основу тесту для вивчення мотивації правової підготовки як необхідної умови успішної професійної діяльності й повноцінного входження в життя суспільства була покладена концепція внутрішньої й зовнішньої мотивації.

Внутрішній тип мотивації стосується того, наскільки для особистості має значення юридично-правова підготовка сама по собі. Якщо в основі мотивації правової підготовки лежить прагнення до задоволення інших потреб, зовнішніх стосовно змісту самої діяльності, то можна говорити про зовнішню мотивацію. Зовнішні мотиви були розділені на зовнішньо-позитивні й зовнішньо-негативні.

Для визначення мотивації правової підготовки студентам давався перелік мотивів правової підготовки й пропонувалося виставити бали за їх значущістю. Під час обробки результатів підраховувалися показники внутрішньої мотивації (ВМ), зовнішньої позитивної (ВПМ) та зовнішньої негативної (ВНМ) відповідно до певних ключів:

Оцінка П 6 + оцінка П 7

ВМ= -----

Оцінка П1 + оцінка П2 + оцінка П5

$$\text{ВПМ} = \frac{\text{Оцінка П1} + \text{Оцінка П2} + \text{Оцінка П5}}{3}$$

де ВМ – внутрішня мотивація; ВПМ – зовнішня позитивна мотивація; ВНМ – зовнішня негативна мотивація. На підставі одержаних результатів визначався мотиваційний комплекс особистості, що являв собою тип відносин між трьома типами мотивації: ВМ, ВПМ і ВНМ.

Студентів, у яких було виявлено стійку внутрішню мотивацію, було віднесено до високого рівня; студентів, у яких переважала зовнішня позитивна мотивація, – до середнього рівня; студентів, у яких було виявлено зовнішню негативну мотивацію, було віднесено до низького рівня.

Узагальнені результати виявлення мотивації правової підготовки майбутніх інженерів наведено в табл. 2.3.

Таблиця 2.3.

Результати рівнів сформованості в майбутніх інженерів мотивації правової підготовки на констатувальному етапі експерименту (у %)

Група	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Експериментальна	8,3	23,3	68,4
Контрольна	6,7	25,8	67,5

Як видно з таблиці 2.3, майбутні інженери переважно мають низьку мотивацію правової поведінки. Так, на низький рівень виявили 68,4 % респондентів ЕГ та 67,5 % КГ; середній рівень мають 23,3 % студентів ЕГ і 25,8 % КГ, на високому рівні перебувають лише 8,3 % майбутніх інженерів ЕГ та 6,7 % КГ.

На нашу думку, такі результати пов'язані насамперед з тим, що правовим аспектам майбутньої професійної діяльності під час навчання, на жаль, не надається належної уваги. Студенти не обізнані з тим, які проблеми

у правовому полі можуть виникнути в подальшому і що їм потрібно буде їх розв'язувати, а тому й не вважають за необхідне правову підготовку під час навчання. З огляду на це, важливим завданням викладачів вищого технічного навчального закладу постає цілеспрямоване формування правової компетентності майбутніх інженерів.

Середньоарифметичні дані рівнів сформованості правової компетентності за мотиваційно-ціннісним компонентом подано в таблиці 2.4.

Таблиця 2.4.

Середньоарифметичні дані рівнів сформованості правової компетентності за мотиваційно-ціннісним компонентом на констатувальному етапі експерименту

(у %)

Група	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Експериментальна	12,5	29,2	58,3
Контрольна	13,3	28,4	58,3

Одержані дані, подані в таблиці 2,4, свідчать про те, що переважна більшість майбутніх інженерів – по 58,3 % і обох групах виявили низький рівень сформованості правової компетентності за мотиваційно-ціннісним компонентом; середній рівень виявили 29,2 % респондентів ЕГ і 28,4 % КГ; високий рівень зафіксовано у 12,5 % майбутніх інженерів ЕГ та 13,3 % КГ.

На підставі одержаних результатів, доходимо висновку, що мотивації навчання і мотивації правової підготовки у вищому технічному навчальному закладі не надається належної уваги. Отже, під час проведення формувального етапу експерименту необхідно докласти зусиль для усвідомлення студентами необхідності вивчення правових питань і викликати в них інтерес до вивчення основ права для успішного виконання майбутньої професійної діяльності й дотримання законодавчих актів у ній.

Наступним кроком констатувального етапу експерименту було

виявлення рівнів сформованості правової компетентності за змістовим компонентом.

Результати за показником змістового компонента «сукупність науково-теоретичних і практичних правових знань» здобувалися за допомогою контрольних запитань з права (див. Додаток Б.3), наприклад: «Дайте формулювання поняття «право», поясніть його походження, зв'язок з державою», «Виділіть й поясніть структурні елементи правовідносин», «Перерахуйте й схарактеризуйте галузі права, що діють в Україні», «Оцініть роль Конституції в державі», «Що означає поняття «правова держава»?», «Виділіть шляхи становлення правової держави», «Виділіть правовий зміст поняття «громадянин»», «Поясніть, у чому виявляється гарантованість прав і свобод» та ін.

До високого рівня було віднесено тих студентів, які дали повну і правильну відповідь на запитання. Такі студенти дали відповідь на 17-20 запитань. До середнього рівня було віднесено тих студентів, відповіді яких мали певні неточності або відповідь була неповною, загалом правильно відповіли на 10-16 запитань. До низького рівня належали студенти які відповіли менше, ніж на 10 запитань, при цьому їхні відповіді були неточними. Узагальнені дані подано в таблиці 2.5.

Таблиця 2.5.

Результати зрізу наявності знань з основ правознавства в майбутніх інженерів на констатувальному етапі експерименту

(у %)

Група	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Експериментальна	7,5	20,8	71,7
Контрольна	9,2	21,7	69,1

Як видно з таблиці 2.5, для основної маси студентів характерна відсутність систематизованих, глибоких знань в галузі права й законності.

Вони не можуть аналізувати правову проблематику в культурно-історичному й політичному контексті, не мають практики теоретичного осмислення правової проблематики, не розуміють змісту багатьох юридичних термінів, що відбилося в одержаних результатах. Так, на низькому рівні перебувають 71,7 % респондентів ЕГ і 69,1 % КГ, на середньому – 20,8 % студентів ЕГ і 21,7 КГ, лише 7,5 % майбутніх інженерів ЕГ і 9,2 % КГ мають високий рівень знань з основ правознавства.

Тобто, незважаючи на те, що в систему загальноосвітньої шкільної підготовки включений предмет «Правознавство» (який вивчається в 9 класі), він практично ніякого сліду в школярів не залишає, також певна правова проблематика має місце й в інших шкільних курсах таких, як історія, «Людина й суспільство», реально правової інформації і знань, необхідних для гармонійного розвитку особистості, школа не дає. Отже, під час навчання у вищому технічному навчальному закладі значну увагу слід приділити набуттю студентами знань права, що знадобиться їм у подальшій професійній діяльності.

Наступний показник «уміння застосування професійних знань у професійній діяльності» виявлявся за допомогою картки самооцінки правової компетентності (див. Додаток Б.4). Студенти повинні були оцінити свою готовність і здібність вирішувати правові проблеми у своїй життєдіяльності. Зазначимо, що здебільшого студенти вагалися під час відповідей на запитання.

Так, на запитання «Чи сприяє правова компетентність упевненості у своїх діях під час прийняття самостійного, відповідального рішення?» 73 % респондентів не знали, що відповісти, 17 % вважали, що правова компетентність впливає на прийняття рішення, 10 % майбутніх інженерів вважають, що правова компетентність не впливає на прийняття самостійного рішення. На нашу думку, такі результати свідчать про те, що студенти не обізнані з поняттям «правова компетентність», не усвідомлюють її ролі у професійній діяльності.

Відповідаючи на запитання «Чи маєте Ви потребу в інформації в галузі права й законності?», більшість студентів (56 %) відповіли ствердно, що свідчить про недостатність правових знань, невміння студентів орієнтуватись у правових відносинах, діяти, не порушуючи законодавства; 23 % майбутніх інженерів не змогли дати відповіді на це запитання і 21 % респондентів дали негативну відповідь. 68 % студентів не знають, чи здатні вони розв'язати правову ситуацію на виробництві, 32 % зазначили, що вони не зможуть цього зробити. На нашу думку, такі відповіді пов'язані з тим, що майбутні інженери не стикалися з вирішенням правових питань, не розв'язували правових ситуацій, пов'язаних із професійною діяльністю, оскільки в них не було ще такої можливості.

Відповіді студентів на запитання картки самооцінки правової компетентності оцінювалися в такий спосіб: 38-45 балів – високий рівень; 26-37 балів – середній рівень; 15-25 балів – низький рівень. Узагальнені дані подано в таблиці 2.6.

Таблиця 2.6.

Результати самооцінки вміння застосування правових знань у професійній діяльності на констатувальному етапі експерименту (у %)

Група	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Експериментальна	14,2	29,2	56,6
Контрольна	13,4	30,8	55,8

Як видно з таблиці 2.6, більшість студентів – 56,6 % ЕГ і 55,8 % КГ – оцінили свою правову компетентність на низькому рівні, 29,2 % ЕГ та 30,8 % КГ – на середньому рівні, 14,2 % ЕГ і 13,4 % КГ – на високому рівні. Одержані результати свідчать про неготовність майбутніх інженерів вирішувати правові питання, застосовувати правові знання на практиці. З огляду на це, під час викладання курсу «Правознавство» слід належну увагу

приділити навчання студентів умінь вирішувати правові завдання в умовах, наближених до виробничих.

Середньоарифметичні дані результатів рівнів сформованості правової компетентності майбутніх інженерів за змістовим компонентом подано в таблиці 2.7.

Результати, подані в таблиці 2.7, свідчать про те, що за змістовим компонентом 64,2 % респондентів ЕГ і 61,6 % КГ перебувають на низькому рівні сформованості правової компетентності; 25 % студентів ЕГ та 26,7 % КГ – на середньому рівні; 10,8 % майбутніх інженерів ЕГ і 11,7 % КГ – на високому рівні.

Таблиця 2.7.

Середньоарифметичні дані результатів рівнів сформованості правової компетентності майбутніх інженерів за змістовим компонентом на констатувальному етапі експерименту (у %)

Група	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Експериментальна	10,8	25	64,2
Контрольна	11,7	26,7	61,6

Отже, перед викладачами вищих технічних навчальних закладів постає завдання дати належні знання в галузі права й допомогти майбутнім інженерам набути практичних умінь і навичок, необхідних для успішного виконання майбутньої професійної діяльності.

Для визначення рівня сформованості професійної компетентності майбутніх інженерів за показником «вміння приймати відповідальні рішення» діяльнісного компонента було застосовано тест на визначення ступеня самостійності за А. Кареліним (див. Додаток Б.6), метою якого є визначення того, наскільки особистість здатна приймати відповідальні рішення. Шкала оцінки була такою: 0-14 балів – низький рівень, 15-29 балів – середній рівень, 30-40 балів – достатній рівень сформованості вміння

приймати рішення. Узагальнені результати за цим тестом подано в таблиці 2.8.

Таблиця 2.8.

Результати рівнів сформованості в майбутніх інженерів уміння приймати відповідальні рішення на констатувальному етапі експерименту (у %)

Група	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Експериментальна	10,8	25,8	63,4
Контрольна	9,2	23,3	67,5

Як видно з таблиці 2.8, більшість студентів виявили низький рівень сформованості вміння приймати відповідальні рішення – 63,4 % респондентів ЕГ і 67,5 % КГ; на середньому рівні перебувають 25,8 % студентів ЕГ та 23,3 % КГ; на високому рівні – 10,8 % майбутніх інженерів ЕГ і 9,2 % КГ.

На нашу думку, такі результати пояснюються тим, що вступивши до вищого навчального закладу, студентам доводиться доволі часто приймати самостійні рішення, проте не всі з них готові до цього ставитись, адже в умовах дорослого життя за прийняті рішення потрібно нести певну відповідальність.

Отже, виникає необхідність навчити цього майбутніх інженерів, оскільки у професійній діяльності їм доведеться часто приймати самостійні рішення, що пов'язані не лише з виробництвом, а й із життям підлеглих. З огляду на це, в ході експерименту необхідно створювати такі ситуації, які потребують швидкого самостійного рішення і сприятимуть розвитку зазначених умінь у студентів.

Для визначення можливості вирішувати виробничі конфліктні ситуації, що є показником діяльнісного компонента, було застосовано тест «Ділові

ситуації», що є модифікацією тесту рисунків С.Розенцвейга, запропонованого Н.Хитровою (див. Додаток Б.7).

Авторкою створено типологію реакцій на фрустрацію, що покладена в основу оцінки емоційної поведінки особистості в напружених умовах, в ситуації прийняття рішення. Тестовий матеріал методики складається з 20 рисунків, що зображують конфліктні ситуації, які виникають у виробничих умовах. Завданням студентів було сформулювати відповідь, що, на його думку, адекватна конкретній конфліктній ситуації.

Результати тесту розподілялися в такий спосіб: до низького рівня належали студенти, в яких переважає перешкоджувально-домінантний тип реакції, коли увага того, хто відповідає, зосереджена на самій перешкоді (OD). До середнього рівня віднесено студентів самозахисного типу, коли активність того, хто відповідає, спрямована на захист власної особистості (ED). До високого рівня належали студенти розв'язувального типу, коли активність суб'єкта спрямована на пошук конкретного виходу з ускладненої ситуації (NP). Узагальнені дані одержаних результатів подано в таблиці 2.9.

Таблиця 2.9.

**Результати рівня сформованості в майбутніх інженерів умінь
вирішувати виробничі конфліктні ситуації на констатувальному етапі
експерименту (у %)**

Група	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Експериментальна	15	25,8	59,2
Контрольна	16,7	21,7	61,6

Дані, подані в таблиці 2.9, свідчать про те, що студенти не володіють уміннями вирішувати конфліктні ситуації, які можуть виникнути на

виробництві. Так, низький рівень сформованості означених умінь виявили 59,2 % респондентів ЕГ і 61,6 % КГ, середній рівень – 25,8 % студентів ЕГ та 21,7 % КГ, високий рівень – 15 % майбутніх інженерів ЕГ і 16,7 % КГ.

Одержані результати, на нашу думку, пов'язані з тим, що студенти не мали ще можливості працювати на виробництві, не уявляють особливості своєї праці в реальних умовах, не стикалися з необхідністю вирішувати подібні конфліктні ситуації у житті. Отже, під час експериментальної роботи необхідно імітувати виробничі ситуації такого роду, щоб майбутні інженери мали можливість оволодіти вміннями вирішувати конфліктні ситуації, які можуть виникнути на виробництві.

За результатами проведених тестів було розраховано середньоарифметичні дані рівнів сформованості правової компетентності майбутніх інженерів за діяльнісним компонентом (див. табл. 2.10).

Таблиця 2.10.

Результати рівнів сформованості правової компетентності майбутніх інженерів за діяльнісним компонентом на констатувальному етапі експерименту (у %)

Група	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Експериментальна	13,4	25,8	60,8
Контрольна	13,4	22,5	64,1

Як видно з таблиці 2.10, сформованість правової компетентності за діяльнісним компонентом майбутні інженери виявили, переважно, на низькому рівні – 60,8 % респондентів ЕГ і 64,1 % КГ, на середньому рівні перебувають 25,8 % студентів ЕГ та 22,5 % КГ, високий рівень зафіксовано по 13,4 % майбутніх інженерів в обох групах.

Наприкінці констатувального етапу експерименту було здійснено обчислення середньоарифметичних даних, що дозволило визначити наявні в

майбутніх інженерів рівні сформованості правової компетентності (див. табл. 2.11).

Таблиця 2.11.

Результати рівнів сформованості правової компетентності майбутніх інженерів на констатувальному етапі експерименту

Група	Високий рівень		Середній рівень		Низький рівень	
	абс	%	абс	%	абс	%
ЕГ	15	12,5	32	26,7	73	60,8
Г	15	12,5	31	25,8	74	61,7

Як видно з таблиці 2.11, унаслідок проведеного діагностування показників правової компетентності майбутніх інженерів було одержано такі результати: на високому рівні перебувають по 12,5 % респондентів в обох групах, на середньому рівні зафіксовано 26,7 % студентів ЕГ і 25,8 % КГ, низький рівень виявили 60,8 % майбутніх інженерів ЕГ та 61,7 % КГ.

Результати констатувального етапу експерименту дозволили дійти таких висновків. У студентському середовищі найбільш виділяється несформованість особистісної настанови на оцінку себе як особистості, що має права й свободи, які захищаються законом, громадянських якостей. Значна кількість студентів навіть не припускає саму наявність таких прав. У них немає почуття правової захищеності.

Було встановлено, що проблемою сучасного студента є відсутність упевненості в тому, що свої права можна й необхідно захищати. Цілий ряд найважливіших понять, з якими вони зіштовхуються у вищому навчальному закладі, і такі, що мають глибоке юридично-правове навантаження, залишаються безглуздими. Студенти, стикаючись із обмеженням своїх прав,

не виражають ніякого протесту, а найчастіше навіть не припускають, що він можливий, не знають і процедуру захисту своїх прав і свобод.

Якщо для певної частини студентської молоді й характерне прагнення брати участь у суспільно-політичному, правовому житті, то вони, зіштовхуючись із різними проблемами, не можуть розв'язати їх правовим шляхом. Цінності правової держави й громадянського суспільства не є для них визначальними. Більшість ставлять під сумнів можливість домогтися матеріального благополуччя без порушення закону, у результаті чесної трудової діяльності.

На думку студентів, закону треба дотримуватися, щоб уникнути покарання, але не як неусвідомлену необхідність. Зберігається орієнтація на те, що закон треба обходити, що його можна тлумачити по-різному. Яскраво виявляється скептичне ставлення, крайня недовіра до права й законності. Потреба ж в одержанні правових знань у сучасної молоді є. 73% опитаних студентів прямо вказують на це. Така потреба викликана насамперед бажанням знати свої права, уміти їх відстоювати (47%), а також небажанням ставати жертвою всякого роду шахраїв і корупціонерів, що використовують правову безграмотність населення у своїх корисливих цілях (24%).

На рівні повсякденного життя основна частина молоді дотримується правових зразків поведінки, слідує правовим традиціям, прийнятим у родині. Однак у ситуаціях вибору може відхилитися від цих зразків і допускати протиправну дію, яке нерідко таким не усвідомлюється («всі так роблять, і я так роблю», «інакше в нашому суспільстві вирішити це питання не можна»).

Відтак, на підставі результатів констатувального етапу експерименту ми доходимо висновку щодо необхідності цілеспрямованої роботи з формування правової компетентності майбутніх інженерів під час їхнього навчання у вищому технічному навчальному закладі.

2.2. Експериментальна модель формування правової компетентності майбутніх інженерів та змістовий аспект її реалізації

У процесі здійснення експерименту й аналізу його результатів було визначено основні принципи формування правової компетентності у студентів технічних ВНЗ. Серед них:

Перший принцип: обумовленість змісту свідомості особистості й процесу його становлення суспільним буттям. До останнього належить суспільство, у якому живе людина, з його правовими інститутами, рівнем розвитку суспільної правосвідомості, безпосереднім оточенням особистості, каналами одержання правових знань. Політико-правові аспекти дійсності виступають у ролі деякої об'єктивної підстави, які детермінують правові суб'єктивно-особистісні відносини, що проявляються в діях, переживаннях, прагненнях конкретних особистостей, у їхньому розумінні й оцінці права. Тип, характер і динаміка цих відносин, наприкінці, залежить від позиції, яку займає особистість у системі суспільних відносин, у її динаміці в цій системі.

Другий принцип: відносна самостійність свідомості, здатність до вибіркової одержання зовнішньої інформації, випередженню дійсності й впливу на неї з метою її перетворення.

Наступним принципом є принцип науковості, що передбачає зв'язок дослідження з досягненнями конкретних наук і галузей знань, що мають наукові аспекти. Для дослідження важливий принцип відкритості й світоглядного плюралізму, що передбачає використання найціннішого, що є в різних за своїми методологічними підставами теоріях, а також вільний пошук і вибір особистістю розв'язання правових завдань.

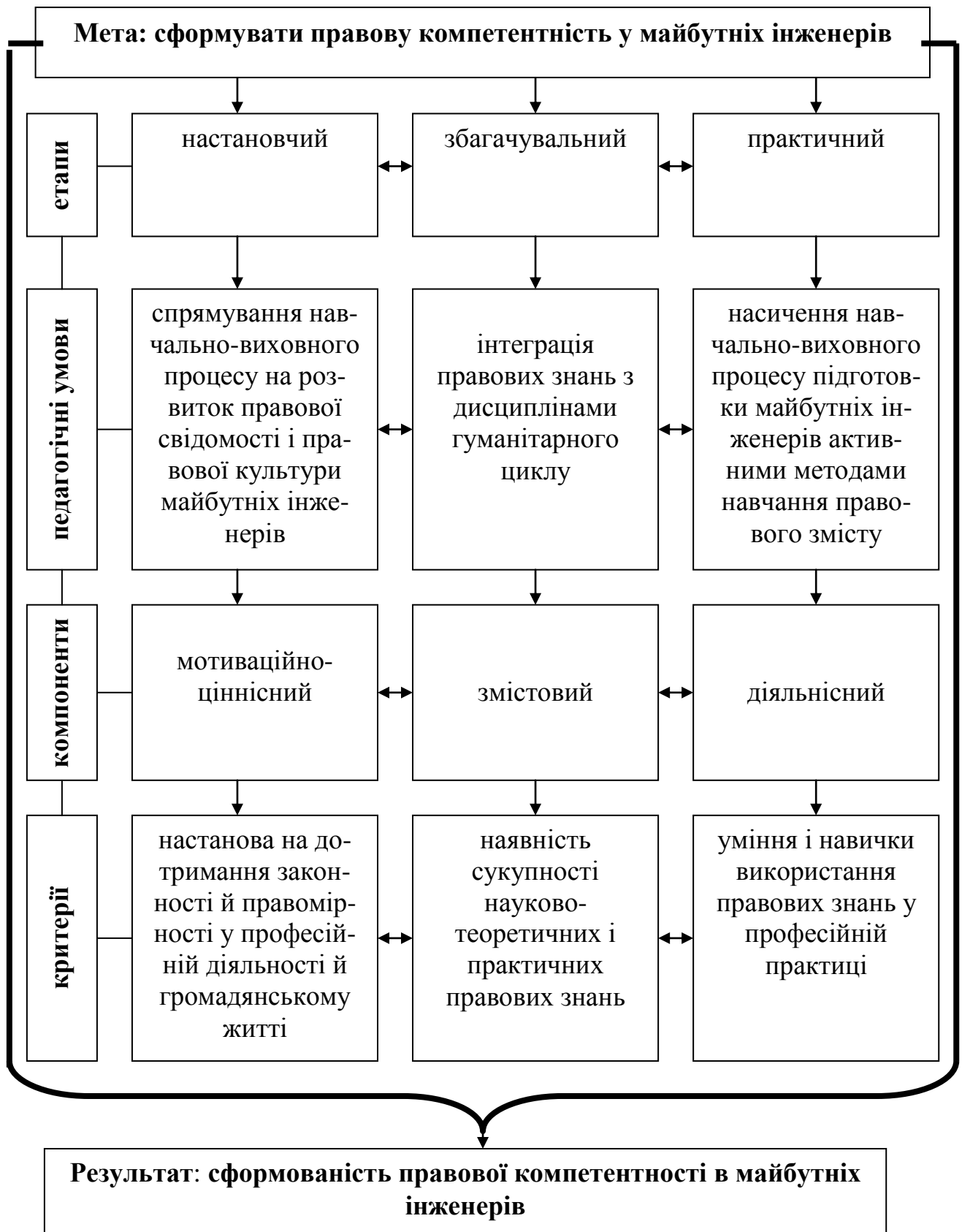
Визначені теоретичні положення (принципи, умови і компоненти) дозволили нам розробити експериментальну модель формування правової компетентності майбутніх інженерів (див. схему 2.1).

Експериментальна модель була розроблена з метою проведення формувального етапу експерименту, спрямованого на формування правової компетентності майбутніх інженерів під час навчання у вищому технічному навчальному закладі. В основу побудови експериментальної моделі було покладено контекстний підхід (природне переведення студента з одного провідного типу діяльності (навчального) на іншій (навчально-професійний) з відповідною трансформацією предмета, мотивів, засобів, способів і результатів); діяльнісний підхід (формування необхідних навчальних і професійних умінь як діяльнісних категорій); особистісний підхід (концентроване вираження особистості майбутнього фахівця); синергетичний підхід (особистість як відкрита, нелінійна, нестійка система, що самоорганізується); культурологічний підхід (прилучення до частини загальнолюдської культури) і акмеологічний підхід (розвитку професіоналізму особистості).

Започатковуючи формувальний етап дослідження, було розроблено експериментальну модель формування правової компетентності у майбутніх інженерів,

Метою експериментальної моделі є формування правової компетентності майбутніх інженерів. На нашу думку, цей процес буде проходити успішно, якщо впровадити такі педагогічні умови: спрямування навчально-виховного процесу на розвиток правової свідомості і правової культури майбутніх інженерів; інтеграція правових знань з дисциплінами гуманітарного циклу; насичення навчально-виховного процесу підготовки майбутніх інженерів активними методами навчання правового змісту.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА МОДЕЛЬ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ІНЖЕНЕРІВ

Експериментальна модель передбачала проведення цілеспрямованої роботи, що відбувалася поетапно. На першому – настановчому – етапі була реалізована педагогічна умова «спрямування навчально-виховного процесу на розвиток правової свідомості і правової культури майбутніх інженерів», що передбачала усвідомлення студентами важливості правових знань у майбутній професійній діяльності і сприяла формуванню мотиваційно-ціннісної спрямованості правової компетентності майбутніх інженерів. Засобами реалізації педагогічної умови на настановчому етапі виступили семінари («Правові норми у сфері інженерної діяльності»; «Кримінальна відповідальність у будівництві»), диспути («Діяльність будівельника відповідно норм екологічного права»; «Архітектурна діяльність та її правове регулювання»), міні-лекції («Правова свідомість»; «Правова компетентність», «Правова культура»), які ґрунтувались як на поданні навчального матеріалу викладачем, так і передбачали самостійну пошукову діяльність студентів.

На другому – збагачувальному – етапі реалізовувалася друга педагогічна умова «інтеграція правових знань з дисциплінами гуманітарного циклу». На цьому етапі до експериментальної роботи залучалися викладачі таких дисциплін, як «Історія України», «Філософія», «Культурологія», «Психологія» тощо). При цьому враховувалось, що правова компетентність є узагальненою характеристикою індивідуально-особистісного розвитку студента, здатного до самостійних рішень, який має навички орієнтації й здобуття знань не тільки у сфері своєї безпосередньої діяльності, але й в інших галузях, здатності комплексного вирішення професійної проблематики. Так, на заняттях з навчальної дисципліни «Філософія» акцентували увагу студентів на таких правових питаннях, як: філософські проблеми держави і права; взаємодія моралі і права в ході розвитку суспільства; діалектичний зв'язок правового мислення та юридичної термінології і т. ін. У процесі вивчення курсу «Культурологія» студентам пропонувалися такі питання, як розвиток правової національної культури України; сучасна культура

інженерної діяльності: правові аспекти; співвідношення моральних та правових норм в інженерній діяльності; зародження правової культури в Київській Русі тощо. На заняттях з предмета «Психологія» висвітлювалась: віктимна поведінка; юридичні аспекти психології; причини та наслідки девіантної поведінки інженера тощо. Реалізація цієї умови сприяла формуванню правової компетентності майбутніх інженерів за змістовим компонентом.

На третьому – практичному – етапі впроваджувалася педагогічна умова «насичення навчально-виховного процесу підготовки майбутніх інженерів активними методами навчання правового змісту»; передбачалось формування у студентів практичних умінь і навичок застосування здобутих правових знань. У ході практичних занять використовувались ігрові методи навчання з метою закріплення здобутих знань студентів («Живий ланцюжок»; «Мозковий штурм»; «Древо мети»; «Угода»; «Правове лото»).

На цьому етапі також проводились брейн-ринги («Законодавство в інженерній діяльності»; «Інженерні норми в законодавстві України»;) вікторини («Правовідносини у сфері капітального будівництва»; «Трудові правовідносини»; «Правопорушення в будівництві»);, суди, вирішення ситуацій правового змісту, правове оформлення технічної документації тощо. Значне місце у формуванні правової компетентності студентів – майбутніх інженерів посідала самостійна робота, завданнями якою було: підготовка науково-теоретичних повідомлень, які регулюють правові відносини в будівництві, доповіді з тем («Правові відносини», «Поняття злочину», «Трудова угода», «Пенсійне забезпечення»), рефератів («Юридична відповідальність у будівництві»; «Правові відносини, їх характеристика», «Авторське право», «Екологічне право у сфері будівництва»). Зазначена педагогічна умова сприяла формуванню правової компетентності майбутніх інженерів за діяльнісним компонентом.

Результатом впровадження експериментальної моделі реалізації

педагогічних умов є сформованість рівнів (високий, середній низький) правової компетентності майбутніх інженерів.

Розглянемо змістовий аспект реалізації експериментальної моделі формування правової компетентності майбутніх інженерів із упровадженням визначених педагогічних умов.

Реалізація експериментальної моделі здійснювалася в експериментальних групах, у контрольних групах заняття проводилися за традиційною програмою. Зазначимо, що впровадження визначених педагогічних умов комплексно впливало на формування правової компетентності майбутніх інженерів за всіма компонентами (мотиваційно-ціннісним, змістовим, діяльнісним).

Впровадження першої педагогічної умови «спрямування навчально-виховного процесу на розвиток правової свідомості і правової культури майбутніх інженерів» відбувалося на настановчому етапі за допомогою оновленого навчального курсу «Правознавство», який знайомив студентів з особливостями правознавства як навчальної дисципліни, а також з її феноменологією (див. Додаток В).

На відміну від традиційного викладання змісту курсу «Правознавство» він не просто передавав знання, але акцентував увагу на самій сутності феноменів права, правового життя й відносин, розкриває зміст різного розуміння й тлумачень у застосуванні законів. Правова компетентність формувалася за умови знання сутності правових явищ, здібності бачити й розуміти реальну ситуацію в сучасному правовому просторі, засвоєнні методології розгляду правових явищ і процесів, процедури вирішення правових питань і проблем, які виникають у життєдіяльності й сфері професійних відносин, що сприяло формуванню правової компетентності за мотиваційно-ціннісним компонентом.

Зазначимо, що донедавна правова освіта у вищому технічному навчальному закладі була зорієнтована на те, щоб сформувати у студентів загальні уявлення з права, деяких особистих аспектах права (сімейне,

житлове та інші галузі права) і професійної діяльності (трудова, адміністративне право). В сучасних умовах глибокої трансформації суспільства необхідне переорієнтування на формування правової компетентності, яка дозволить спеціалісту в інженерній сфері мати здібність і готовність приймати юридичні рішення з усього спектру соціальної і професійної діяльності.

З огляду на це, зміст експериментального курсу «Правознавство» був дібраний у такий спосіб, щоб вирішити такі завдання, як:

1) формування правової культури майбутніх інженерів: знання культурно-історичних і політичних аспектів появи права і його сутності, закономірностей розвитку, формування правових вітчизняних традицій, здібність міркувати про право й правопорядок, мати свою точку зору, відстоювати її, знаходити аргументи, розглядати себе як особистість, що має права й обов'язки, знання правового статусу людини й громадянина, основ конституційного ладу, розуміти громадянську відповідальність і обов'язок;

2) здобуття знань чинного законодавства, юридично-правових документів, основних положень конкретних галузей права, знання законів, підзаконних актів, що стосується професійної діяльності, відносин, правових норм, обов'язків фахівця, знання механізму розв'язання правових проблем, процедури правильного оформлення, подання на розгляд, вирішення проблеми, пов'язаної з порушенням своїх прав, усвідомлення змісту й володіння правовими категоріями, наявність правового мислення, здібність бачити юридично-правові аспекти технології виробництва, виробничих і технологічних відносин, настанови на правомірну поведінку й дотримання законності, усвідомлення необхідності правових знань, інформованості;

3) набуття вмінь користуватися юридично-правовими джерелами й літературою, знаходити потрібні статті й положення, правові норми в законодавстві, застосовувати при розв'язанні практичних проблем, знаходити потрібну правову інформацію в Інтернеті; стежити за змінами в галузі законодавства, сформованої потреби й здібності відстоювати свої права й

інтереси, знання технології правового захисту, прогнозувати появу проблем і шляхів їхнього правового вирішення тощо.

Зауважимо, що крім зазначених питань, під час вивчення цієї дисципліни студенти осмислювали також свої права, обов'язки, свободи, здобували знання правових аспектів етики взаємовідносин студентів і викладачів, студентів і керівних органів ВНЗ, знання правових компетенцій служб, видів відповідальності, способу захисту своїх прав, недопущення можливих протизаконних дій щодо студентів, пригнічення особистості та її громадянських свобод, почуття власної гідності, вміння захищати свої права і свободи, усвідомлення своїх обов'язків, почуття громадянської відповідальності, осмислене вивчення курсу правознавства.

Тема «Норми права. Ознаки права та їх джерела» включала такі питання, як:

- визначення права, його нерозривного зв'язку з державою, право і мораль, відображення у праві класового та загально соціального;
- об'єктивне й суб'єктивне право в їх обумовленості рівнем культурно-історичного та соціально-політичного розвитку суспільства, джерела права України, еволюція права та її закономірності;
- соціальна норма, право, об'єктивне право, суб'єктивне право, правовий прецедент, нормативно-правовий акт, нормативний договір, міжнародний правовий акт, правовий звичай, релігійно-правові норми; розуміння сутності права, закономірностей розвитку, еволюції правових норм, здібність до теоретичного аналізу норм права, застосування загально філософського інструментарію, соціально-політичних та емоційно-психологічних закономірностей до норми права.

На практичному занятті студентам було запропоновано обіграти задачі правового спрямування. Їх було розподілено по ролях. Зокрема один із студентів грав роль представника роботодавця, двоє студентів – ролі представників профспілки. Інші студенти спостерігали за тим, що відбувається й оцінювали правильність дій, які виконувалися.

Задача була такою: «Під час обговорення проекту колективного договору між представниками роботодавця й профспілки виникли розбіжності. Представник профспілки наполягав на включенні в колективний договір положення про мінімальний розмір заробітної плати працівників підприємства, що у три рази перевищує встановлений МРОТ, на наданні додаткового вільного від роботи й оплачуваного в розмірі середнього заробітку для осіб, що успішно навчаються на двох останніх курсах навчальних закладів середньої й вищої професійної освіти за професією їхньої роботи. Представник роботодавця заперечував, указуючи, що мінімальний розмір оплати праці встановлюється Законом України, а пільги для працівників, що поєднують роботу з навчанням, містяться в главі 26 ТК України».

Студенти повинні були відповісти на запитання: «Як розв'язати розбіжності, що виникли?». Зазначимо, що вони відчували певні труднощі в ході розв'язання запропонованої задачі, оскільки мали недостатньо знань і не стикалися з подібними проблемами в житті. Одні студенти вважали правими представників профспілки, які, на їхню думку, захищають права робітників. Проте вони не врахували того, що в законодавстві України дійсно встановлено як розмір мінімальної заробітної плати, так і пільги для тих, хто поєднує роботу і навчання.

Інші студенти вважали, що правий представник роботодавця, хоча й лунали такі думки: «Кожне підприємство має право встановити додаткові пільги для тих, хто вчиться за спеціальністю і працює» (Катерина С.), «Якщо це приватне підприємство, яке є рентабельним, то директор повинен покращити умови праці для своїх робітників і зробити мінімальну заробітну платню більшою, щоб зацікавити їх» (Сергій П.); «У законодавчих актах визначена мінімальна заробітна плата, але вона не враховує тих складностей, які є в тій чи тій професії, тому необхідно, щоб на підприємстві обов'язково було прописано в договорі ту плату, яку роботодавець має платити своїм робітникам» (Олена К.) та ін.

Домашнім завданням для студентів було знайти за допомогою Інтернету відповідні законодавчі акти й обґрунтувати своє рішення цієї задачі.

Наступною задачею, яку було запропоновано студентам, була така: «Петров працював вантажником на заводі залізобетонних виробів. За висновком МСЕК Петрову була рекомендована робота без підняття вантажів. Адміністрацією заводу Петров був переведений підсобним робітником, від якої він відмовився, посилаючись на те, що робота підсобного робітника пов'язана з підйомом вантажів і не відрізняється від роботи вантажника. У зв'язку з відмовою від роботи Петров був звільнений за ст. 77 ТК України. Петров вирішив звернутися до суду.

У судовому засіданні, де розглядалася заява Петрова про поновлення на роботі, суд зажадав дані про наявність на заводі вакантних посад сторожів, вахтера, диспетчера. З довідки відділу кадрів суд отримав інформацію, що такі вакансії були на день звільнення Петрова, однак на цей час ці вакансії вже зайняті іншими працівниками».

Студенти в ході розв'язання задачі повинні були відповісти на запитання: «Яке рішення, на Вашу думку, повинен прийняти суд?»

Знову ж таки думки студентів були різними. Одні з них уважали, що «Петров сам винен у своєму звільненні, оскільки відмовився від запропонованої йому роботи» (Оксана К.), «Сьогодні, коли дуже важко знайти роботу, треба погоджуватися на те, що пропонують, а якщо не погоджуєшся, то шукай собі іншу роботу» (Костянтин М.).

Інші студенти зазначали, що «адміністрація не права, оскільки робітник не винен у тому, що за станом здоров'я не може виконувати таку роботу. Вона повинна була надати інше місце роботи, яке не загрожувало б його здоров'ю» (Володимир К.).

Зауважимо, що лише в деяких із студентів ця ситуація викликала додаткові запитання: «А чи пропонувалися Петрову ті посади, які були вакантними: сторожа, вахтера, диспетчера?», «Петров знав про наявні

вакансії і не хотів на них влаштуватися чи він не знав про них?», «Чи спробував він вирішити мирно це питання з адміністрацією, чи відразу подав заяву до суду?», «Чи консультувався він з юристами з приводу свого звільнення?» і т. ін.

Такі запитання допомогли студентам дійти висновку, що одразу вирішити правильно це питання неможливо, оскільки кожна ситуація має свої нюанси і потрібно знати достовірно відповіді на всі запитання, знати правові шляхи вирішення проблеми, щоб прийняти правильне рішення, оскільки від цього залежить доля людини.

В ході вивчення теми «Актуальні правові проблеми соціальної дійсності сучасного українського суспільства та шляхи їх вирішення» зі студентами обговорювалися такі проблеми, як:

- ставлення до правопорядку і законності, види правопорушень, злочинних дій, їх класифікація, динаміка розвитку, закономірності, стан правової свідомості і правової культури різних категорій населення, шляхи розв'язання проблем;
- стан правосвідомості, її спрямованість, рівень правової культури, види правопорушень, форми злочинності, юридичні факти; знання реальної ситуації стану правосвідомості, інформованість про актуальні правових проблем соціальної дійсності, здібність аналізувати соціально-правові факти, узагальнювати, класифікувати, знайомство з методами збору інформації, сформованість мотиву отримання правових знань, настанова на правомірну поведінку, підвищення правової культури.

На практичному занятті студентам пропонувалося вирішити такі задачі: «Виконроб управління спеціалізованих робіт Вагнер звільнений за п. 3 ст. 40 КЗоП України у зв'язку з невідповідністю займаній посаді внаслідок недостатньої кваліфікації. Підставою для звільнення послужила відмова виконроба здати екзамени з будівельних норм, охорони праці й техніки безпеки, правилам експлуатації вантажопідйомних кранів. Вагнер подав позов про поновлення на роботі й оплаті змушеного прогулу. Районний суд у

позові відмовив і визнав звільнення за п. 3 ст. 40 КЗоП України правомірним. Вагнер звернувся в касаційний суд».

Зауважимо, що студенти одностайно визнали рішення суду правильним, зазначаючи при цьому, що будь-якому фахівцю, а тим більше тим людям, які відповідають не лише за будівництво, а й за життя і здоров'я інших людей – своїх підлеглих, необхідно постійно підвищувати свою кваліфікацію. Це зумовлено тим, що постійно змінюються технології будівництва, створюються нові матеріали, використання яких потребує відповідних знань і вмінь.

Наступна задача була такою: «Бригада слюсарів-ремонтників протягом декількох днів залишалася працювати після закінчення зміни, щоб вчасно виконати планове завдання, від чого залежала їхня премія. Під час одержання заробітної плати вони виявили, що понаднормова робота їм не оплачена. У бухгалтерії підприємства працівникам пояснили, що наказ про залучення слюсарів-ремонтників до понаднормових робіт не видавався, працювали вони після закінчення зміни за власною ініціативою, тому підстав для визнання роботи понаднормової немає». Запитання студентам: Проаналізуйте правомірність дій адміністрації і вирішіть «Хто правий?».

Зазначимо, що запропонована задача викликала бурхливе обговорення з-поміж студентів, які спочатку висловили думку, що не права адміністрація, оскільки кожна праця повинна бути оплаченою. Проте, після наших зауважень щодо того, що працівники не встигали виконати цю роботу впродовж робочого дня, але за неї пропонувалася премія, їхня позиція дещо змінилися. Так, Катерина Н. зауважила, що «їхня понаднормова робота була оплаченою у вигляді премії, тому ніяких претензій до адміністрації не може бути», А Мишко Л. висловив думку, що «в такому разі потрібно було попередньо оговорити з адміністрацією умови оплати понаднормованого часу, щоб уникнути виникнення такої ситуації». Загалом студенти дійшли висновку, що всі питання, пов'язані з працею робітників будь-якого

підприємства, повинні бути врегульовані у правовому відношенні і прописані у трудовому договорі.

Зауважимо, що під час вирішення таких задач правового спрямування студенти повинні були аргументувати відповіді шляхом посилання на статті відомих міжнародних нормативно-правових актів. Спостерігаючи за студентами, ми дійшли висновку, що вирішення цих завдань сприяло мотивації до вивчення законодавчих актів, оскільки їм бракувало відповідних знань.

Значну увагу студентів привертала такі теми лекцій, які порушували проблеми, що безпосередньо стосуються їхньої майбутньої діяльності. Наприклад, лекція «Основні положення трудового законодавства» була присвячена висвітленню питань:

- трудові права й обов'язки працівників, трудовий договір, зміст і термін, умови і порядок укладання, обмеження у прийомі на роботу, тимчасова робота, сумісництво, переведення на іншу роботу, дисциплінарна відповідальність, припинення трудового договору, розірвання трудового договору з ініціативи адміністрації, трудова книжка, особливості її оформлення, видача на руки, терміни розрахунку;

- робочий час і час відпочинку, трудова дисципліна, права та обов'язки працівників і адміністрації, дисциплінарна відповідальність, матеріальна відповідальність, авторське право та його захист; права й обов'язки працівника, гарантії прав, технологія протизаконних дій;

- знання правил, інструкцій, положень, форм документів, обов'язків і прав працівника, правових компетенцій працівників з різним статусом.

Логічним продовженням лекції було проведення семінарського заняття, для якого майбутні інженери самостійно відшуковували необхідний матеріал. На семінар було винесено такі питання:

- 1) громадянсько-правові договори: види, смисловий зміст, умови дії, найбільш розповсюджені договори в будівництві, умови набуття дієвості,

причини невідомості, визнання недійсним, технологія подання скарг, умови складання трудового договору і «тіньова» нормотворчість, соціально-трудова відносина, які не врегульовані або не виправдано врегульовані чинним законодавством, причини й умови їх виникнення і розвитку, неофіційні правила поведінки і дій керівника та підлеглих, правовий захист замовника і виконавця, альтернативні форми розв'язання правових конфліктів;

- 2) поняття договору (капітальне будівництво, то що), види договорів, форма договору, дієздатність, нотаріальна форма, державна реєстрація, юридичні наслідки, правова мотивація діяльності, навички використання законів, оплата праці, види конфліктів, юридичні прийоми, засоби і техніка їх розв'язання;
- 3) знання порядку влаштування на роботу, технології укладання договору, настанова на виконання договірних зобов'язань, здібність відстоювати договірні права, притягнення до відповідальності за порушення договірних зобов'язань, знання процедури оплати праці.

У ході практичного заняття студенти вирішували таку задачу: «На колективному підприємстві «Дружба» на вимогу працівників укласти колективний договір адміністрація підприємства заявила, що він не може бути укладений через відсутність профспілкового комітету». Предметом обговорення було визначити, чи є дії адміністрації законними? Для цього студенти повинні були за допомогою законодавчих актів, Інтернету, публіцистичних фахових статей з'ясувати, що таке колективний договір, хто його повинен складати, яка роль профспілки у роботі підприємства, чиї права вона повинна захищати і т. ін.

Наступна лекція була присвячена розгляду поведінки майбутніх інженерів на виробництві, його професійній етиці, в ході якої розглядалися правові аспекти, суперечності, конфліктні ситуації на виробництві між членами колективу, начальником і підлеглими, шляхи їх розв'язання; обговорювалася професійна етика будівника; здобувалися знання щодо

компетенцій працівників, керівника і підлеглого, форм, процедур захисту прав, оскарження рішень.

На семінарських заняттях розглядалися також питання громадянських відносин та їх правового регулювання (законодавство в інженерній діяльності, майнові і немайнові відносини, фізичні та юридичні особи як суб'єкти громадянського права, інженерні норми в законодавстві України, право на землю, авторське право, технологія оформлення, процедура захисту прав автора, громадянські обов'язки, спадщина за заповітом, спадщина за законом, авторське право, реальна шкода, втрачена вигода, неустойка, моральна шкода, дольова шкода, види відповідальності, делікт, право на житло, приватизація житла, правопорушення у інженерній діяльності).

У зв'язку з тим, що студенти – це вже доволі дорослі люди, які спроможні створювати власну сім'ю, значний інтерес викликала лекція «Сімейно-шлюбні відносини та їх правове регулювання», в ході якої було порушено такі питання: основи шлюбно-сімейних відносин, форми сімейних відносин та шлюбних відносин, нові тенденції, форми сімейних відносин та регулювання їх чинним законодавством, права й обов'язки суб'єктів, міжнародні норми регулювання сімейних відносин, права й обов'язки дітей, опікунство, підтримка сім'ї державою, пільги сім'ям, допомога при народженні дитини; шлюб, громадянський шлюб, опікунство, шлюбний контракт, розлучення тощо.

Безпосередньо на професійну діяльність майбутніх інженерів було спрямовано лекцію «Поняття і склад протиправних дій, злочинів у галузі будівництва та архітектури». В ході лекції аналізувалася специфіка інженерної діяльності під кутом зору юридично-правових норм, найбільш уразливі боки діяльності, що виникли під впливом соціально-економічних трансформацій становлення української державності, створення структур, що не передбачені законом; обговорювалися види протиправної діяльності, форми протиправних дій, види юридичної відповідальності, припинення протиправної діяльності, профілактика злочинів; здобувалися знання

найбільш уразливих місць для здійснення правопорушень, здібність до аналізу соціальних умов і чинників, що призводять до протиправних дій, знання механізму припинення протиправної діяльності, форм профілактичної роботи з попередження правопорушень і злочинності.

Під час викладання експериментального курсу також включилися теоретичні й проблемні дискусійні заняття (бесіди, дискусії, аналіз, обстеження), для чого була спланована система взаємозалежних занять, у яких послідовно здійснювалася реалізація поставлених завдань за темами межах вивчення кримінального законодавства: «Злочини проти безпеки виробництва», «Посадові злочини», «Інтелектуальна власність», «Право власності на землю і правила землекористування в Україні», «Екологічне право у інженерній діяльності», тощо.

Логіка вивчення кожної теми містила в собі:

- проблемне запитання, що задавалося на початку занять, і його первинне обговорення зі студентами у формі ідей, реплік, міркувань;
- виклад викладачем сутності питання;
- виступ студентів з доповідями, рефератами, творами, есе, тощо за запропонованими темами і спільне резюмування й узагальнення обговорюваної проблеми.

Формування правової компетентності студентів – майбутніх інженерів у процесі експериментального дослідження вимагало організації їхньої самостійної роботи, завданнями якої було: підготовка науково-теоретичних повідомлень, доповідей, рефератів з правової проблематики, розв'язання практичних завдань, безпосередньо дотичних майбутньої діяльності, студентського життя, відносин у суспільстві й державі, особистій участі в побудові правової держави тощо.

Викладання експериментального курсу забезпечувало взаємозв'язок і взаємодію професійних і правових складових, у ході якого відбувалася формування правової компетентності майбутніх інженерів за мотиваційно-ціннісним, змістовим і діяльнісним компонентами. Студенти дійшли

висновку, що об'єктивною підставою формування правової компетентності має зміст професійної діяльності, її зв'язки з правовими аспектами технологічного процесу.

Правова компетентність передбачає існування і глибоких, системних і спеціальних знань із галузі права. Без існування широкого кола загальних правових знань спеціаліст не зможе орієнтуватися в оцінці професійних ситуацій і прийнятті рішень. Уміння юридично грамотно оцінювати професійні ситуації належать до необхідних професійних якостей. Отже, високий рівень підготовки спеціаліста передбачає необхідність правових знань особистості. Правові норми мають соціально-нормований характер, визначаються як загальноприйняті правила, зразки поведінки чи дії. Тому майбутній спеціаліст у інженерній сфері також повинен освоювати їх, прилучатися до конкретного виду правової компетентності.

Відтак, викладання оновленого курсу дисципліни «Правознавство» забезпечувало розвиток правової свідомості і правової культури майбутніх інженерів, вироблення в них ціннісного ставлення до законодавства України (мотиваційно-ціннісний компонент); здобуття знань юридично-правових аспектів професійної діяльності й технології виробництва (змістовий компонент); надавало можливість студентам використовувати знання, методологію підходу до розуміння й оцінки соціальних явищ з позиції права та законності (діяльнісний компонент).

Реалізація другої педагогічної умови «інтеграція правових знань з дисциплінами гуманітарного циклу» здійснювалася на збагачувальному етапі і передбачала міждисциплінарний характер правової підготовки, який містив:

- узгодженість програми курсу «Правознавства» з гуманітарними дисциплінами, що читаються у вищому навчальному закладі, й модулем у курсі «Правознавство», який враховував специфіку професійної діяльності інженерів;
- комплекс завдань, що дозволяють теми й проблематику «Правознавства» прив'язувати до контексту гуманітарних і профілюючих дисциплін, а

культурно-історичні, політичні й інші питання розглядати стосовно до правового простору;

- виділення й оцінювання аспектів професійної діяльності з позицій права й законності, уміння користуватися технологією правового вирішення проблем, що виникають.

З цією метою з викладачами таких дисциплін, як «Історія України», «Філософія», «Психологія», «Культурологія» та інших було проведено семінар, на якому було окреслено коло питань правового спрямування, які вони повинні були включити під час викладання своїх предметів, для того, щоб уникнути дублювання.

Так, у межах дисципліни «Історія України» увага викладачів приділялася правовим аспектам боротьби українського народу за державність та форми її виявлення в ході. Наприклад, під час вивчення теми «Історія як наука. Предмет та методологічні основи курсу «Історія України» розглядалися такі питання: право на власну думку, право на інформацію, «білі плями» історії, доступність матеріалів, пов'язаних з історичними процесами, подіями, громадськими та політичними діячами, зв'язок курсу з політикою та правом, свобода тлумачення, наукового пошуку, поліметодологічність, право на плюралізм, толерантність.

Лекційне заняття «Основні закономірності, суть і наслідки етапів та процесів українського державотворення. Київська Русь і Галицько-Волинське князівство» було присвячено питанням права, правової свідомості Київської Русі як першої української держави, виникнення інституту права в Київській Русі, норми права, правопорядок, специфіка формування правових інститутів, «Руська Правда» – збірник давньоруського права, Литовські статuti, магдебургське право на українських землях.

Під час вивчення теми «Втрата української державності. Українські землі під владою Російської імперії та Австро-Угорщини (кінець XVIII ст. – XIX ст.)» акцентували увагу на таких правових питаннях, як: збірник «Права, за якими судиться малоросійський народ», реформи царської Росії, Новий

Статут навчальних закладів, Судова реформа, адвокатура, деформація правосвідомості українського народу.

На семінарському занятті з теми «На шляху до відродження державності на початку ХХ ст. Українська національно-демократична революція (1917-1920 рр.)» студентами аналізувалися ідеї автономії України у складі демократичної революційної Російської Федерації, позиція Української Центральної Ради щодо правового статусу України, юридично-правові засади створення Української Народної Республіки, Універсали (чотири) Української Національної Ради 1917-1918 рр., існування Української держави і правові акції, спрямовані на розвиток національної культури, освіти, науки, Конституція УНР 1918 р., права національних меншин.

В ході заняття, присвяченого розгляду радянської форми державності в Україні за умов тоталітаризму (1920-80-ті роки), студентами робилися доповіді з таких тем: «Конституція Радянської України 1919, 1929, 1937, 1978 рр.», «Право націй на самовизначення і реальність», «Порушення прав особистості, деформація національної самосвідомості», «Репресії на Україні», «Україна після Другої світової війни і післявоєнного відтворення», «Хрущовська «відлига» (1953-1964 рр.), «Україна за часів горбачовської «перебудови», «Боротьба за незалежну демократичну Україну».

В ході підготовки до занять з теми «Історичні особливості пошуку оптимальних моделей будівництва незалежної України (кінець 80-х – 2005 рр.)» студенти самостійно опрацьовували законодавчі акти Декларація про державний суверенітет України 1990 р., Акт проголошення незалежності України 1991 р., Конституція України 1996 р.

Під час вивчення теми «Україна у світовій співдружності націй. Зовнішня політика» майбутні інженери розглядали місце і роль України у правовому просторі, п'ять принципів зовнішньої політики, напрями зовнішньої політики, міжнародні договори про співробітництво, європейський вибір України, Україна і НАТО.

Завданнями розглядуваних тем було:

1. Осмислення студентами процесу зародження правових інститутів у Київській Русі, їх вплив на розвиток правосвідомості населення, хід історичного розвитку, становлення державності.

2. Зіставлення особливостей функціонування правових інститутів Київської Русі і Московської держави, що пізніше утворилася, порівняння правової культури двох народів, відмінності у формуванні правової свідомості двох народів.

3. Розгляд проблем деформації правосвідомості і вплив цього на соціально-політичне та духовне життя українського суспільства.

Завданнями під час викладання дисципліни «Філософія» було ознайомлення майбутніх інженерів з методологією наукового дослідження, діалектичними законами, філософськими категоріями, що дозволяють досліджувати функціонування й розвиток права, явища соціального життя, використання принципів, методів філософії для оцінки соціально-правових явищ.

В ході занять увага майбутніх інженерів акцентувалася на таких правових аспектах, як: роль філософського мислення у соціальному житті, філософія як методологія наукового знання, філософські проблеми держави і права; взаємодія моралі і права в ході історичного розвитку суспільства, особистість та історичні зміни; діалектичний зв'язок правового мислення та юридичної термінології; соціальна сутність правосвідомості; методологія наукового пізнання, форми, рівні, методи наукового пізнання, що використовуються під час вивчення права і правосвідомості; діалектика як метод пізнання, закони діалектики, що використовуються під час вивчення соціально-правових явищ.

Для самостійних занять пропонувалося написання рефератів, з якими студенти виступали на семінарських заняттях (див. Додаток Е).

Інтеграція правової освіти з дисципліною «Культурологія» передбачала розгляд зі студентами таких питань: культура і політична влада, режим

правлення, проблема правового захисту культури, релігія і право, політичні репресії проти діячів української культури, закони про заборону української мови та їх наслідки для розвитку національної і світової культури, масова культура і правомірна поведінка особистості, модернізм та його вплив на правову свідомість, нові напрями в мистецтві й відображення правових проблем у суспільстві, правові аспекти функціонування і розвитку національної культури.

У ході лекцій обговорювалося наприклад теми « розвиток правової національної культури; сучасна культура інженерної діяльності », які можна розглядати як рух і послідовність накопичення соціальних норм, що відбуваються у погодженні між галузями та напрямками розвитку культури. Увага студентів спрямовувалася на те, що культурні процеси переймають не лише зовнішній, а й внутрішній світ людини. Такими процесами характеризуються духовні та моральні засади, що повинні слугувати взірцем для правових норм.

На лекції, присвяченій розгляду сутності правової політики, майбутні фахівці доходили висновку, що її, як основи законності, мають дотримуватись усі члени суспільства, а метою правової політики є утвердження цивілізованого правопорядку.

Тобто, під час проведення культурології вирішувалося завдання виявлення правових аспектів усіх видів культури з метою формування цінних позитивних правових норм у студентів.

Для самостійної роботи студентам було запропоновано підготувати міні-лекції з таких тем, як: «Мораль і право як механізми регуляції культурної життєдіяльності людини», «Джерела та конкретно-історичний характер моралі й права», «Феномен культурно-етичного песимізму та його причини», «Міжкультурні непорозуміння як основа світових конфліктів XXI ст.», «Поняття та методологія права як феномену культури» та ін.

У такий спосіб за допомогою дисципліни «Культурологія» ми сприяли формуванню ціннісної правової орієнтації майбутніх інженерів, виробленню

необхідного ставлення обрати необхідне їй ставлення до духовно-правових цінностей, що забезпечить їхню правомірну поведінку.

В ході викладання дисципліни «Психологія» викладачами спільно з експериментатором основна увага приділялась осмисленню студентами проблем професійної поведінки; формуванню уявлень про емоційно-психологічні аспекти та форми поведінки, психологічні аспекти правопорушень, юридична психологія, причини та наслідки дивіантної поведінки інженера.

У ході лекційних занять викладачі висвітлювали такі питання, як: психологія і право, емоційно-психологічні аспекти права, правова психологія та її завдання, вікові особливості розвитку людини і правомірна поведінка, проблема соціальної адаптації, умови і фактори, що впливають на відхилення у поведінці тощо.

На практичних заняттях зі студентами проводилися тренінги, які ґрунтувалися на груповій роботі майбутніх фахівців. Слідом за К.Рудестамом, ми керувалися тим, що, по-перше, груповий досвід допомагає вирішенню міжособистісних проблем; людина має можливість не замикатися сама в собі зі своїми труднощами, вона виявляє, що її проблеми не унікальні, що й інші люди переживають схожі почуття. По-друге, група відображає суспільство в мініатюрі, робить очевидними такі приховані фактори, як тиск партнерів, соціальний вплив та конформізм; по суті у групі моделюється система взаємовідносин і взаємозв'язків, що є характерною для реального життя студентів, а це, у свою чергу, дає їм можливість побачити й проаналізувати в умовах психологічної безпеки психологічні закономірності спілкування та поведінки інших людей і самих себе, що не завжди є очевидним у життєвих ситуаціях.

Групова робота також дає можливість отримання зворотного зв'язку й підтримки з боку одногрупників, які мають аналогічні проблеми, що дозволяє побачити своє відображення в очах інших людей. Завдяки груповій роботі майбутні інженери мали можливість набути нових навичок,

експериментувати з різними стилями відносин зі своїми товаришами, виробити нові моделі поведінки, навчитися по-новому ставитися до себе і до довколишніх людей.

Дуже важливим для нас під час організації групової роботи було створити атмосферу доброзичливості, прийняття та підтримки, що полегшувало для процесу саморозкриття, самопізнання студентів, відкриття себе іншим і самому собі, що давало їм можливість зрозуміти себе, змінити себе, в разі необхідності, підвищити впевненість у собі.

Увага студентів зверталася на те, що під час вирішення складних виробничих і життєвих ситуацій, необхідно вміти справедливо підходити до їх вирішення. Важливу роль у ході розв'язання непростих виробничих ситуаціях, що потребують правового рішення, відіграють особистісні якості їх учасників. Тому на одному із практичних занять зі студентами було проведено тренінг «Від суми та від в'язниці...» (за В.Вачковим), основною метою якого було навчитися приймати важливе життєве рішення, з чим, безперечно, доведеться стикатися майбутнім фахівцям і в житті, і у професійній діяльності, подивитися на себе «з боку», очима інших людей, тобто пізнати свої певні якості й зробити певний висновок. Для проведення тренінгу студенти повинні були взяти на себе одну із запропонованих ролей і поводитися відповідно до неї.

На початку заняття ми дали таку інструкцію: «Ніхто з Вас, сподіваюсь, не бував на лаві підсудних? А чи доводилося комусь жебракувати, просити милостиню? Це чудово, прагнути до того чи до того не слід нікому. Проте не слід і забувати відомого прислів'я: «Від суми та від в'язниці не зарікайся». От і давайте уявімо собі ситуацію, коли вам доведеться вибирати між в'язницею і сумою – не в прямому сенсі, звичайно, а в тренінговому.

У мене на столику лежать картки. На деяких із них символічно зображено ґрати в'язниці, а на інших – зображення протягнутої руки жебрака. Вам потрібно вибрати або ту, або іншу картку. Зазначимо, що, як би парадоксально це не звучало, але кожний із нас практично в будь-який

момент життя є жебраком, що очікує на подаяння, і підсудним, що чекає на вирок.

Жебраком, оскільки нам майже завжди не вистачає визнання наших і достоїнств, і ми бажали б отримати «поглажування» від довколишніх людей у формі компліментів, захоплення, різноманітних знаків уваги, що підкреслюють нашу значущість. Хтось «бідний» постійно і весь час «ходить з протягнутою рукою», домагаючись визнання, схвалення, щоб утримувати свою самооцінку на рівні. Хтось лише інколи відчуває потребу в підтвердженні своєї значущості.

А чому – підсудним? Тому що, живучи з-поміж людей, ми постійно підлягаємо зовнішній оцінці. Будь-який наш вчинок, будь-яке слово викликають певне ставлення до нас з боку наших партнерів по спілкуванню – позитивне, негативне, подекуди індиферентне. І в цьому розуміння – будь-яка наша дія очікує на якийсь вирок. Різниця між жебраком і підсудним полягає у тому, що перший свідомо шукає позитивних оцінок, а інший готовий отримати й негативний вирок.

У нашій грі студент, який вибере картку жебрака, забезпечує собі право на три «подаяння». Тобто він може звернутися до будь-яких трьох членів групи і почути від кожного, які головні достоїнства він, на їхню думку, має. Будь-яка критика і навіть натяк на недоліки «жебрака» виключаються – адже навіть вуличний жебрак бажає бачити у своїй шапці банкноту, а не камінь.

Студент, який вибере картку підсудного, повинен бути готовим предстати перед судом и не тішити себе надією вислуховувати виключно дифірамби. Натомість на відміну від «жебрака» він може отримати правдиву інформацію про всі (і позитивні і негативні) свої якості».

Під час тренінгу ми спостерігали за тим, як студенти обирали собі ролі, певною мірою ця частина тренінгу являла собою діагностику, оскільки чітко визначала, хто із студентів готовий піти на ризик й отримати негативні оцінки, хто бажає вислуховувати хвалебні оди, а хто прагне «подаяння».

Після того, як вибір зробили всі студенти, їм було запропоновано встати, з одного боку, тим, хто вибрав жебрацьку суму, а з іншого – хто вибрав роль підсудного.

Надалі кожний із жебраків по черзі повинен був обрати трьох членів групи й попросити в них подаяння. Початок роботи з «жебраків» зумовлений був тим, що їх було менше, ніж тих, хто вибрав собі роль «підсудного».

Нашим завданням було спостерігати, як саме «жебраки» просили «подаяння», до кого із однокласників зверталися, які слова при йому добирали, чи охоче студенти подавали цю «милостиню». Зазначимо, що спостереження за діями студентів допомагало виявити дружні стосунки між студентами, які наявні в цій групі, ставлення студентів один до одного тощо. Коли всі «жебраки» отримали «подаяння», тренінг було продовжено.

Оскільки студентів, які обрали роль підсудного було значно більше, їх було попереджено, що встигнуть предстати перед судом лише троє з них. З огляду на це, було запропоновано вибрати «прокурора», «адвоката» і трьох «суддів», незалежно від того, яку роль для себе вони вибрали перед цим. Інші студенти розподілялися на «свідків обвинувачення» і «свідків захисту». Для того, щоб розподіл було здійснено правильно, «прокурор» і «адвокат» по черзі відбирали членів своєї команди, у такий спосіб кожний студент отримав свою роль у грі. Викладач виконував роль незалежного арбітра і секретаря.

Всім трьом командам, які повинні надалі «обвинувачувати», «захищати» і «судити» – надавалося 15 хвилин на підготовку, що передбачало продумати зміст виступів. «Головний суддя» спочатку надавав слово «прокурору», який вимагав у своєму виступі визнання «підсудного» винним, апелюючи до реальних (і це було дуже важливою умовою гри) фактів прояву ним негативних якостей під час роботи команди. Потім виступав «адвокат», який заперечував обвинувачення, зважуючи на його позитивних рисах. Після цього по черзі виступали «свідки» обвинувачування та захисту.

Після того, як виступили всі бажаючі, слово надавалося «підсудному» який висловлював свою згоду чи незгоду з висунутими йому обвинуваченнями. Перед суддями поставало завдання вирішити, чия команда «обвинувачення» чи «захисту» виявила себе більш переконливо і яких якостей (позитивних чи негативних) у «підсудного» більше. Після проведення судового процесу здійснювалося обговорення гри. При цьому студенти, за допомогою рефлексії, повинні були відповісти на такі запитання: «Чи важко було зробити вибір між «жебрацтвом» і «в'язницею?», «Чому ти обрав саме цю роль?», «Чи складно було просити «подаєння»?», «Чи сподобалося їх отримувати? Чому?», «Чи хотів би ти опинитися на лаві «підсудних»?»; «Які почуття викликала роль «прокурора»? «Адвоката»?», «Чи був ти щирим під час проведення тренінгу?» та ін.

Зауважимо, що студенти серйозно поставилися до проведення тренінгу. Складність викликало те, що в ході «суду» розмова йшла про особистісні характеристики конкретних студентів, яким складно було чесно грати роль «підсудного», особливо наприкінці процесу, коли вони вимовляли останнє слово, визнаючи чи заперечуючи доводи «прокурора» та його свідків стосовно їхніх негативних якостей. Інколи реакція на слова прокурора чи його свідків була занадто бурхливою, що свідчило про невміння студентів стримувати свої емоції, довести свою правоту тощо. Інші студенти, які грали ролі свідків, вчилися бути щирими і делікатними, співчувати і підтримувати своїх товаришів, розбиратися у своїх власних почуттях.

У ході обговорення майбутні фахівці дійшли висновку щодо важливості вмінь опановувати себе в ситуаціях, які виникають, не піддаватися емоціям, оскільки зайві емоції не допомагають, а перешкоджають правильно оцінити ситуацію, особистість. З огляду на те, що в їхній майбутній професії можуть виникнути ситуації, які потребують правильного правового рішення, незважаючи на те, яке ставлення до учасників таких ситуацій, вони повинні вміти не підкорятися емоціям,

виявити суть ситуації й на підставі правових знань вирішити її. Проте, самі студенти визнавали, що не завжди вміють упоратися зі своїми почуттями, заважає симпатія чи антипатія до того чи того одногрупника, що заважає прийняти неупереджене рішення.

У зв'язку з цим на наступних практичних занятті ми запропонували студентам декілька вправ, які сприяють покращенню емоційного стану, навчає вгамовувати негативні емоції, приводить організм у стан спокою, виявляти позитивне ставлення до довколишніх людей тощо. Це такі відомі вправи, як «Мінливий світ», «Емоційний стан», «Збери енергію», «Мій сусід», «Подарунки», «Компліменти», «Внутрішній голос», «Шаноблива вербалізація» та ін.

Важливим у професійній діяльності майбутніх інженерів є й уміння спілкуватися з людьми (колегами, адміністрацією, підлеглими, представниками інших підприємств, конкурентами тощо). Тому нами було запропоновано проведення такого тренінгу, як «Катастрофа в пустелі». Ця вправа має широкий діапазон завдань, скільки вона дозволяє відпрацювати навички поведінки в дискусії, бути переконливим, вивчити динаміку групового спору, виявити для себе традиційні помилки, яких припускаються люди в полеміці, навчитися усвідомлювати стратегічні кроки і т. ін.

На початку проведення тренінгу кожний учасник отримував спеціальний бланк і викладач надавав таку інструкцію: «Уявіть собі, що всі ви – пасажери авіалайнера, що здійснює переліт з Європи до Центральної Африки. Під час польоту над пустелею Сахара на борту літака раптово виникла пожежа, двигуни відмовили, і авіалайнер рухнув на землю. Ви чудом врятувалися, але місце вашого перебування невідоме. Проте відомо, найближчий населений пункт знаходиться на відстані приблизно 300 кілометрів. Під уламками літака вам вдалося знайти п'ятнадцять предметів, які залишилися непошкодженими після катастрофи.

Ваше завдання – проранжувати ці предмети відповідно до їх значимості для вашого врятування. Для цього потрібно поставити цифру 1 навпроти найбільш важливого, на вашу думку, предмета, цифру 2 – у другого за значущістю і так далі до п'ятнадцятого, найменш важного для вас. Заповнюйте номерами першу колонку бланка. Кожний працює самостійно впродовж п'ятнадцяти хвилин.

Після завершення індивідуального ранжування студентам було запропоновано розподілитися на пари і проранжувати ці самі предмети знову впродовж десяти хвилин, але вже спільно з партнером (при цьому номерами заповнювався другий стовпчик у бланку зі списком предметів). Наступний етап гри передбачав загальногрупове обговорення з метою прийняття спільної думки відносно порядку розташування предметів, на що надавалося тридцять хвилин.

Бланк для ранжування

№	Предмети	Індиві- дуальна робота	Парна робота	Групова робота
1.	Мисливський ніж			
2.	Кишеньковий ліхтарик			
3.	Льотна карта місцевості			
4.	Поліетиленовий плащ			
5.	Магнітний компас			
6.	Переносна газова плита з балоном			
7.	Мисливська рушниця з боєприпасами			
8.	Парашут червоно-білого кольору			
9.	Пачка солі			
10.	Півтора літра води на кожного			
11.	Визначальник їстівних тварин і рослин			
12.	Сонячні окуляри на кожного			

13.	Літр горілки на всіх			
14.	Легке напівпальто на кожного			
15.	Кишенькове дзеркало			

У ході виконання завдань ми уважно спостерігали за студентами, оскільки дуже добре було видно ступінь сформованості у студентів умінь організувати дискусію, планувати свою діяльність, іти на компроміси, слухати один одного, аргументовано доводити свою точку зору, володіти собою. Ми дійшли висновку, що деякі майбутні спеціалісти не бажають прислуховуватися до думки інших, демонструють іншим учасникам їхню некомпетентність у сфері спілкування і необхідність зміни своєї поведінки.

По закінченні дискусії викладач пропонував обговорити результати гри, в ході якого студенти повинні були відповісти на запитання: «Чи задоволений ти особисто результатами обговорення? Поясни чому». Зазначимо, що ми отримали різні відповіді. Так, 15 % студентів зауважили, що вони не знають, що саме потрібно людям у пустелі і висловили надію, що вони там не опиняться, 31 % респондентів зазначили, що їм важко було вступати в суперечку з іншими учасниками групи, 14 % студентів гра сподобалася, оскільки вони мали можливість відстояти свою думку, 40 % респондентів приймали рішення тих, хто, на їхню думку, мав більшу рацію і міг довести свою правоту, тобто їхня позиція була нейтральною.

Відповіді студентів супроводжувалися рефлексією, метою якої було осмислення процесів, способів і результатів індивідуальної та спільної діяльності. Для цього викладач ставив такі запитання: «Що викликало твоє задоволення (незадоволення)?», «На твою думку, чи у правильному напрямі просувалася ваша дискусія?», «Чи було вироблено правильну стратегію врятування?», «Що тобі заважало взяти участь у дискусії?», «Чи згодний ти з прийнятими рішеннями?», «Чому тобі не вдалося відстояти свою думку?», «Хто найбільше вплинув на прийняття рішення?», «Що саме в поведінці лідера дозволило йому примусити тебе прийняти його позицію?» тощо.

Зважаючи на важливість вмінь дискутувати в майбутній професійній діяльності, доводити свою думку, переконувати, студентам було запропоновано придумати або знайти в Інтернет-джерелах ситуації правового спрямування, які можуть виникнути на виробництві, розіграти таку ситуацію на наступному занятті, при цьому продумати зміст свого переконання у необхідності прийняття саме їхньої думки стосовно вирішення цієї ситуації.

Зазначимо, що проведення таких тренінгів на заняттях з психології допомагало студентам у набутті навичок саморегуляції поведінки, контролю за своїми емоціями, умінь проводити дискусії, надавало можливість поглянути на себе «з боку», пізнати себе за допомогою інших.

Відтак, упровадження педагогічної умови «інтеграція правових знань з дисциплінами гуманітарного циклу» сприяло більш глибокому усвідомленню цінності права в різних аспектах життя людини й необхідності його вивчення (мотиваційно-ціннісний компонент), здобуттю додаткових знань з галузі права в різні часи і в різних галузях (змістовий компонент), набуттю навичок самостійної роботи, вмінь спілкування, саморегуляції поведінки в різноманітних ситуаціях, що можуть виникнути як у особистому житті, так і в майбутній професійній діяльності (діяльнісний компонент).

Реалізація третьої педагогічної умови «насичення навчально-виховного процесу активними методами навчання правового змісту» здійснювалася на практичному етапі під час проведення практичних занять з курсу «Правознавство», дисциплін гуманітарного циклу та в ході позааудиторних заходів.

Задля формування правової компетентності під час реалізації цієї педагогічної умови ми спиралися на інтерактивне навчання, яке розуміємо як таке, що побудовано на діалозі учасників навчального процесу і реалізується за допомогою таких активних методів, як диспути, ділова та рольова гра, моделювання ситуації.

Характерними рисами інтерактивного навчання є: навчання як розв'язання серії взаємопов'язаних правових ситуацій; переважно групова

робота; опора на досвід студентів і мінімальні знання з теми; відкритість (незавершеність навчання, тобто відсутність раз і назавжди визначеного рішення; співробітництво різних рівнів (викладач – група, викладач – студент, студент – студент); швидкий зворотній зв'язок – студент бачить реакцію викладача, може проконсультуватися в будь-якій момент навчання; емоційне піднесення, розкутість; діалог – основний елемент навчання.

На всіх запропонованих заняттях використовувались елементи соціально-психологічного тренінгу (вправи на зняття психологічних бар'єрів у спілкуванні, створення доброзичливого настрою студентів, ставилися дискусійні питання).

Також на заняттях використовувався метод «Прес», який використовувався в тому разі, якщо виникали суперечливі думки з певної проблеми правового змісту. Завдання передбачали те, що студент мав зайняти й аргументувати чітко визначену щодо правової проблеми, яка обговорюється. Це надавало йому можливість навчитися аргументовано, в чіткій і стислій формі формулювати та висловлювати свою думку з дискусійного питання за таким алгоритмом: позиція (Я вважаю, що...) → обґрунтування (...тому, що...) → приклад (...наприклад...) → висновки (Отже (тому), я вважаю...).

Зміст практичних занять експериментального навчального курсу «Правознавство» був цілком адаптований з урахуванням специфіки професійної діяльності майбутнього інженера.

Застосування активних методів навчання під час практичних занять передбачало формування у студентів здібності до активного пошуку правових знань, інформації й творчому застосуванню їх на практиці. На цьому етапі студенти виступали як суб'єкти навчального процесу, відбувалася реалізація перспективної складової формування правової компетентності в майбутніх інженерів, яка орієнтує на осмислення методологічного характеру феноменів правової сфери для вироблення вміння

самостійного вивчення нових явищ і процесів, розуміння їх і правильної орієнтації.

Практичні заняття та позааудиторні заходи із застосуванням інтерактивних методів навчання передбачали інтенсивне використання самостійної роботи студента (підготовчий етап до роботи над ситуаційним завданням, пошук матеріалу для виконання аналітичних та аналітично-ситуаційних завдань, складання індивідуального алгоритму прийняття управлінського рішення, самооцінка управлінських якостей та здібностей тощо); використання методу конкретної ситуації з метою пояснення нових теоретичних положень теми; дотримання жорсткого регламенту: визначення часу на індивідуальну роботу, на обговорення та прийняття групового рішення, на представлення групового варіанта вирішення проблеми, на дискусію; впровадження принципу нормування: дотримання норм і правил при проведенні ділової гри, чітке визначення оцінювання результатів гри; використання різних рольових функцій для аналізу конкретних ситуацій, ураховуючи здібності студентів; активна підтримка внутрішньогрупової взаємодії студентів, залучення до обговорення пасивних студентів, зняття напруги у відносинах між емоційними й амбіційними членами групи; впровадження принципу прямого звертання: активізація й залучення до обговорення за допомогою запитань: «Як би Ви вчинили в такому випадку (до виконавця ролі керівника підприємства, власника, співробітника)? Яка Ваша думка про таку ситуацію? Чи потрапляли Ви у схожі ситуації?» тощо.

Очікуваними педагогічними наслідками впровадження інтерактивних методів в організації навчального процесу виступали:

- інтенсифікація навчального процесу та підвищення якості підготовки фахівців;
- систематичність засвоєння навчального матеріалу;
- встановлення зворотного зв'язку з кожним студентом на визначених етапах навчання;
- контроль та своєчасне коригування навчально-виховного процесу;

- підвищення мотивації учасників навчально-виховного процесу,
- психологічне розвантаження студентів в кінці семестру;
- підвищення відповідальності студентів за результати навчальної діяльності.

У ході практичних занять використовувалися ігрові методи навчання, метою яких було закріпити одержані знання студентів. Однією з таких ігор була гра «Живий ланцюжок» [114]. Опишемо її зміст.

На аркуші паперу пропонувалося 10 завдань, на які в письмовому вигляді треба дати відповіді. По одному такому аркушу паперу на кожную команду видавалося одночасно й студенти повинні були письмово відповісти максимум на два, а мінімум на одне запитання і передати завдання іншому учаснику команди. Завдання командам:

1. Розкрийте поняття «громадянин».
2. Коли виникло право?
3. Назвіть обов'язки громадян України.
4. Розкрийте поняття «людина».
5. Назвіть політичні права громадян.
6. Розкрийте поняття «особа».
7. Назвіть особисті права громадян.
8. Назвіть соціально-економічні права громадян.
9. Що таке правопорушення?
10. Що таке авторське право.

Перемагала та команда, яка першою правильно відповідала на всі запитання. В ході проведення цієї гри перевірялися знання студентами юридичних термінів, правових явищ, юридичної класифікації і т. ін.

Наступним було проведення гри «Дуель», суть якої полягала в тому, що за 1 хвилину студенти, яких було розподілено на дві команди, повинні були підтвердити чи заперечити такі твердження, запропоновані викладачем:

1. Громадянство України втрачається, якщо особа втратила законні джерела існування.

2. При різному громадянстві батьків, один із яких є громадянином України, надається дитині громадянство України, якщо вона народилася на українській території.
3. До громадянства України не приймаються особи, які відмовилися виконувати військовий обов'язок.
4. Набуття громадянства України за народженням залежить від волі громадян.
5. Громадянство України зберігається, якщо особа проживає або тимчасово перебуває поза межами України.
6. Необхідною умовою отримання громадянства України є безперервне проживання на території України на законних підставах протягом останніх 5 років.
7. При бажанні позбавитись громадянства України можлива відмова, якщо особа, що порушила клопотання про вихід, є військовослужбовцем Збройних Сил України.
8. Особа може втратити громадянство України, якщо вона набула його в разі подачі фальшивих документів.
9. Чи можна жертвувати життям певної кількості людей задля врятування життя більшості?

Перемагала та команда, яка давала найбільше правильних відповідей.

Також на практичних заняттях використовувалася така гра, як «Правове лото». Її суть полягала в тому, що на великому аркуші паперу містилося від 20 клітинок, у яких записані відповіді на запитання, які (запитання) містилися на картках, котрі були того самого розміру, що й клітинки на аркуші паперу. Наведемо приклад картки відповідей:

Картка для «Правового лото»

Злочин	40 годин на тиждень	18 років	Знав та змовчав	Справедливе
--------	---------------------	----------	-----------------	-------------

Закон	18 років	Проступок	Презумпція невинності	Суверенітет
Парламент	Так	Мораль	Правопорушення	16 років
Особиста свобода	Правоздатність	Вето	Конституція	Щоб розуміти їх зміст

Запитання для проведення цієї гри наведено в Додатку Ж.

Команди повинні були кожному картку із запитанням покласти до відповіді на це запитання, яка містилась у відповідній клітинці. Перемагала та команда, яка першою правильно розкладала картки.

На знання правових норм і дотримання правової поведінки була спрямована рольова гра «Звільнення з роботи». Для проведення цієї гри було обрано у студенти, які грали роль директора підприємства, і 4 претенденти на звільнення з роботи, інші студенти були спостерігачами. Директор підприємства мав звільнити робітника з роботи, представляючи певні аргументи, наприклад: «Ви – профнепригодні», «Ви не виконуєте моїх розпоряджень», «На Вас постійно надходять скарги від працівників», «На Ваше місце претендує інша людина».

Інструкція директору: «Ваше завдання – аргументувати свої претензії до робітника і звільнити його з займаної посади». Кожний із гравців впродовж 15 хвилин продумував свої дії, які повинні були переконати спостерігачів у тому, що він має право на звільнення цього робітника.

Інструкція для претендентів: «У Вас є п'ять хвилин, щоб довести, що дії директора неправомірні відносно Вас, аргументуючи правовими нормами». Студенти, які грали роль претендентів на звільнення, повинні були довести, що дії директора є упередженими, не мають правової підстави, мають особистісну зацікавленість директора і т ін.

У ході програвання цієї ситуації спостерігачі повинні були відзначити позитивні й негативні моменти в поведінці кожного з учасників, знання ними правових норм, логічність доведення своєї правоти.

Зауважимо, що заняття пройшло бурхливо. Проте, ми спостерігали й те, що у зв'язку з тим, що студенти вже пройшли курс «Правознавство», набули певних умінь саморегуляції поведінки під час практичних занять з «Психології», вони в ході проведення гри намагалися вирішувати своє завдання не на емоційному рівні, як це було на перших заняттях, а використовували здобуті знання з правознавства, приводили свої аргументи щодо неправомірності дій того чи іншого учасника гри.

Відтак ми дійшли висновку, що правові ігри впливали в цілому на особистість студента, відбувалася зміна їхніх настанов, підвищувалася мотивація до навчання права тощо. Правова гра стихійно породжувала необхідність робити узагальнення, теоретизувати, знаходити необхідний матеріал. Ігри спрямовувалися на навчання техніці прийняття рішень, умінню застосовувати на практиці теоретичні знання, отримані під час теоретичної підготовки. В аналогічних життєвих ситуаціях студенти будуть знати механізм дій зацікавлених суб'єктів конкретних правовідносин й будуть вміти відстоювати власні інтереси. Цьому сприятимуть відіграні ними правові ролі [110].

Наступне заняття було присвячене вирішенню ситуації, яка, зважаючи на наявну сьогодні криміногенну обстановку в країні, може статися у професійній діяльності. З цією метою було проведено гру «Угода».

Студенти розподілилися на пари, обравши собі в партнери однокурсників, з якими їм найбільш цікаво працювати. Учасники сідали спиною один до одного. Викладач попереджав, що контакти з партнером у процесі гри будуть заборонені. Кожний гравець отримував по двадцять карток: десять білих і десять синіх. Збоку від кожної пари ставився ще один стілець.

Викладач давав інструкцію: «Кожний із членів пари – бізнесмен (власник підприємства, директор будівельного тресту тощо), і кожний є конкурентом для іншого, оскільки за умовою гри ви обидва робите свій бізнес в одній сфері. І одному, і другому запропонували здійснити вигідну угоду, що має принести значний дохід. Однак – ця пропозиція надходить від кримінальних структур, що, звісно, робити її ризикованою. Ви можете піти на цю угоду, а можете відмовитись. У принципі і те, і інше рішення може принести вам прибуток, але це буде залежати від вибору вашого партнера-конкурента.

Якщо обидва бізнесмени укладають угоду з кримінальними структурами, то обидва втрачають по три тисячі гривень. Якщо один із вас укладає угоду, а інший відмовляється, то перший заробляє п'ять тисяч, а другий ці п'ять тисяч втрачає.

І нарешті, якщо обидва бізнесмени відмовляються від укладення угоди, то вони отримують по три тисячі. В нашій грі буде десять ходів. Через кожні тридцять секунд за моєю командою ви повинні одночасно покласти на стілець, що стоїть поряд з вами, по одній картці: синя означає укладання угоди, біла – відмову. Побачивши рішення свого партнера, ви заповнюєте свій бланк доходів-витрат.

Бланк для гри

Ім'я учасника _____ Ім'я партнера _____

Номер ходу	Хід учасника	Хід партнера	Результат ходу
1			
2			
3			
4			
5			
6			
7			

8			
9			
10			
Загальна сума			

У графах ходів у разі укладання угоди ставиться літера С, у разі відмови – літера О. У графі результатів учасник фіксує свої прибутки або втрати з відповідним знаком.

Завданням гравців було отримати максимальний прибуток. Виграє той, хто зуміє заробити максимальну кількість грошей.

У ході обговорення гри студенти зауважували, що дуже складно було вибрати: чи укласти угоду, чи ні, оскільки, коли вони бачили хід свого партнера, який уклав угоду, а вони ні, то вони втрачали гроші. Однозначними були твердження, що укласти угоду з кримінальними структурами не можна в жодному разі, оскільки крім порушення закону, порушуються і моральні принципи.

Також було застосовано метод ігрового моделювання, в ході якого відбувалося: забезпечення контролю виведення емоцій; надання студентам можливості самовизначення; надання можливості зростання навичок співробітництва; надання можливості висловлювати свої думки.

Для того щоб заробляти бали, студентам надавалася максимальна свобода інтелектуальної діяльності, яка обмежувалася лише правилами гри. Студенти самі обирали власну роль у грі, висуваючи припущення про ймовірний розвиток правових подій, створювали правову ситуацію, шукали шляхи її розв'язання, беручи на себе відповідальність за обране рішення. Викладач в ігровій моделі виступав, як:

- інструктор (ознайомлення з правилами гри, консультації під час її проведення);
- суддя-рефері (коректування і поради з розподілу ролей);
- тренер (підказки студентам для прискорення проведення гри);

– головуючий (організатор обговорення).

Прикладом ігрового моделювання було проведення судового розгляду. У ході його проведення студенти набували розуміння загальної структури судового процесу, усвідомлювали принципи функціонування судових структур нашої держави, і, здобували певний досвід вирішення конкретних проблем.

Модель навчального судового процесу надала можливість вивчати проблемну ситуацію з усіх боків, знаходити аргументи для обох команд, тобто розуміти позицію різних груп людей. Така постановка питання на навчальному занятті допомагала студентам навчитися критично підходити до наявних в українському суспільстві соціальних, національних, релігійних стереотипів, переглянути власне ставлення до гострих соціальних проблем, взяти участь у вирішенні судової колізії.

Навчальний суд – це імітація судового розгляду, рольової гри, що дозволяє провести судовий розгляд з мінімальним числом учасників і простою процедурою організації. Для проведення гри обиралися ті ситуації в галузі будівництва й архітектури, які найчастіше розглядаються в реальному житті, наприклад, які стосуються: приватизації землі під забудову, яка здійснюється шляхом обману, нецільового використання землі, порушень прав землекористувачів, умов договору, затягування строків уведення в дію об'єктів, низької якості послуг з будівництва, крадіжок будівельних матеріалів, хабарництва при прийомі на роботу, обдурювання при виплаті заробітної платні, порушень професійної етики тощо.

Для проведення гри обиралися: суддя, що вислуховував учасників судового процесу і виносив рішення; позивач – людина, яка звертається до суду із заявою, і відповідач, який обвинувачується в нанесенні збитків. Команди, які представляли інтереси того чи того учасника процесу, виступали на етапі дебатів (аргументи, питання і прикінцеві виступи), потім суд виносив рішення. В ході підготовки до гри студенти ознайомилися з фактами, знайомилися зі змістом справи, яка пропонувалася до розгляду.

Попередньо командам повідомлялися правові акти (закони, кодекси, підзаконні нормативні акти), якими їм необхідно було оперувати в суді, але не повідомлялися номери статей чи глав. Студенти повинні самостійно знайти потрібні норми права.

Майбутні фахівці самі обирали ігрові ролі. Тим студентам, які не отримували конкретної ролі пропонувалося захистити позицію позивача або відповідача з конкретної справи. Студенти самі готували докази, наприклад, написання договору чи приносили предмети, що підтверджують певні факти, готували свідків до виступу в суді. Щоб гра була наближена до життя, у справу навмисно включалися подробиці. Адже часто громадяни, перш ніж розпочати судовий процес, займаються пошуком необхідних доказів. Цим самим займалися і студенти, причому команди повинні були зберігати в таємниці те, які докази в них є.

Проведення такої гри давало можливість визначити ставлення студента до конкретної ситуації, яка можлива у професійній діяльності інженера. Імітація реальної професійної ситуації допомагала студентові набути досвід вирішення правових питань.

Після проведення гри студентам ставилися запитання й обговорювалися з усіма учасниками судового засідання його результати. Наприклад: Що вдалося найкраще в ході судового процесу? Як Ви можете це довести? Чого Ви навчилися в ході гри? Яких навичок набули? і т. ін.

У ході обговорення студенти зазначали, що участь у таких ігрових процесах сприяла тому, що в подальшому вони зможуть грамотно реалізовувати свої права і виконувати обов'язки як учасників реального судового розгляду – підсудних, свідків, потерпілих тощо. Вони зауважували, що, не маючи досвіду участі в судових процесах, неможливо вибрати правильну стратегію поведінки, визначити, чи правильно діяли учасники гри.

Натомість, під час проведення гри вони закріплювали ті правові норми й законодавчі акти, які вивчили на попередніх заняттях, а тому мали

важливість оцінити правову компетентність учасників судового розгляду і правильність винесеного суддею рішення.

Зазначимо, що під час навчальних судів студенти також набували досвіду вирішення конфліктів через судовий розгляд, представлення своїх інтересів у суді, відстоювання своїх прав, доведення своєї позиції, вчасного і правильного знаходження і представлення доказів, привселюдних виступів, бачити причинно-наслідковий зв'язок між фактами і явищами, вчилися оперувати нормами права в підтвердження власних доводів, знаходити, вивчати і застосовувати норми права.

У позанавчальний час здійснювалися екскурси, самоосвітня діяльність, науково-дослідна і практична робота, студентські наукові конференції з правової тематики. Позанавчальна робота була спрямована на формування юридично обґрунтованої професійної позиції і самооцінки.

В ході позааудиторної роботи нами проводилися різноманітні правові брейн-ринги, турніри правознавців (див. Додаток Д), що сприяли кращому засвоєнню термінів і понять, стимулювали студентів до кропіткої роботи з першоджерелами та додатковою літературою, тренували пам'ять, розвивали кмітливість, вироблювали вміння застосовувати здобуті знання на практиці, поглиблювали й урізноманітнювали міжпредметні зв'язки. Під час проведення цих ігор вони вчилися колективного мислення і творчого застосування на практиці здобутих теоретичних знань з правознавства.

Підсумовуючи, зазначимо, що впровадження педагогічної умови «насичення навчально-виховного процесу підготовки майбутніх інженерів активними методами навчання правового змісту» сприяла усвідомленню студентами цінності правової компетентності та потреби дотримання правових норм як у повсякденному, так і професійному житті (мотиваційно-ціннісний (компонент), важливості знань законодавчих актів, що дозволять уникнути неправомірних дій (змістовий компонент), вироблювали вміння і навички правової поведінки в різноманітних ситуаціях (діяльнісний компонент).

З огляду на вищезазначене, доходимо висновку, що поетапна реалізація експериментальної моделі із впровадженням визначених педагогічних умов сприяла формуванню правової компетентності майбутніх інженерів.

2.3. Порівняльний аналіз результатів на констатувальному та формувальному етапах дослідження

Після закінчення цілеспрямованої роботи під час експерименту було проведено другий зріз, метою якого було виявлення змін у рівнях сформованості правової компетентності майбутніх інженерів в експериментальних і контрольних групах за методиками, які застосовувалися на початковому етапі.

Визначаючи рівень сформованості мотивації майбутніх інженерів до навчання у вищому технічному навчальному закладі було одержано результати, що значно різняться від результатів констатувального етапу експерименту (див. табл. 2.12).

Таблиця 2.12.

Результати рівнів сформованості мотивації на навчання у вищому навчальному закладі на прикінцевому етапі експерименту

(у %)

Група	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Експериментальна	41,7	39,2	18,3
Контрольна	28,4	38,3	33,3

Як свідчить таблиця 2.12, у студентів експериментальної групи значно зросла мотивація до навчання у вищому технічному навчальному закладі, ніж у студентів контрольної групи. Було одержано такі результати: високий рівень виявили 41,7 % респондентів ЕГ та 28,4 % КГ; на середньому рівні зафіксовано 39,2 % студентів ЕГ і 38,3 % КГ; на низькому рівні залишилося 18,3 % майбутніх інженерів ЕГ та 33,3 % КГ.

Одержані результати свідчать про те, що в експериментальних групах, де проходила цілеспрямована робота із застосуванням активних методів навчання значно підвищився інтерес не лише до правових дисциплін, а й до навчання у вищому технічному закладі в цілому. Так, на твердження «Я самостійно вивчаю декілька предметів, які, на мою думку, необхідні для моєї майбутньої професії» позитивну відповідь дали 28 % респондентів ЕГ і 13 % КГ, хоча на констатувальному етапі експерименту жодний із студентів не дав позитивної відповіді на це твердження. Почали отримувати задоволення від розгляду на заняттях складних проблем 73 % студентів ЕГ і 29 % КГ; вважають присвятити життя обраній професії 51 % респондентів ЕГ і 32 % КГ. Уважають, що для повного і глибокого оволодіння професією всі навчальні дисципліни потрібно вивчати однаково глибоко 56 % студентів ЕГ та 34 % КГ.

Одержані результати свідчать про те, що студенти більше взнали про свою майбутню професію, усвідомили необхідність мати багато знань для вирішення різноманітних ситуацій, що можуть трапитися в житті, стали більш активну участь брати у проведенні занять, виявили, що дисципліни, які викладаються у вищому навчальному закладі доповнюють одна одну, а тому їх потрібно вивчати однаково глибоко, що певною мірою стимулювалося викладачами різних дисциплін, які взяли участь в експериментальній роботі.

Наступним показником, який ми визначали, була наявність мотивації на правову підготовку. Зауважимо, що й за цим показником результати змінилися як в експериментальній, так і в контрольній групі. Для визначення мотивації правової підготовки було використано картку самооцінки вміння застосування правових знань у професійній діяльності (див. Додаток Б.4).

Одержані дані подано в таблиці 2.13.

Таблиця 2.13.

Результати рівнів сформованості в майбутніх інженерів мотивації правової підготовки на прикінцевому етапі експерименту (у %)

Група	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Експериментальна	30,8	51,7	17,5
Контрольна	17,5	43,3	39,2

Дані, подані в таблиці 2.13, свідчать про підвищення мотивації правової підготовки в експериментальній групі. Було одержано такі результати: на високому рівні виявлено 30,8 % студентів ЕГ і 17,5 % КГ, на середньому рівні – 51,7 % респондентів ЕГ та 43,3 % КГ, низький рівень зафіксовано у 17,5 % майбутніх інженерів ЕГ і 39,2 % КГ.

Як бачимо, результати мотивації правової підготовки підвищилися в обох групах. Цьому сприяло оновлення курсу такої дисципліни, як «Правознавство», в ході якої майбутні спеціалісти усвідомлювали роль правових знань. Так, студенти переконані в тому, що необхідно знати закони й технологію вирішення правових проблем, щоб уникнути покарання, при цьому вони зазначали, законі необхідно не тільки знати, але й уміти застосовувати їх як у повсякденному, так і у професійному житті. Також вони відзначали, що знання законів і правових норм сьогодні необхідно, щоб забезпечити успішність майбутньої професійної діяльності, щоб жити й працювати в сучасному суспільстві.

Зазначимо, що усвідомлення студентами ролі правових знань й підвищення мотивації на правову підготовку в експериментальній групі, де більше уваги приділялося не тільки загальним правовим знанням, а й акцентувалося на тому, як вирішувати правові відносини в майбутній професійній діяльності, як діяти у правовому полі виробництва, не порушуючи чинного законодавства, значно вище, ніж в контрольній групі, де така робота не проводилась. Значну роль відігравали семінарські та практичні заняття, а також позааудиторні заходи правового змісту, під час яких відпрацьовувались уміння використовувати здобуті знання на практиці.

У таблиці 2.14 подано порівняльні дані констатувального і прикінцевого етапів експерименту щодо сформованості правової компетентності майбутніх інженерів за мотиваційно-ціннісним компонентом.

Таблиця 2.14.

Середньоарифметичні дані рівнів сформованості правової компетентності за мотиваційно-ціннісним компонентом на прикінцевому етапі експерименту (у %)

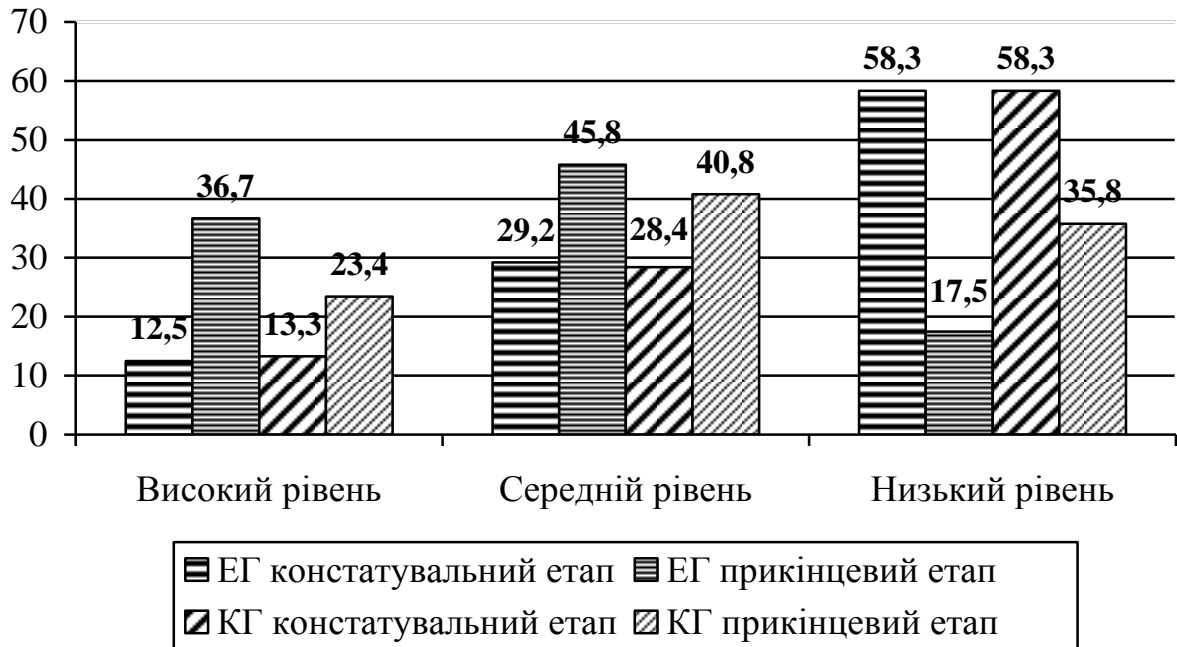
Група	Етапи	Високий рівень		Середній рівень		Низький рівень	
		абс	%	абс	%	абс	%
ЕГ	констатувальний	15	12,5	35	29,2	70	58,3
	прикінцевий	44	36,7	55	45,8	21	17,5
КГ	констатувальний	16	13,3	34	28,4	70	58,3
	прикінцевий	28	23,4	49	40,8	43	35,8

Як видно з таблиці 2.14, за мотиваційно-ціннісним компонентом результати сформованості правової компетентності майбутніх інженерів значно вищі в експериментальній групі, ніж у контрольній. Так, на високому рівні зафіксовано 36,7 % студентів ЕГ (було – 12,5 %) і 23,4 % КГ (було – 13,3 %); на середньому рівні виявлено 45,8 % респондентів ЕГ (було – 29,2 %) та 40,8 % КГ (було – 28,4 %); на низькому рівні залишилося 17,5 % майбутніх інженерів ЕГ (було – 58,3 %) і 35,8 % КГ (було – 58,3 %).

Наочно динаміку змін рівнів сформованості правової компетентності майбутніх інженерів за мотиваційно-ціннісним компонентом в експериментальній і контрольній групах на прикінцевому етапі експерименту подано в діаграмі 2.1.

Діаграма 2.1.

**Динаміка змін рівнів сформованості правової компетентності
майбутніх інженерів за мотиваційно-ціннісним компонентом на
прикінцевому етапі експерименту**

Як видно з діаграми 2.1, результати високого рівня в експериментальній групі зросли на 24,2 %, у контрольній групі – на 10,1 %; на середньому рівні результати зросли в експериментальній групі на 23,4 %, у контрольній групі лише на 12,4 %; на низькому рівні результати зменшилися на 40,8 %, у контрольній групі на 22,5 %.

Отже, одержані результати, свідчать про доцільність упровадження в навчально-виховний процес вищого технічного навчального закладу запропонованої методики формування правової компетентності майбутніх інженерів за мотиваційно-ціннісним компонентом.

Першим показником змістового компонента було виявлення рівня знань з основ правознавства. Зріз здійснювався за допомогою варіантів контрольної роботи, що містили в собі як питання з курсу, так і розв'язання ситуацій правового змісту, розроблених О.Мамоток (див. Додаток Б.5).

До високого рівня було віднесено тих студентів, які дали повну і правильну відповідь на запитання варіанту контрольної роботи і вирішили запропоновану задачу. До середнього рівня було віднесено тих студентів,

відповіді яких мали певні неточності або відповідь була неповною, вирішення задачі викликало утруднення. До низького рівня належали студенти, відповіді яких були неточними, задача була нерозв'язана або розв'язана неправильно. Узагальнені дані одержаних результатів наведено в таблиці 2.15.

Таблиця 2.15.

Результати зрізу наявності знань з основ правознавства в майбутніх інженерів на прикінцевому етапі експерименту (у %)

Група	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Експериментальна	38,3	53,3	8,4
Контрольна	15,8	49,2	35

Як свідчать дані, подані в таблиці 2.15, оновлення програми дисципліни «Правознавство», що впроваджувалося в експериментальній групі, значно вплинуло на ґрунтовність знань студентів з основ права. Так, за результатами контрольних робіт було виявлено, що на високому рівні перебувають 38,3 % студентів ЕГ і 15,8 % КГ, на середньому рівні – 53,3 % респондентів ЕГ та 49,2 % КГ, на низькому рівні залишилося 8,4 % майбутніх інженерів ЕГ і 35 % КГ.

На підставі одержаних результатів, доходимо висновку, що підвищенню інтересу до правових знань сприяло оновлення програми курсу з «Правознавства», оскільки в ході його викладання акцентувалась увага на необхідності правових знань у сучасному мінливому світі для успішного виконання професійних обов'язків на виробництві. Значно сприяли високим результатам і практичні заняття, на яких вирішувалися різноманітні ситуації як виробничого характеру, так і життєдіяльності особистості в цілому.

Наступний зріз виявляв сформованість умінь застосування правових знань у професійній діяльності. Зазначимо, що в експериментальній групі було одержано більше позитивних відповідей. Так, студенти вважають, що правова компетентність сприяє упевненості у своїх діях під час прийняття

самостійного, відповідального рішення, вони чітко знають, куди потрібно звертатися за отриманням правової допомоги, на їхню думку, поняття «правова компетентність» означає професіоналізм, здатність швидко і якісно орієнтуватись у правовому просторі, почуття впевненості під час розв'язання правових питань. Натомість студенти не вважають, що правова компетентність особистості впливає на позитивне сприйняття її довколишніми людьми, а також гальмуванню агресивних, протиправних дій. Коливаються вони також у таких питаннях, як: чи здатні вони розв'язати правову ситуацію на виробництві, надати конкретну практичну допомогу у вирішенні правової проблеми. Одержані результати подано в таблиці 2.16.

Таблиця 2.16.

Результати самооцінки вміння застосування правових знань у професійній діяльності на прикінцевому етапі експерименту (у %)

Група	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Експериментальна	30,8	46,7	22,5
Контрольна	16,7	35,8	47,5

Одержані дані, подані в таблиці 2.16, свідчать про значні зміни в самооцінці вміння застосування правових знань у професійній діяльності у студентів експериментальних груп: на високому рівні виявлено 30,8 % респондентів, на середньому – 46,7 % студентів, на низькому залишилося 22,5 % майбутніх інженерів.

Такому підвищенню результатів, на нашу думку, сприяло застосування активних методів навчання як під час викладання дисципліни «Правознавство», так і інших дисциплін, в яких висвітлювалися правові аспекти, а також вирішення різноманітних задач і ситуацій.

У контрольній групі, де така робота не проводилася, результати дещо нижчі: на високому рівні виявлено 16,7 % респондентів, на середньому – 35,8 % студентів, на низькому рівні перебувають 47,5 % майбутніх інженерів,

що свідчить про не сформованість у них умінь застосування правових знань на практиці, оскільки з ними не проводилася цілеспрямована робота.

У таблиці 2.17 подано середньоарифметичні дані рівнів сформованості правової компетентності майбутніх інженерів за змістовим компонентом.

Як видно з таблиці 2.17, за змістовим компонентом результати сформованості правової компетентності майбутніх інженерів також вищі в експериментальній групі, ніж у контрольній.

Таблиця 2.17.

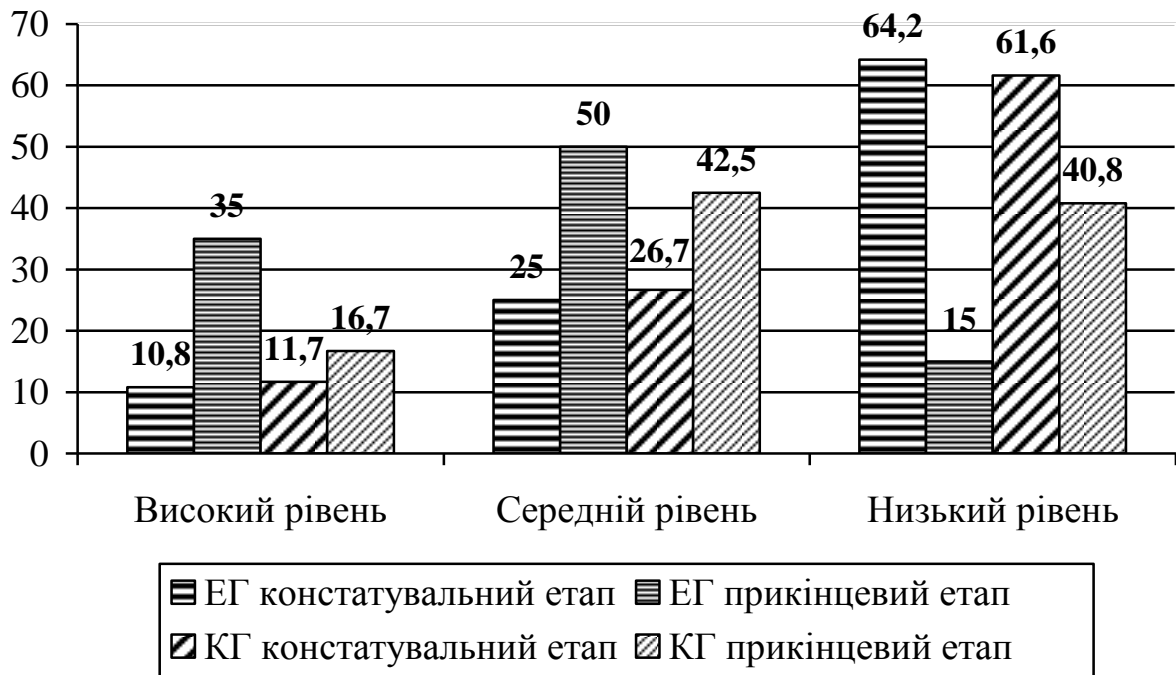
Середньоарифметичні дані рівнів сформованості правової компетентності майбутніх інженерів за змістовим компонентом на прикінцевому етапі експерименту (у %)

Група	Етапи	Високий рівень		Середній рівень		Низький рівень	
		абс	%	абс	%	абс	%
ЕГ	констатувальний	13	10,8	30	25	77	64,2
	прикінцевий	42	35	60	50	18	15
КГ	констатувальний	14	11,7	32	26,7	74	61,6
	прикінцевий	20	16,7	51	42,5	49	40,8

Так, на високому рівні зафіксовано 35 % студентів ЕГ (було – 10,8 %) і 16,7 % КГ (було – 11,7 %); на середньому рівні виявлено 50 % респондентів ЕГ (було – 25 %) та 42,5 % КГ (було – 26,7 %); на низькому рівні залишилося 15 % майбутніх інженерів ЕГ (було – 64,2 %) і 40,8 % КГ (було – 61,6 %).

Наочно динаміку змін рівнів сформованості правової компетентності майбутніх інженерів за змістовим компонентом в експериментальній і контрольній групах на прикінцевому етапі експерименту подано в діаграмі 2.2.

Динаміка змін рівнів сформованості правової компетентності майбутніх інженерів за змістовим компонентом в експериментальній і контрольній групах на прикінцевому етапі експерименту

Як видно з діаграми 2.2, за змістовим компонентом правової компетентності майбутніх інженерів на високому рівні результати збільшилися в ЕГ на 24,2 %, у КГ лише на 5 %; на середньому рівні результати змінилися на краще в ЕГ на 25 %, у КГ на 15,8 %; на низькому рівні результати зменшилися в ЕГ на 49,2 %, у КГ на 20,8 %.

Такі результати пояснюємо тим, що оновлення програми дисципліни «Правознавство» в експериментальних групах сприяло більш ґрунтовному засвоєнню знань у студентів, усвідомленню ними їх необхідності в майбутній професійній діяльності, а також впливало на формування практичних вмінь їх застосування. У студентів контрольних груп ставлення до «Правознавства»

майже залишилося на рівні того, що цей предмет входить до навчальної програми і потрібно скласти залік.

Наступний зріз виявляв рівні сформованості правової компетентності майбутніх інженерів за діяльнісним компонентом. Першим показником цього компонента було вміння приймати відповідальні рішення. Одержані результати подано в таблиці 2.18.

Таблиця 2.18.

Результати рівня сформованості у майбутніх інженерів уміння приймати відповідальні рішення на прикінцевому етапі експерименту (у %)

Група	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Експериментальна	41,7	49,1	9,2
Контрольна	23,3	50	26,7

Як видно з таблиці 2.18, студенти експериментальної групи виявили кращі результати, ніж студенти контрольної групи. Так, на високому рівні зафіксовано 41,7 % респондентів ЕГ і 23,3 % КГ, на середньому рівні – 49,1 % студентів ЕГ та 50 % КГ, на низькому рівні залишилося 9,2 % майбутніх інженерів ЕГ і 26,7 % КГ. Одержані результати свідчать про те, що під час навчання у вищій школі студентам доводиться доволі часто приймати різноманітні рішення, пов'язані, як із навчанням, так і з побутом. Вони вчаться самостійності, вмінню розраховувати на свої сили, знання і досвід під час прийняття рішень. Проте, цілеспрямована експериментальна робота сприяла досягненню більш високих результатів у респондентів експериментальної групи, які брали участь у формульованому експерименті.

Наступний зріз виявляв уміння вирішувати виробничі конфліктні ситуації. Одержані результати подано в таблиці 2.19.

Таблиця 2.19.

**Результати рівня сформованості в майбутніх інженерів умінь
вирішувати виробничі конфліктні ситуації на прикінцевому етапі
експерименту (у %)**

Група	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Експериментальна	39,2	50,8	10
Контрольна	20,8	46,7	32,5

Як видно з таблиці 2.19, результати за цим показником також виявилися краще в експериментальній групі: високий рівень засвідчили 39,2 % майбутніх інженерів, середній рівень – 50,8 % респондентів, на низькому рівні залишилося 10 % майбутніх інженерів. Це свідчить про доцільність використання у навчально-виховному процесі різноманітних ситуацій, спрямованих на вирішення конфліктів на виробництві, які розв’язували студенти експериментальної групи.

У контрольній групі, де така робота не проводилася, результати значно відрізняються: на високому рівні виявлено 20,8 студентів, на середньому рівні – 46,7 % респондентів, на низькому рівні залишилося 32,5 % майбутніх інженерів.

У таблиці 2.20 висвітлено середньоарифметичні дані рівнів сформованості правової компетентності майбутніх інженерів за діяльнісним компонентом.

Таблиця 2.20.

Середньоарифметичні дані рівнів сформованості правової компетентності майбутніх інженерів за діяльнісним компонентом на прикінцевому етапі експерименту (у %)

Група	Етап	Високий рівень		Середній рівень		Низький рівень	
		абс	%	абс	%	абс	%
ЕГ	констатувальний	16	13,4	31	25,8	73	60,8
	прикінцевий	49	40,8	60	50	11	9,2
КГ	констатувальний	16	13,4	27	22,5	77	64,1
	прикінцевий	27	22,5	58	48,3	35	29,2

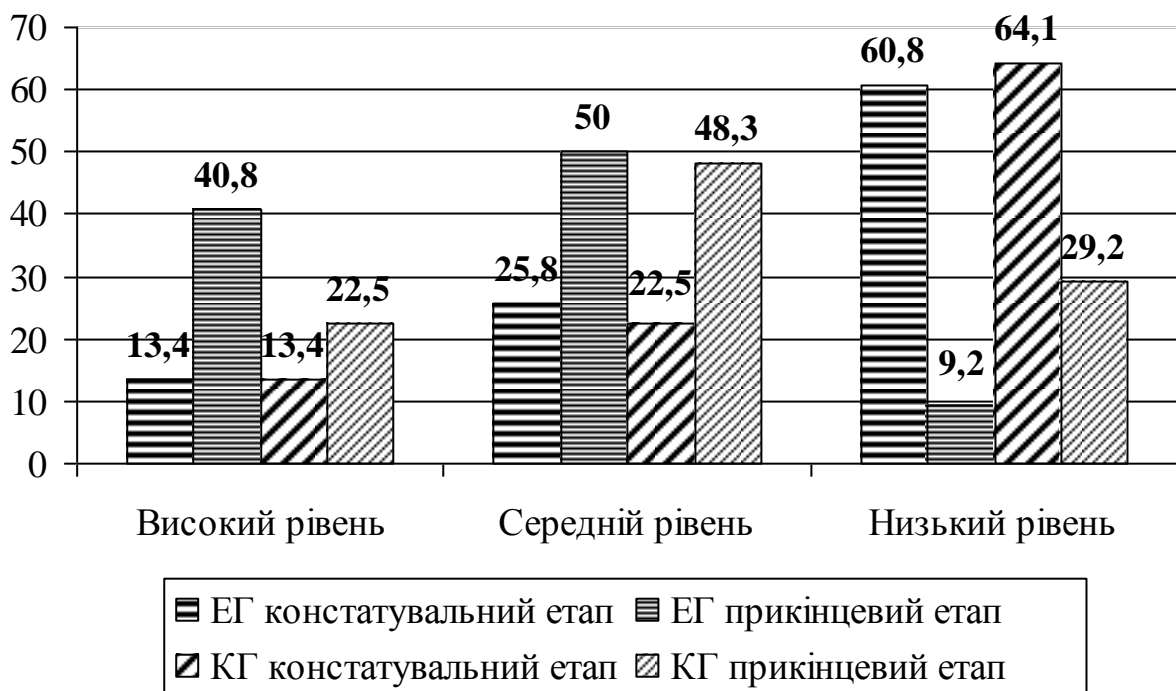
Як видно з таблиці 2.14, за діяльнісним компонентом результати сформованості правової компетентності майбутніх інженерів в експериментальній групі вищі, ніж у контрольній. Так, на високому рівні зафіксовано 40,8 % студентів ЕГ (було – 13,4 %) і 22,5 % КГ (було – 13,4 %); на середньому рівні виявлено 50 % респондентів ЕГ (було – 25,8 %) та 48,3 % КГ (було – 22,5 %); на низькому рівні залишилося 9,2 % майбутніх інженерів ЕГ (було – 60,8 %) і 29,2 % КГ (було – 64,1 %). Одержані результати свідчать, що застосування активних методів навчання у процесі правової підготовки майбутніх інженерів сприяло набуттю ними практичних умінь застосування здобутих під час лекційних занять знань у ході вирішення різноманітних ситуацій.

Наочно динаміку змін рівнів сформованості правової компетентності майбутніх інженерів за діяльнісним компонентом в експериментальній і

контрольній групах на прикінцевому етапі експерименту подано в діаграмі 2.3.

Діаграма 2.3.

Динаміка змін рівнів сформованості правової компетентності майбутніх інженерів за змістовим компонентом в експериментальній і контрольній групах на прикінцевому етапі експерименту

Як видно з діаграми 2.3, за діяльнісним компонентом правової компетентності майбутніх інженерів на високому рівні результати збільшилися в ЕГ на 27,4 %, у КГ лише на 9,1 %; на середньому рівні результати змінилися на краще в ЕГ на 24,2 %, у КГ на 25,8 %; на низькому рівні результати зменшилися в ЕГ на 51,6 %, у КГ на 34,9 %, що свідчить про доцільність впровадження у навчально-виховний процес запропонованої методики формування правової компетентності майбутніх інженерів.

Для визначення результативності реалізації структурно-функціональної моделі формування правової компетентності майбутніх інженерів було здійснено порівняння одержаних результатів в експериментальній і

контрольній групах на констатувальному і прикінцевому етапах експерименту (див. табл. 2.21).

Таблиця 2.21.

Порівняльні дані рівнів сформованості правової компетентності майбутніх інженерів на прикінцевому етапі експерименту

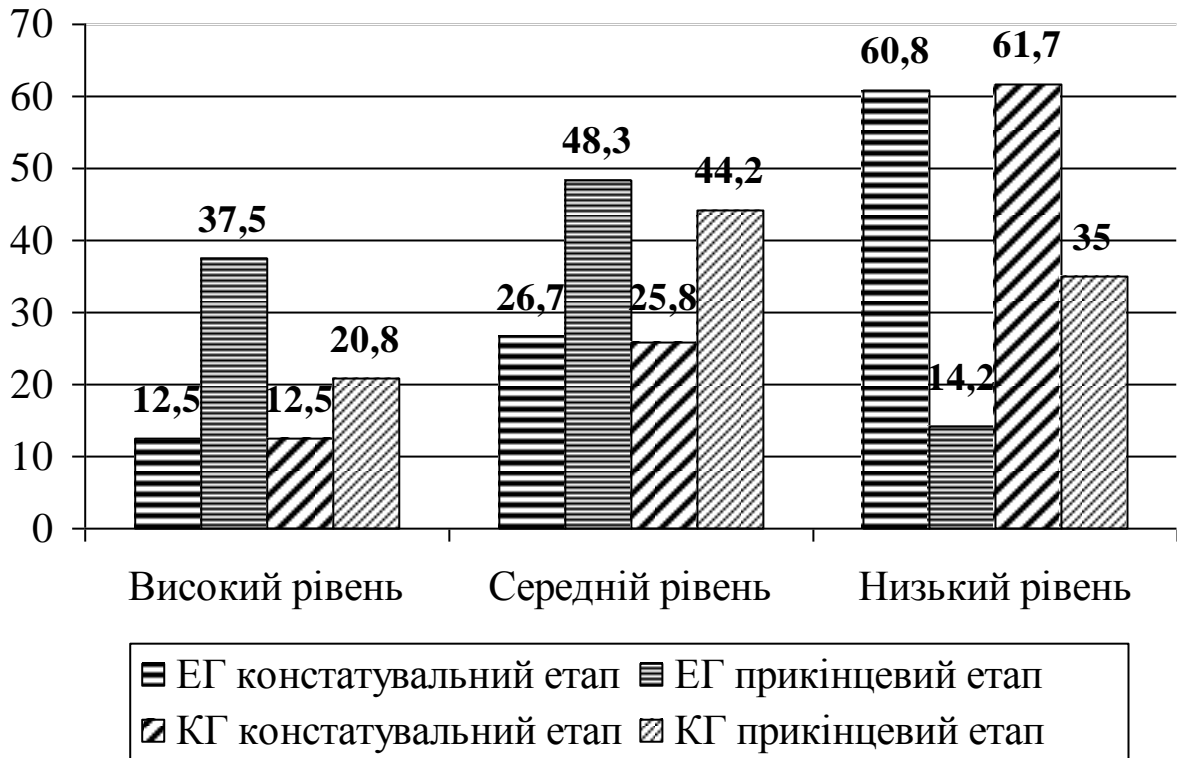
Група	Етап	Високий рівень		Середній рівень		Низький рівень	
		абс	%	абс	%	абс	%
ЕГ	констатувальний	15	12,5	32	26,7	73	60,8
	прикінцевий	45	37,5	58	48,3	17	14,2
КГ	констатувальний	15	12,5	31	25,8	74	61,7
	прикінцевий	25	20,8	53	44,2	42	35

Як видно з таблиці 2,21, в експериментальній групі високого рівня сформованості правової компетентності досягли 37,5 % майбутніх інженерів (було 12,5 %), середнього – 48,3 % респондентів (було 26,7 %), на низькому рівні залишилося 14,2 % майбутніх спеціалістів (було 60,8 %). У контрольній групі результати дещо нижчі: на високому рівні виявлено 20,8 % студентів (було 12,5 %), на середньому рівні – 44,2 % респондентів (було 25,8 %), на низькому рівні залишилося 35 % майбутніх інженерів (було 61,7 %).

Наочно динаміку змін результатів рівнів сформованості правової компетентності майбутніх інженерів експериментальної і контрольної груп на прикінцевому етапі подано в діаграмі 2.4.

Діаграма 2.4.

**Динаміка змін рівнів сформованості правової компетентності
майбутніх інженерів в експериментальній і контрольній групах на
прикінцевому етапі експерименту**

Як видно з діаграми 2.4, на прикінцевому етапі експерименту з формування правової компетентності майбутніх інженерів на високому рівні результати збільшилися в ЕГ на 25 %, у КГ лише на 8,3 %; на середньому рівні результати змінилися на краще в ЕГ на 21,6 %, у КГ на 18,4 %; на низькому рівні результати зменшилися в ЕГ на 46,6 %, у КГ на 26,7 %, що свідчить про доцільність впровадження у навчально-виховний процес запропонованої методики формування правової компетентності майбутніх інженерів.

На підставі одержаних результатів, доходимо висновку, що реалізація розробленої структурно-функціональної моделі з упровадженням визначених педагогічних умов формування правової компетентності майбутніх інженерів є результативною і сприяє формуванню зазначеного феномена у студентів

Для виявлення ефективності зазначеної моделі було зроблено математичну обробку результатів експерименту.

Для перевірки одержаних результатів було використано розрахунок λ – критерію між двома емпіричними даними (за λ – критерієм Колмагорова-Смирнова. Так, за результатами констатувального етапу експерименту нами було висунуто статистичну гіпотезу H_0 : різниця між двома розподілами недостовірна (зважаючи на точку максимально накопиченої розбіжності між ними), тобто емпіричний розподіл рівнів досліджуваної компетентності не відрізняється від рівномірного розподілу. Розрахунки здійснювались у такий спосіб.

1. До таблиці 2.22 заносимо за рівнями відповідні емпіричні частоти, одержані в контрольній (1 стовпчик) та експериментальній (2 стовпчик) групах.
2. Підраховуємо емпіричні частоти за кожним рівнем для розподілу в контрольній групі за формулою:

$$f_e^* = \frac{f_e}{n_1},$$

де f_e – емпірична частота на певному рівні,

n_1 – кількість осіб контрольної групи.

Заносимо одержані емпіричні частоти розподілу в контрольній групі до 3 стовпчика таблиці 2.27.

3. Підраховуємо емпіричні частоти за кожним рівнем для розподілу в експериментальній групі за формулою:

$$f_e^* = \frac{f_e}{n_2},$$

де f_e – емпірична частота на певному рівні,

n_2 – кількість осіб експериментальної групи.

Заносимо одержані емпіричні частоти розподілу в експериментальній

групі до 4 стовпчика таблиці 2.27.

4. Підраховуємо накопичені емпіричні частоти для розподілу в контрольній групі за формулою:

$$\sum f_j^* = \sum f_{j-1}^* + f_j^* ,$$

де Σf_j^* – частість, що накопичена на попередніх рівнях,

j – порядковий номер рівня;

f_j^* – частість цього рівня.

Одержані результати записуємо у п'ятий стовпчик таблиці 2.22.

5. Для експериментальної групи розрахунки здійснюються за тими самими формулами. Одержані результати записуємо в шостий стовпчик таблиці 2.22.
6. Підраховуємо різницю між накопиченими частотами за кожним рівнем. Записуємо в сьомий стовпчик абсолютні величини різностей. Позначаємо їх як d .
7. Визначаємо в сьомому стовпчику найбільшу абсолютну величину різності d_{max} .

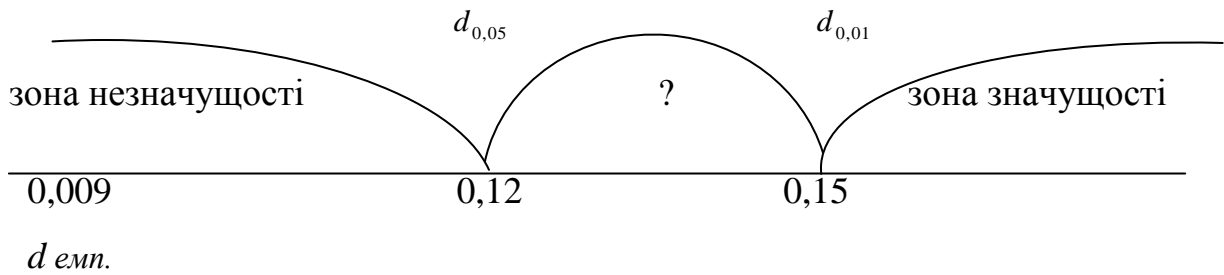
Таблиця 2.22.

Розрахунок λ -критерію при зіставленні емпіричних розподілів у контрольній та експериментальній групах за результатами констатувального етапу експерименту

Рівні	Емпіричні частоти		Емпіричні частоти		Накопичені емпіричні частоти		Різниця $\Sigma f_{KG}^* - \Sigma f_{EG}^*$ d
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	Σf_{KG}^*	Σf_{EG}^*	
1 (високий)	15	15	0,125	0,125	0,125	0,125	0
2 (середній)	31	32	0,258	0,267	0,383	0,392	0,009
3 (низький)	74	73	0,617	0,608	1	1	
Суми	120	120	1	1			

За таблицею критичних значень $d_{кр} = 0,12$ (при $p \leq 0,05$) і $d_{кр} = 0,15$ (при $p \leq 0,01$). Побудуємо «вісь значущості» за результатами

констатувального етапу експерименту:

Розрахунки критерію λ здійснювалися за формулою:

$$\lambda = d_{\max} \cdot \sqrt{\frac{n \cdot n_2}{n_1 + n_2}}, \text{ де} \quad (2.1)$$

n_1 – кількість спостережень у виборці контрольної групи,

n_2 – кількість спостережень в експериментальній групі,

d_{\max} – найбільша абсолютна різниця.

Розрахуємо $\lambda_{\text{емп}}$:

$$\lambda_{\text{емп}} = 0,009 \cdot \sqrt{\frac{120 \cdot 120}{120 + 120}} = 0,009 \cdot 7,75 = 0,07$$

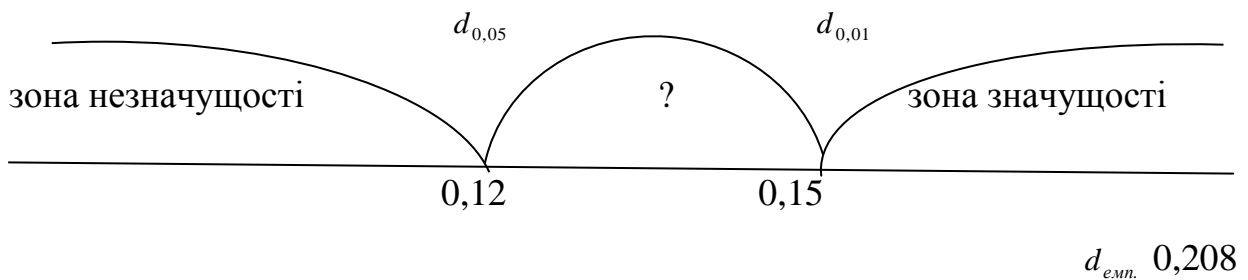
Ми одержали $\lambda_{\text{емп}} = 0,07$. Отже, $\lambda_{\text{кр.}} > \lambda_{\text{емп.}}$, що підтверджує гіпотезу H_0 .

Після формуального етапу експерименту було висунуто статистичну гіпотезу H_1 : різниця між розподілами контрольної та експериментальної груп достовірна (зважаючи на точку максимально накопиченої розбіжності між ними), тобто емпіричний розподіл рівнів досліджуваної компетентності суттєво відрізняється. Алгоритм розрахунку λ – критерію між показниками контрольної та експериментальної груп за результатами формуального етапу експерименту здійснювався за тими самими формулами і в такому ж порядку, як і на констатувальному етапі. Одержані дані заносилися до таблиці 2.23.

Розрахунок λ -критерію при зіставленні емпіричних розподілів в ЕГ та КГ за результатами формувального етапу експерименту

Рівні	Емпіричні частоти		Емпіричні частоти		Накопичені емпірич. частоти		Різниця $\Sigma f_{КГ}^* - \Sigma f_{ЕГ}^*$ d
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	$\Sigma f_{КГ}^*$	$\Sigma f_{ЕГ}^*$	
1 (високий)	25	45	0,208	0,375	0,208	0,375	0,167
2 (середній)	53	58	0,442	0,483	0,65	0,858	0,208
3 (низький)	42	17	0,35	0,142	1	1	
Суми	120	120	1	1			

За результатами формувального етапу експерименту було побудовано «вісь значущості».

Різниця між розподілами може вважатися достовірною, якщо абсолютна величина максимальної різниці $d_{емп.}$ досягає або перевищує $d_{0,05}$, і тим більше достовірною, якщо $d_{емп.}$ досягає чи перевищує $d_{0,01}$ (за Б.Л.Ван дер Варденом, 1960). Ми одержали: $d_{емп.} > d_{0,01}$. Отже різниця є достовірною.

За результатами проведених розрахунків:

$$\lambda_{емп} = 0,208 \cdot \sqrt{\frac{120 \cdot 120}{120 + 120}} = 0,208 \cdot 7,75 = 1,61$$

Як видно з вісі значущості, $\lambda_{емп} = 1,61$. Відтак, $\lambda_{емп} > \lambda_{кр}$, що підтверджує гіпотезу H_1 . Емпіричний розподіл більший за $\lambda_{кр}$, отже,

одержані результати після формувального етапу експерименту є статистично значущими.

Підсумовуючи, доходимо висновку, що процес формування правової компетентності майбутніх інженерів є ефективним, якщо реалізувати структурно-функціональну модель з упровадженням таких педагогічних умов формування правової компетентності майбутніх інженерів, як-от: спрямування навчально-виховного процесу на розвиток правової свідомості і правової культури майбутніх інженерів; інтеграція правових знань з дисциплінами гуманітарного циклу; насичення навчально-виховного процесу підготовки майбутніх інженерів активними методами навчання правового змісту.

Висновку з другого розділу

У другому розділі розроблено, науково обґрунтовано й експериментально апробовано методикау діагностування рівнів сформованості правової компетентності майбутніх інженерів; визначено критерії, показники та рівні зазначеного процесу; розроблено експериментальна модель формування правової компетентності майбутніх інженерів, подано результати констатувального і формувального етапів експерименту.

В основу діагностики рівнів сформованості правової компетентності студентів було покладено такі принципи: відображення, детермінізму, суспільно-історичної обумовленості, розвитку, єдності свідомості й діяльності, єдності об'єктивного й суб'єктивного, єдності біологічного й соціального, суспільного й індивідуального, особистісного й системно-структурного підходів.

Мотиваційно-ціннісний компонент оцінювався за допомогою такого критерію, як: наявність настанови на дотримання законності та правомірності у професійній діяльності й громадянському житті; переконання про

необхідність правомірної поведінки й дотримання законності; почуття відповідальності за дотримання правових норм; нетерпимість до правопорушень; здатність орієнтуватись у законодавчих документах.

Змістовий компонент оцінювався за критерієм: розуміння й володіння основними юридичними поняттями й термінологією; знання правових аспектів професійної діяльності й технології виробництва; розвинене правове мислення; знання ознак і видів протизаконних дій у професійній сфері; знання законодавчих норм, вимог, що належать до професійної діяльності.

Діяльнісний компонент визначався критерієм: комунікативні здібності, вміння доступно, правильно і логічно висловлювати свої думки, сперечатися, дискутувати; уміння налагоджувати доброзичливі відносини з колегами та підлеглими у процесі професійної діяльності, наявність умінь і навичок використання правових знань у професійній практиці

На констатувальному етапі було одержано такі результати: на високому рівні перебувають по 12,5 % респондентів в обох групах, на середньому рівні зафіксовано 26,7 % студентів ЕГ і 25,8 % КГ, низький рівень виявили 60,8 % майбутніх інженерів ЕГ та 61,7 % КГ.

Результати констатувального етапу експерименту дозволили розробити експериментальну модель формування правової компетентності майбутніх інженерів під час навчання у вищому технічному навчальному закладі, яка визначає структуру професійної діяльності і функціональні зв'язки елементів цієї структури, і є основою підготовки сучасного спеціаліста – майбутнього інженера, розвитку його правової компетентності.

Експериментальна модель реалізовувалась шляхом упровадження визначених педагогічних умов.

Реалізація першої педагогічної умови «спрямування навчально-виховного процесу на розвиток правової свідомості і правової культури майбутніх інженерів» відбувалася за допомогою оновленого навчального курсу «Правознавство», в ході якого студенти осмислювали свої права,

обов'язки, свободи, здобували знання правових аспектів етики взаємовідносин студентів і викладачів, студентів і керівних органів ВНЗ, знання правових компетенцій служб, видів відповідальності, способу захисту своїх прав, недопущення можливих протизаконних дій щодо студентів, пригнічення особистості та її громадянських свобод, почуття власної гідності, вміння захищати свої права і свободи, усвідомлення своїх обов'язків, почуття громадянської відповідальності, осмислене вивчення курсу правознавства.

Реалізація другої педагогічної умови «інтеграція правових знань з дисциплінами гуманітарного циклу» передбачала міждисциплінарний характер правової підготовки, який містив: узгодженість програми курсу «Правознавства» з гуманітарними дисциплінами («Історія України», «Філософія», «Політологія», «Соціологія»), що враховувало специфіку професійної діяльності інженерів; виділяти й оцінювати аспекти професійної діяльності з позицій права й законності, сприяло набуттю умінь користуватися технологією правового вирішення проблем, що виникають.

Реалізація третьої педагогічної умови «насичення навчально-виховного процесу активними методами навчання правового змісту» здійснювалася під час проведення практичних занять з курсу «Правознавство», дисциплін гуманітарного циклу та в ході поза аудиторних заходів. Засобами реалізації цієї умови були: рольові ігри, правові брейн-ринги, засідання суду, психологічні тренінги, самостійна робота, написання дипломних робіт.

Після проведення формувального експерименту було здійснено повторних зріз за рівнями сформованості правової компетентності майбутніх інженерів, яких виявив значні позитивні зміни в експериментальних групах. Так, на низькому рівні сформованості правової компетентності залишилися 14,2 % студентів експериментальної групи, в контрольній групі – 35 %, середній рівень виявили в експериментальній групі 48,3 % студентів, у контрольній групі – 44,2 % респондентів. Високого рівня сформованості

правової компетентності на прикінцевому етапі експериментального дослідження досягли 37,5 % студентів експериментальної групи, у контрольній лише 20,8 % респондентів.

Одержані результати свідчать про ефективність запропонованої методики у формуванні правової компетентності майбутніх інженерів.

Основні положення розділу висвітлено в публікаціях автора [12, 131, 132].

ВИСНОВКИ

У дисертації досліджено процес формування правової компетентності майбутніх інженерів, окреслено етапи й критерії її оцінки; розроблено й науково обґрунтовано експериментальну модель формування правової компетентності майбутніх інженерів, визначено педагогічні умови її формування.

1. Професійна компетентність майбутнього інженера – це інтегроване особистісне утворення, що містить професійні знання у сфері виробництва, практичні вміння й навички у вирішенні виробничих завдань, особистісні якості, що дозволяють на високому рівні виконувати професійну діяльність.

2. Правова компетентність – це система правових знань, переконань, навичок, досвіду, знання механізму дії права і правових технологій, що дозволяють майбутнім інженерам орієнтуватись у правовому полі, юридично грамотно знаходити в ньому рішення задач, які виникають, а також впливати наявну в суспільстві правову та законодавчу системи, стимулювати дію механізму соціального захисту особистості, що потребує наявності професійних якостей, високого рівня спеціалізації в певній галузі виробничої діяльності, правової культури і грамотності, громадянської зрілості, широкої ерудиції і навичок використання сучасних технологій.

3. Правова компетентність майбутнього інженера – це наявність системи професійно-правових знань чинного законодавства; усвідомлення сутності права та механізмів його дії; вміння мислити правовими категоріями; доречно використовувати набуті правові знання у професійній діяльності, досягати ефективного результату нормативно-правовим способом. У структурі правової компетентності майбутніх інженерів було виокремлено такі компоненти, як: мотиваційно-ціннісний, змістовий, діяльнісний.

4. Критеріями сформованості правової компетентності майбутніх

інженерів виступили: настанова на дотримання законності й правомірності у майбутній професійній діяльності й громадянському житті (показники: наявність мотивації професійної діяльності; наявність мотивації правової поведінки); сукупність науково-теоретичних і практичних правових знань (показники: знання основ правознавства; вміння застосовувати знання у професійній діяльності); вміння і навички використання правових знань у професійній практиці (показники: вміння приймати відповідальні рішення; можливість вирішувати виробничі конфліктні ситуації). Було схарактеризовано рівні сформованості правової компетентності майбутніх інженерів: високий, середній та низький. За результатами констатувального етапу з'ясувалося, що на високому рівні перебували по 12,5 % респондентів в обох групах, на середньому рівні - 26,7 % студентів ЕГ і 25,8 % КГ, низький рівень виявили 60,8 % майбутніх інженерів ЕГ та 61,7 % КГ.

5. Педагогічними умовами, що сприяють формуванню правової компетентності майбутніх інженерів, виступили: спрямування навчально-виховного процесу на розвиток правової свідомості і правової культури майбутніх інженерів; інтеграція правових знань з дисциплінами гуманітарного циклу; насичення навчально-виховного процесу підготовки майбутніх інженерів активними методами навчання правового змісту.

6. У ході дослідницької роботи розроблено експериментальну модель формування правової компетентності майбутніх інженерів, що обіймала три етапи.

Перший – настановчий – передбачав усвідомлення студентами важливості правових знань у майбутній професійній діяльності. за допомогою оновленого навчального курсу «Правознавство», в ході якого студенти осмислювали свої права, обов'язки, свободи, здобували знання правових аспектів етики взаємовідносин студентів і викладачів, студентів і керівних органів ВНЗ, знання правових компетенцій служб, видів відповідальності, способу захисту своїх прав, недопущення можливих

протизаконних дій щодо студентів, пригнічення особистості та її громадянських свобод, почуття власної гідності, вміння захищати свої права і свободи, усвідомлення своїх обов'язків, почуття громадянської відповідальності, осмислене вивчення курсу правознавства.

Другий – збагачувальний – сприяв набуттю умінь користуватись, інтегрувати правові знання з дисциплінами гуманітарного циклу, тобто мав міждисциплінарний характер правової підготовки студентів, який містив узгодженість програми курсу «Правознавства» з гуманітарними дисциплінами («Історія України», «Філософія», «Культурологія», «психологія»), що враховувало специфіку професійної діяльності інженерів; виокремлення й оцінювання аспектів професійної діяльності з позицій права й законності, сприяло набуттю умінь користуватися технологією правового вирішення проблем, що виникають.

Третій – практичний етап - був спрямований на усвідомлення студентами цінності правової компетентності та потреби дотримання правових норм як у повсякденному, так і професійному житті; відпрацювання вмінь і навичок правової поведінки в різних ситуаціях. Засобами реалізації цієї умови були: вирішення правових ситуацій і задач, рольові ігри, правові брейн-ринги, засідання суду, психологічні тренінги, самостійна робота тощо.

Після проведення формувального експерименту було здійснено повторний зріз за рівнями сформованості правової компетентності майбутніх інженерів, який виявив значні позитивні зміни в експериментальних групах. Так, високого рівня сформованості правової компетентності досягли 37,5 % майбутніх інженерів (у КГ 20,8 %), середнього – 48,3 % респондентів (у КГ 44,2 %), на низькому рівні залишилося 14,2 % майбутніх спеціалістів (у КГ 35%).

Перспективи подальшого дослідження вбачаємо у формуванні правової компетентності інженерів технічних галузей у системі перепідготовки і підвищення кваліфікації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдулина О. А. Общепедагогическая подготовка учителя в системе высшего педагогического образования / О. А. Абдулина. – М.: Просвещение, 1990. – 141 с.
2. Активные методы и формы обучения: [методические рекомендации и материалы для преподавателей общественных наук] / Мин-во нар. обр. БССР, Бел. гос. ун-т им. В. И. Ленина. – Минск, 1989. – 73 с.
3. Активные методы обучения в системе многоуровневого образования: сб. научн. трудов / Ред. Р. Ф. Жуков. – СПб.: СПбГИЭА, 1995. – 126 с.
4. Актуальные вопросы совершенствования подготовки конкурентоспособных специалистов в новых социально-экономических условиях: материалы IX Междунар. науч.-практ. конф. / Мин. образования и науки, Севастопольский ун-т / Отв. ред. А. А. Слободянюк. – Севастополь, 2002. – 224 с.
5. Анцыферова Л. И. Психология формирования и развития личности: [монография] / Л. И. Анцыферова. – М.: Педагогика, 1989. – 412 с.
6. Арстанов М. Ж. Проблемно-модельное обучение: вопросы теории и технологии / М. Ж. Арстанов, П. И. Пидкасистый, Ж. С. Хайдаров. – Алма-Ата: Мектеп, 1980. – 207 с.
7. Баева О. CASE-STUDY як форма інтерактивного вивчення студентами менеджменту: загальні принципи організації та проведення практичних занять. – [Електронний текст]. – Режим доступу: <http://personal.in.ua/article.php?ida=505>
8. Баранов П. П. Место и роль правового мышления в духовном мире людей / П. П. Баранов, А. И. Овчинников // Юрист-Правовед,-РЮИ МВД России. – 2000. – № 1. – С.8.
9. Бедь В. В. Юридична психологія: [навчальний посібник] / В. В. Бедь. – [2-ге вид., доп. і переробл.]. – К.: МАУП, 2004. – 436 с.

10. Бельчиков Я. М. Деловые игры / Я. М. Бельчиков, М. М. Бирштейн. – Рига, 1989. – 304 с.
11. Бенедиктов Б. А. Психология обучения и воспитания в высшей школе / Б. А. Бенедиктов, С. Б. Бенедиктов. – Мн.: Высш. шк., 1983. – 224 с.
12. Бідниченко О. Організація навчально-виховного процесу в технічних вищих навчальних закладах / О. Бідниченко // Вища освіта України. – 2006. – №2. – С. 38-44.
13. Білоцерківська Н. Соціокультурна підготовка майбутніх фахівців у вищих навчальних закладах / Н. Білоцерківська // Гуманізація навчально-виховного процесу: зб. наук. пр. / за заг. ред. В. І. Сипченка. – Слов'янськ: Видавничий центр СДПУ, 2006. – Вип. XXX. – 198 с.
14. Бобіна О. Теорія і практика гуманітаризації вищої технічної освіти: новий етап і нові проблеми / О. Бобіна // Вища освіта України. – 2006. – № 2. – С. 45-47.
15. Богданова І. М. Модульний підхід до професійно-педагогічної підготовки вчителя / І. М. Богданова – Одеса: Маяк, 1998. – 284 с.
16. Богуш А. М. Принципи модернізації вищої освіти у ХХІ столітті / А. М. Богуш // Освіта. – 1999. – № 4. – С. 13-19.
17. Боднар Ю. М. Основи правознавства. Практикум: [навч. посіб. для учнів загальноосвітніх шкіл, гімназій, ліцеїв та вступників до юридичних закладів освіти] / Ю. М. Боднар, С. Д. Гусарев, С. В. Кудін. – К.: Атіка, ТОВ «Ельга-Н», 2004. – 204 с.
18. Бодров В. А. Психологические исследования проблемы профессионализации личности: [монографія] / В. А. Бодров. – М.: Наука, 1991. – 132.
19. Болотова Е. Л. Система непрерывной правовой подготовки педагогических кадров: автореф. на соискание ученой степени докт. пед. наук: спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / Е. Л. Болотова. – М., 2007. – 46 с.

20. Большая советская энциклопедия : В 4 т. / [гл. ред. А. М. Прохоров]. – М.: Сов. энциклопедия, 1972. – Т. 1. – 608 с.
21. Большая юридическая энциклопедия /В. В. Аванесян и др. – М: Эксмо, 2005. – 687 с.
22. Большой коммерческий словарь / под ред. Т.Ф. Рябовой. – М.: Война и мир, 1996. – 399 с.
23. Большой энциклопедический словарь : В 2 т. / гл. ред. А. М. Прохоров. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М.; СПб.: Большая Российская энциклопедия: «Норинт», 1997. Т. 1. – 862 с.; Т. 2. – 1991. – 768 с.
24. Бондаренко А. М. Соціальна адаптація: феномен і прояви: [монографія] / А. М. Бондаренко, А. І. Кавалеров. – Одеса: Астропринт, 2005. – 112 с.
25. Братанич О. Г. Педагогічні умови диференційованого навчання учнів загальноосвітньої школи: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.09 «Теорія навчання» / О. Г. Братанич. – Кривий Ріг, 2001. – 16 с.
26. Буева Л. П. Человек: деятельность и общение / Л. П. Буева. – М.: Мысль, 1978. – 216 с.
27. Буева Л. П.. Психологические характеристики профессии / Л. П. Буева. – Минск: Университетское, 1979. – 235 с.
28. Варбан М. Ю. Рефлексія професійного становлення в студентські роки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / М. Ю. Варбан. – К., 2003. – 18 с.
29. Васильков В. М. Професійне становлення особистості як об'єкт міждисциплінарного аналізу: матеріали міжвузівської науково-практичної конференції [«Методологія сучасних досліджень соціальних, економічних та психологічних проблем регіону»] / В. М. Васильков, О. І. Василькова. – Донецьк, 2000. – С. 89 - 93.

30. Вербицкий А. А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход: [метод. пособие] / А. А. Вербицкий – М.: Высш. шк., 1991. – 207 с.
31. Вірна Ж. Професіоналізація: теоретико-методологічні витoki психологічного забезпечення / Ж. Вірна // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2002. – № 3. – С. 187-196.
32. Волкова Н. П. Сутність і компоненти компетентності майбутнього вчителя у здійсненні професійно-педагогічної комунікації / Н. П. Волкова // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки: зб. наук. пр. – Запоріжжя: ЗІДМУ, 2007. – Вип. 42. – С.103 – 111.
33. Володарська-Зола Л. Професійне навчання менеджерів з урахуванням сучасних вимог ринку / Лідія Володарська-Зола // Неперервна професійна освіта: теорія і практика: наук.-метод. журнал. – 2003. – Вип. 1. – С. 47-54.
34. Выготский Л. С. Педагогическая психология / Л. С. Выготский – М.: Педагогика, 1991. – 479 с.
35. Выготский Л. С. Развитие высших психических функций / Л. С. Выготский – М.: АПН СССР, 1960. – 298 с.
36. Гейко І. М. Використання інтерактивних форм і методів навчання як засіб формування творчої особистості / І. М. Гейко // Історія України. – 2002. – № 37. – С. 7-10.
37. Глобализация образования: компетенции и системы кредитов / Под общей редакцией проф. Ю. Б. Рубина. – М.: ООО «Маркет ДС Корпорейшн», 2005. – 490 с.
38. Голосніченко І. Правосвідомість і правова культура у розбудові Української держави / І. Голосніченко // Право України. – 2005. – № 4. – С. 25.
39. Гончаренко С. Фундаментальність професійної освіти – потреба часу / С. Гончаренко // Професійно-технічна освіта. – 2005. – № 1. – С. 31-35.

40. Горбунова Л. Роль правової освіти в утвердженні верховенства права / Л. Горбунова // Право України. – 2006. – № 4. – С. 154.
41. Грабарь М. И. Применение математической статистики в педагогических исследованиях: Непараметрические методы / М. И. Грабарь, К. А. Краснянская. – М.: Педагогика, 1977. – 136 с.
42. Гребенюк Г. Є. Теоретичні і методичні основи безперервно-професійної освіти будівельно-архітектурного профілю: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Г. Є. Гребенюк. – К., 1997. – 41 с.
43. Грошев Л. В. Правосознание в системе оснований криминализации общественно опасных деяний / Л. В. Грошев // Российский юридический журнал. – 1997. – 21.– Л. – С. 122-132.
44. Губарь О. М. Тенденции развития правосознания молодежи в современной Украине: материалы второй междунар. научно-практ. конф. [«Молодежь и государство»], (г. Святогорск, 24 – 26 октября 2003 г.). – Донецк, 2003. – С. 69.
45. Гузеев В. В. Методы и организационные формы обучения / В. В. Гузеев. – М.: Народное образование, 2001. – 128 с.
46. Гушлевська І. Поняття компетентності у вітчизняній та зарубіжній педагогіці / І. Гушлевська // Шлях освіти. – 2004. – № 3. – С. 22-24.
47. Джура О. Теоретико-методолічні проблеми дослідження процесу професійного самовизначення особистості / О. Джура // Вища освіта України. – 2003. – № 4. – С. 31-34.
48. Долженко О. В. Современные методы и технологии обучения в техническом вузе : [метод. пособие] / О. В. Долженко, В. Л. Шатуновский. – М.: Высш. шк., 1990. – 191 с.
49. Еволюція педагогічної освіти в Україні на етапі націєтворення: [монографія] / К. П. Бабенко, О. І. Гура, О. К. Данилевич та ін. / Під ред.: О. О. Фунтікової. – Запоріжжя: КПУ, 2008. – 391 с.

50. Еникеев М. И. Основы общей и юридической психологии / М. И. Еникеев. – М., 1996. – 631 с.
51. Євдокимов В. І. Педагогічні технології: [навч. посібник] / І. Ф. Прокопенко, В. І. Євдокимов. – Х.: Колегіум, 2005. – 223 с.
52. Євтух М. Б. Сучасні тенденції професійної підготовки вчителя / М. Б. Євтух // Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та вузі: зб. наук. пр. – Рівне: «Волинські обереги», 2002. – Вип. 3. – С. 170-175.
53. Журавлев Г.Т. Прикладная социология: [учебно-практическое пособие] / Г.Т.Журавлев. – М.: МЭСИ, 1998. – 111 с.
54. Загрекова Л. В. Теория и технология обучения: [учебное пособие для студентов пед. вузов] / Л. В. Загрекова, В. В. Николина. – М.: Высш. шк., 2004. – 157 с.
55. Зайчук В. Нормативно-правове забезпечення освіти в Україні / В. Зайчук // Вища школа. – 2002. – № 2-3. – С. 2–18.
56. Закон України «Про вищу освіту»: за станом на 19 жовтня 2006 року / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К.: Парламентське вид-во, 2006. – 64 с.
57. Закон України «Про професійно-технічну освіту» (Текст): за станом на 24 листопада 2006 року / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К.: Парламентське вид-во, 2006. – 36 с.
58. Зеер Э. Ф. Психология профессионального образования / Э. Ф. Зеер. – Екатеринбург, 2000. – 368 с.
59. Ильин И. А. О сущности правосознания / И. А. Ильин. – М.: Рарогъ, 1993. – 235 с.
60. Инженер – значит созидатель / [сост. С. В. Жутов]. – Симферополь: Таврия, 1988. – 128 с.
61. Инженер XXI века: личность и профессионал в свете гуманизации и гуманитаризации высшего технического образования: [монографія] / Под ред. М. Е. Добрускина. – Х.: «Рубикон», 1999. – 512 с.

62. Исаев В. А. Образование взрослых: компетентностный подход / В. А. Исаев, В. И. Воротилов. – СПб., 2005. – 108 с.
63. Каган М. С. Человеческая деятельность (Опыт системного анализа) / Моисей Самойлович Каган. – М.: Политиздат, 1974. – 328 с.
64. Каганов А. Б. Рождение специалиста: профессиональное становление студента / А. Б. Каганов – Минск: Изд-во БГУ, 1983. – 111 с.
65. Казанцев А. К. Практический менеджмент: В деловых играх, хозяйственных ситуациях и тестах: [учебн. пособие] / А. К. Казанцев, В. И. Подлесных, Л. С. Серова – М.: ИНФРА-М, 2000. — 368 с.
66. Казміренко В. П. Програма дослідження психосоціальних чинників адаптації молодій людині до навчання у ВНЗ та майбутньої професії / В. П. Казміренко // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – № 6. – С. 56-59.
67. Каинова А. Модульная система обучения: новые педагогические технологии в профессиональном образовании / А. Каинова // Професионал. – 2000. – № 6. – 5-12.
68. Картель Т. М. До питання формування професійної спрямованості майбутніх інженерів-будівельників / Т. М. Картель // Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського: зб. наук. пр. – 2005. – № 3-4. – С. 143-146.
69. Картель Т. М. Основи професійного становлення майбутніх інженерів-будівельників : [навчально-методичний посібник] / Т. М. Картель. – Одеса: ВМВ, 2008. – 48 с.
70. Картель Т. М. Поетапність професійного становлення майбутніх інженерів-будівельників / Т. М. Картель // Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського: зб. наук. пр. – 2005. – № 3-4. – С.147-151.
71. Кацова Л. І. Формування професійного інтересу у майбутніх учителів у процесі педагогічної практики: автореф. дис... на здобуття наук. ступеня

доктора пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / Л. І. Кацова. – Харків, 2005. – 19 с.

72. Качановский Ю. Право и правоприменение / Ю. Качановский // Право и политика. – 2003. – № 12 (48). – С.109-114.
73. Кашкаръов Г. В. Підготовка студентів до правовиховної роботи у процесі вивчення професійно-орієнтованих дисциплін з використанням сучасних педагогічних технологій / Г.В. Кашкаръов. – [Электронный текст]. – Режим доступа: <http://vuzlib.com/content/view/146/84/>
74. Кивалов С. В. Административное право Украины: [учебник] / С. В. Кивалов. – Х: Одиссей, 2004. – 880 с.
75. Кимберг А. Н. Правовое образование и гражданское сознание: материалы Всероссийской научно-практ. конф. [«Проблемы правового образования в контексте модернизации общего образования»]. – М., 2002. – С. 50-53..
76. Ківалов С. В. Основи правознавства України / за ред. С. В. Ківалова, М. П. Орзіха. – К.: Знання, 2000. – 358 с. – (Вища освіта ХХІ століття).
77. Кічук Я. Правова компетентність майбутнього фахівця – пріоритетне завдання громадянської освіти у вищій школі / Я. Кічук // Вісник Львівського університету. – Серія: Педагогічна.. – Львів, 2008. – Вип. 23. – С. 141-147.
78. Климов Е. А. Становление профессионала / Е. А. Климов – Воронеж, 1996. – 243 с.
79. Ключкова Д. М. Основні критерії формування правової компетентності майбутнього вчителя / Д. М.Ключкова // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – Луганськ, 2009. – № 23 (186). – Ч. 3. – С. 207-212.
80. Коваленко Д. В. Проблеми професійно-правової підготовки інженерів-педагогів та шляхи їх вирішення. – [Електронний текст]. – Режим доступа: http://www.nbuiv.gov.ua/portal/soc_gum/Pipo/2009_22-23/09kdvtws.
81. Коваленко Д. В. Удосконалення правової підготовки інженерів-педагогів із метою підвищення якості майбутньої професійної діяльності у

відповідності до вимог сучасної освіти / Д. В.Коваленко // Проблеми інженерно-педагогічної освіти: зб. наук. пр. – Х. : УПА, 2007. – № 18-19. – С .76-83.

82. Ковальчук Г. О. Активізація навчання в економічній освіті: [навч. посібник] / Г.О.Ковальчук. – [Вид. 2]. — К.: КНЕУ, 2003. – 298 с.
83. Ковчина І. М. Теорія та практика підготовки майбутніх соціальних педагогів до соціально-правової діяльності: автореф. дис.. на здобуття наукового ступеня докт. пед. наук: спеціальність 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / І. М. Ковчина. – К., 2008. – 42 с.
84. Комлев Н. Г. Словарь иностранных слов / Н. Г. Комлев. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2000. – 672 с.
85. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: Бібліотека з освітньої політики / Під заг. ред. О. В. Овчарук. – К.: «К.І.С.», 2004. – 112 с.
86. Кондрашова Л. В. Процесс обучения в высшей школе : [учебное пособие] / Л. В. Кондрашова – Кривой Рог: КГПУ, ИВИ, 2000. – 170 с.
87. Кони А. Ф. Избранные произведения: собр. соч. / А. Ф. Кони. – М., 1969. – Т. 4.– 371 с.
88. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року; зі змінами, внесеними Законом України від 8 грудня 2004 року №2222-IV; станом на 1 січня 2006 року / Міністерство юстиції України. – Офіц. вид. – К.: [б. в.], 2006.
89. Корнілова А. Ключові кваліфікації компетентності особистості у вищих навчальних закладах Німеччини / А. Корнілова // Шлях освіти. – 2005. – № 3. – С. 18-22.
90. Котюк І. «Основи правознавства» системно-структурний підхід під час вивчення окремих галузей права / І. Котюк // Історія України. – 2002. – № 11. – С. 7-10.
91. Красникова Е. А. Этика и психология профессиональной деятельности / Е. А. Красникова. – М: Форум, 2003. – 208 с.

92. Краткий психологический словарь. – М.: Политиздат, 1985. – 760 с.
93. Кремень В. Сучасні світові тенденції і розвиток освіти / В. Кремень // Професійна технічна освіта. – 2006. – № 1. – С. 19-22.
94. Крижанівський А. Ф. Компетентна правова свідомість: до постановки проблеми / А. Ф. Крижанівський // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр. – Одеса: ОНЮА, 2001. – Вип. 11. – С. 34-39.
95. Крылова Н. Б. Формирование культуры будущего специалиста / Н. Б. Крылова. – М.: Высш. школа, 1990. – 142 с.
96. Крыштановская О. В. Инженеры: Становление и развитие профессиональной группы / О. В. Крыштановская – М.: Педагогика, 1989. – 144 с.
97. Крягжде С. П. Управление формированием профессиональных интересов / С. П. Крягжде // Вопросы психологии. – 1985. – № 3. – С.45-53.
98. Кугель С. А. Молодые инженеры. Социологические проблемы инженерной деятельности / С. А. Кугель, О. М. Никандров. – М.: Мысль, 1971. – 207 с.
99. Кузьміченко І. О. Формування соціально-професійної компетентності майбутнього інженера / І. О. Кузьміченко // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – Луганськ, 2009. – № 23 (186). – Ч. 3. – С. 220-224.
100. Курлянд З. Н. Педагогические способности и профессиональная устойчивость / З. Н. Курлянд. – Одесса, 1992. – 122 с.
101. Курлянд З. Н. Становлення позитивної Я-концепції майбутнього вчителя / З. Н. Курлянд – Одеса: Астропринт, 2005. – 163 с.
102. Кустов Ю. А. Преемственность профессиональной подготовки и производительного труда молодёжи / Ю. А. Кустов. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1985. – 144 с.
103. Кустов Ю. А. Преемственность профессиональной подготовки молодёжи в профтехучилищах и вузах / Ю. А. Кустов / Под ред. А. А. Кыверялга. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1990. – 160 с.

104. Лапузіна О. М. Формування професійної етики у майбутніх інженерів на основі ситуаційного навчання: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / О. М. Лапузіна. – Вінниця, 2006. – 20 с.
105. Левитан К. М. Основы педагогической деонтологии / К. М. Левитан. – М.: Наука, 1994. – 192 с.
106. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев – М.: Наука, 1975 – 297 с.
107. Ломов Б. Ф. Вопросы общей педагогической и инженерной психологии / Б. Ф. Ломов – М.: Педагогика, 1991. – 296 с.
108. Лузік Е. В. Теорія і методика загальнонаукової підготовки в інженерній вищій школі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти», 13.00.02 «Теорія та методика з навчання» / Е. В. Лузік. – К., 1996. – 59 с.
109. Лукошкин А. П. Призвание – инженер / А. П. Лукошкин – Л.: Лениздат, 1986. – 78 с.
110. Майорова Е. Б. Компоненты готовности руководителя к управленческой деятельности в условиях финансово-экономической самостоятельности образовательного учреждения / Е. Б. Майорова // Вестник университета российской академии образования. – М., 2008. – № 3 (41). – С. 67-72.
111. Макар Л. М. Використання ігрових методів навчання при здійсненні професійної підготовки майбутнього вчителя правових дисциплін Педагогічний альманах / Л. М. Макар. – 2010. – Вип. 5. – С. 12.
112. Макушев П. В. Професійна правосвідомість і правова культура дільничного інспектора міліції (шляхи формування і вдосконалення): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук.: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень» / П. В. Макушев. – К., 2004. – 21 с.
113. Маленко А. Т. Воспитание инженера-педагога : [учеб.-метод. пособие для вузов] / А. Т. Маленко. – М.: Высш. шк., 1986. – 120 с.

114. Мартинюк Т. Развитие понятия правосвідомості в період трансформації українського суспільства / Т. Мартинюк // Право України. – 2007. – № 2. – С. 26-31.
115. На допомогу вчителям, які викладають правові дисципліни (сценарії правових брейн-рингів: [методичний посібник]. – [Електронний текст]. – Режим доступу: <http://www.obljust.te.ua/?page=consult&consultid=126&sub=>
116. Навчальні (інтелектуальні) ігри з правознавства. Правовий брейн-ринг– [Електронний текст]. – Режим доступу: <http://e-knyga.com.ua/2010/06/navchalni-intelektualni-ihry-z-pravoznavstva-pravovuj-brejn-rynh/>
117. Нагорна Н. В. Формування у студентів понять компетентності й компетенції / Н. В. Нагорна // Виховання і культура. – 2007. – № 1-2 (11-12). – С. 266-268.
118. Нарутто С. В. Юридическая техника: [учебно-практическое и методическое пособие] / С. В. Нарутто. – Хабаровск, 2002. – 59 с.
119. Недялкова К. В. Педагогічні умови інтелектуального розвитку майбутніх учителів математики у процесі фахової підготовки: автореф. дис.. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / К. В. Недялкова. – Одеса, 2003. – 21 с.
120. Немов Р. С. Психологический словарь /Р. С. Немов. – М.: Гуманит. изд. Центр ВЛАДОС, 2007. – 560 с.
121. Нетрадиционные формы и методы обучения и контроля качества знаний: межвуз. сб. научн. тр. / Под ред. Н. П. Макаркина. - Саранск: Изд. Мордовского ун-та, 1994. – 218 с.
122. Нечаев Н. Н. Деятельный подход как основа системного построения модели специалиста / Н. Н. Нечаев // Содержание подготовки специалистов с высшим и средним специальным образованием. – М.: НИИВШ, 1994. – С. 7-19.
123. Новгородцев П. И. Введение в философию права: Кризис современного правосознания / П. Новгородцев. – М.: Наука, 1997. – 269 с.

124. Новиков А. М. Методология образования / А. М. Новиков. – [Изд. второе]. – М.: «Эгвес», 2006. – 488 с.
125. Носков В. Правосвідомість у соціально-політичному розвитку людини / В. Носков, А. Кальянов, О. Єфросиніна // Політичний менеджмент. - 2005. – № 5 (14). – С. 125-133.
126. Нюттен Ж. Мотивация, действие и перспектива будущего / Под ред. Д. А. Леонтьева. – М.: Смысл, 2004. – 608 с.
127. Огороднийчук И. А. Диагностика уровней правовой компетентности / И. А. Огороднийчук // Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського: зб. наук. пр. – Одеса, 2008. – С.225-228.
128. Огороднийчук И. А. Комплексный подход к формированию правовой и эстетической культуры студентов архитектурно-строительных специальностей / И. А. Огороднийчук // Проблемы теории и истории архитектуры Украины: сб. научных трудов ОГАСА. – Одесса, 2004. – Вып. 5. – С. 210- 218.
129. Огороднийчук И. А. Личность и правовая социализация: матеріали всеукр. науково-метод. конф. [«Управління якістю підготовки фахівців»]. – Одеса: ОДАБА, 2008. – Ч. 2. – С.202-204.
130. Огороднийчук И. А. Методические особенности преподавания правоведческих дисциплин на экономическом факультете ОГАСА: материалы VII межд. научно-метод. конф. [«Удосконалення підготовки фахівців»], (28-30 травня 2002 р.). – Одеса, 2002. – С. 155-156.
131. Огороднийчук И. А. Правовые методы разрешения социальных конфликтов: материалы IV межд. научно-метод. конф. [«Удосконалення підготовки спеціалістів»], (26-28 травня 1999 р.). – Одеса, 1999. – С. 26.
132. Огороднийчук И. А. Роль общественного мнения и принципы его формирования в переходный период. Сравнительный анализ украинских и болгарских исследований: материалы межд. конф. [«Социально-экономические направления развития украино-болгарских отношений в

XXI веке»] / И. А. Огороднийчук, П. С. Задирако. – Одесса – София, 2001. – С. 79 -83.

133. Огороднийчук И. А. Социально-правовое обслуживание аппарата управления: материалы VI межд. научно-метод. конф. [«Удосконалення підготовки фахівців»], (28-30 травня 2001 р.) / И. А. Огороднийчук, В. В. Кольцова. – Одеса, 2001. – С. 210-211.
134. Огороднийчук И. А. Социально-правовой анализ общественного мнения: материалы V межд. научно-метод. конф. [«Удосконалення підготовки фахівців»], (29-31 травня 2000 р.). – Одеса, 2000. – С. 213-124.
135. Огороднийчук И. А. Особенности правовой подготовки студентов: материалы всеукр. наук-практ. конф. [«Управління якістю підготовки фахівців у вищій школі: історія, досвід, перспективи»]. – Одеса, 2007. – С.70-71.
136. Огороднийчук И. А. Правовое воспитание как метод формирования правовой сознании молодежи: материалы міжвуз. науково-практ. семінару молодих учених [«Правова свідомість молоді в умовах розбудови демократичної держави в Україні»]. – Одеса, 2006. – С.3-5.
137. Огороднийчук И. А. Социально-правовые подходы до изучения общественной мысли / И. А. Огороднийчук., П. С. Задирако // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – Одеса, 2002. – Вип. 2. – С.17-23.
138. Огороднийчук И. А. Формирование компетентности как педагогическая проблема / И. А. Огороднийчук // Вісник Черкаського університету. – [Серія: Педагогічні науки]. – Черкаси, 2009. – Вип. 144. – С.114-118.
139. Огороднийчук И. А. Фактори соціально-політичної поляризації: історія та сучасність / И. А. Огороднийчук // Південноукраїнський правничий часопис. – 2006. – № 2. – С.181-185.
140. Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов / Под ред. Н. Ю. Шведовой. – М.: Русский язык, 1984. – 816 с.

141. Олексин Ю. П. Використання навчальних моделей як засобу оптимізації правового мислення учнів / Ю. П. Олексин // Історія України. – 2002. – № 39. – С. 5-8.
142. Олефір В. О. Діагностика професійної компетентності персоналу організації: когнітивний підхід / В. О. Олефір // Наукові записки інституту психології імені Г. С. Костюка: В 3-х томах. / За ред. акад. С. Д. Максименка. – К.: Главник, 2005. –Т. 3. . –С. 256-259.
143. Олейнічук О. М. Висвітлення актуальних проблем використання інтерактивних методів у вищих навчальних закладах України. – [Електронний текст]. – Режим доступу: http://osvita-uman.at.ua/publ/visvitlennja_aktualnikh_problemvikoristannja_interaktivnikh_metodiv_u_vishhikh_navchalnikh_zakladakh_ukrajini/1-1-0-1
144. Онучак Л. Професійна спрямованість позааудиторної роботи студентів економічних спеціальностей / Л. Онучак // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2002. – № 6. – С. 129-137.
145. Організація самостійної роботи студентів // «Гуманізація навчально-виховного процесу»: зб. наук. пр. / за заг. ред. В. І. Сипченка. – Слов'янськ, 2005. Вип. XXIV. – 174 с.
146. Особливості формування фахівця нового типу // Проблеми освіти: наук.-метод. зб. – К.: Наук.-метод. центр вищої освіти, 2003. – Вип. 32. – 193 с.
147. Панова О. А. Формирование правовой компетентности педагогов современной школы: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / О. А. Панова. – М., 2002. – 19 с.
148. Панфилова А. П. Игротехнический менеджмент. Интерактивные технологии для обучения и организационного развития персонала: [учебн. пособие] / А. П. Панфилова. – СПб.: ИВЭСЭП, «Знание», 2003. – 536 с.

149. Панфилова А. П. Основы менеджмента. Полное руководство по кейс-технологиям / А. П. Панфилова, Л. А. Громова, И. А. Богачек, В. А. Абчук / Ред. проф. В. П. Соломина. — СПб.: Питер, 2004. — 240 с.
150. Парубок О. М. Дидактичні умови застосування ділових ігор у професійній підготовці фахівців пожежної безпеки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / О. М. Парубок. — Хмельницький, 2003. — 18 с.
151. Певцова Е. А. Правовое воспитание и формирование правосознания в России / Е. А. Певцова // Журнал российского права. — 2003. — № 10. — С.122-133.
152. Певцова Е. А. Реализация современной доктрины правового образования в России / Е. А. Певцова // Современное право. — 2003. — № 11. — С . 33-38.
153. Педагогика и психология высшей школы / Под ред. С. И. Самыгина. — Ростов-н/Д.: Феникс, 1998. — 526 с.
154. Петрук В. А. Теоретико-методичні засади формування професійної компетентності майбутніх фахівців технічних спеціальностей у процесі вивчення фундаментальних дисциплін: [монографія] / В. А. Петрук. — Вінниця: УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2006.— 292 с.
155. Пискунова С. С. Современное правосознание: понятие, характерные черты и функции / С. С. Пискунова // Закон и право. — 2003. — № 8. — С. 22-27.
156. Платонов К. К. Структура и развитие личности / К. К. Платонов. — М.: Наука, 1986. — 254 с.
157. Плешаков Л. П. Правосознание и государственность / Л. П. Плешаков // Правоведение. -1997. — №4.— С. 23-28.
158. Покровский И. Ф. Формирование правосознания личности / И. Ф. Покровский. — Л., 1972. — 152 с.

159. Полякова М. Е. Формирование правовой компетентности студентов технического вуза: дис. канд. пед. наук / 13.00.08 / Марина Евгеньевна Полякова. – М., 2007. – 143 с.
160. Правознавство : [підручник для студ. вищ. навч. закл.] / [А. І. Берлач, С. С. Бичкова, Д. О. Карпенко та ін.]. – [2-ге вид., доп.]. – К. : Правова єдність, 2009. – 792 с.
161. Правознавство: [підручник] / За ред. В. В. Копейчикова, А. М. Колодій.- К.: Юрінком Інтер, 2004.– 752 с.
162. Пріоритетні напрямки розвитку професійної освіти : зб. наук. праць за матеріалами міжн. наук.-практ. конф. / М-во освіти і науки України, ПДПУ ім. К.Д. Ушинського.– Одеса, 2002. – Вип. 10. – Ч. 1. – 164 с.
163. Психологические тесты / Под ред. А. А. Карелина: В 2 т. – М.: Гуманит.изд.центр ВЛАДОС, 1999. – Т.2. – 248 с.
164. Психологические характеристики профессии / Сост. Ф. И. Иващенко, В. А. Карпич. – М., 1999. – 96 с.
165. Психологический словарь / Под ред. В. В. Давыдова, А. В. Запорожца и др. – М.: Педагогика, 1983. – 448 с.
166. Психологическое сопровождение выбора профессии / [под ред. Л. М. Митиной]. – М.: Флинт, 1998. – 184 с.
167. Психология труда, профессиональной, информационной и организационной деятельности : словарь / [авт.-сост. Б. А. Душков, Б. А. Смирнов, А. В. Королёв; под ред. Б. А. Душкова]. – М.: Академический проект, 2003. – 848 с.
168. Психологія праці та професійної підготовки особистості : навч. посібник / Г. О. Балл, М. В. Бастун, В. І. Гордієнко та ін.; В.о. технол. ун-т Поділля. – Хмельницьк: ТУП, 2001. – 330 с.
169. Психолого-педагогічні проблеми професійної освіти : наук.-метод. зб. / [ред. кол. І. А. Зязюн та ін.] / Ін-т пед. і психол. проф. освіти. – К.: Б.и., 1994. – 384 с.

170. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация / Дж. Равен, пер. с англ. – М.: Когито-Центр, 2002. – 396 с.
171. Рейснер М. Право. Наше право. Чужое право. Общее право / М. Рейснер. – М.-Л., 1925. – С. 20-23.
172. Романов П. В. Стратегия кейс-стади в исследовании социальных служб / П. В. Романов // Социологические исследования. – 2005. – № 4. – С. 101–110.
173. Романова І. А. Роль активних методів навчання у формуванні правової свідомості студентів / І. А. Романова // Проблеми розробки і впровадження модульної системи професійного навчання : зб. наук. пр. – К. : Науковий світ, 2001. – С. 309–314.
174. Романовський О. Метод аналізу ієрархій у педагогічному експерименті з управлінської підготовки інженерів / О. Романовський // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2000. – № 4. – С. 75-85.
175. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / С. Л. Рубинштейн.. – М.: Педагогика, 1973. – 424 с.
176. Руденко О. В. Підвищення компетентності працівників освіти у спілкуванні / О. В. Руденко // Наукові записки інституту психології імені Г. С. Костюка: В 3-х томах. / За ред. акад.. С. Д. Максименка. - К.: Главник, 2005. – Т. 3. – С. 477 - 482.
177. Руденко Ф.Г. Інтерактивні методи в кредитно-модульній системі при вивченні «Правознавства». – [Електронний текст]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/21_NIEK_2007/Pedagogica/24634.doc.htm.
178. Рустанович-Варфоломєєва З. А. Кар'єрні орієнтації та можливість самореалізації студентської молоді / З. А. Рустанович-Варфоломєєва // Наукові записки Інституту психології імені Г. С. Костюка: В 3-х томах / За ред. акад.. С. Д. Максименка. - К.: Главник, 2005. – Т. 3. – С. 198 - 506.
179. Сасенко Н. В. Періодична преса як засіб оволодіння іноземною мовою студентами вищих технічних навчальних закладів: автореф. дис... на

здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.09 «Теорія навчання» / Н. В. Саєнко. – Харків, 2003. – 21 с.

180. Сейтешев А. П. Пути профессионального становления учащейся молодёжи: Профпедагогика / А. П. Сейтешев – М.: Высшая школа, 1988. – 336 с.
181. Сейтешев А. П. Пути формирования личности будущего молодого рабочего (профпедагогика) / А. П. Сейтешев – М.: Высшая школа, 1982. – 152 с.
182. Селезнева Н. Проектирование квалификационных требований к специалистам с высшим образованием / Н. Селезнева, Ю. Татур. – М.: Педагогика, 1989. – 77 с.
183. Сидоренко В. Фундаменталізація професійної підготовки як один із пріоритетних напрямів розвитку вищої освіти в Україні / В. Сидоренко, С. Білевич // Вища освіта України. – 2004. – №3. – С. 35-42.
184. Синявский В. В. Психолого-педагогические основы профессиональной адаптации учащихся профтехучилищ / В. В. Синявский – К., 1985. – 88 с.
185. Сікорський П. І. Кредитно-модульна технологія у вищих навчальних закладах / П. І. Сікорський // Шлях освіти. – 2004. – № 3. – С. 29-34.
186. Сікорський П. І. Якість вищої освіти – основна вимога Болонського процесу / П. І. Сікорський // Освіта. – 2004. – 14-21 квітня. – С. 3-5.
187. Скиба М. Професійне становлення особистості фахівців в умовах ринкової економіки / М. Скиба // Професійно-технічна освіта. – 2006. – № 1. – С. 22-26.
188. Смолкин А. М. Методы активного обучения / А. М. Смолкин. – М.: Высшая школа, 1991. – 176 с.
189. Соловьева Т. И. Правовая социализация личности. – [Электронный текст]. – Режим доступа: webmaster@mstu.edu.
190. Соломко Л. Р. Дидактичні умови забезпечення успішності навчання студентів молодших курсів технічних закладів освіти : автореф. дис. на

- здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Л. Р. Соломко. – Одеса, 1999. – 20 с.
191. Сорочан Т. Характеристика професіоналізму управлінської діяльності керівників шкіл на засадах компетентнісного підходу / Т. Сорочан // Шлях освіти. – 2005. – № 3. – С. 78-83.
192. Социальные аспекты интенсификации труда и подготовки инженеров / В. Д. Башкатов, С. А. Кугель, А. А. Томашевский и др.; под ред. С. А. Кугеля, И. П. Яковлева. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1989. – 216 с.
193. Соціальна педагогіка: [підручник] / За ред. А. Й. Капської. – К. : Центр навч. л-ри, 2003. – 256 с.
194. Соціологія права: [навчальний посібник] / Під. заг. ред. О. М. Джужи. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 267 с.
195. Стасюк В. Д. Педагогічні умови професійної підготовки майбутніх економістів у комплексі «школа – вищий заклад освіти»: автореф. дис.. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / В. Д. Стасюк. – Одеса, 2003. – 20 с.
196. Столяренко А. М. Психология и педагогика: [учебное пособие для вузов] / А. М. Столяренко. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 423 с.
197. Суворова Н. Интерактивное обучение: новые подходы / Н. Суворова // Учитель. – 2000. – № 1. – С. 25.
198. Суслов В. А. Структура правосознания / В. А. Суслов // Правоведение. – 1997. – № 2. – С. 87.
199. Сыроеждин И. Т. Игра в рабочее время? / И. Т. Сыроеждин. – Новосибирск: Наука, 1975. – 118 с.
200. Тамарская Н. В. Подготовка выпускников – будущих педагогов к трудоустройству (тренинг социально-психологической адаптации): [учебное пособие] / Н. В. Тамарская, А. А. Власова. – Калининград: Изд-во КГУ, 2002. – 80 с.

201. Татур Ю. Г. Компетентностный подход в описании результатов и проектировании стандартов высшего профессионального образования : материалы ко второму заседанию методологического семинара. Авторская версия. – М. : Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. – Режим доступа: http://technical.bmstu.ru/istch/komp/tatur_II.psd
202. Теория государства и права: [курс лекций] / ред. Н. И. Матузов, А. В. Малько – [2 изд.]. – М.: Юристъ 2001 – 776 с.
203. Технологія підготовки інженерних кадрів з використанням кваліметрії студентів : зб. наук. пр. ["Гуманізація навчально-виховного процесу"] / за заг. ред. В. І. Сипченка. – Вип. XXV. – Слов'янськ, 2005. – 177 с.
204. Тренихина С. Ю. Проблемы формирования правовой культуры старшеклассников / С. Ю. Тренихина // Известия Уральского государственного университета. – 2007. – № 51. – С. 239-243.
205. Тюрдѐ Н. С. Формирование правового сознания у студентов неюридических факультетов / Н. С. Тюрдѐ, В. А. Ливенцова – [Электронный текст]. – Режим доступа: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/ppmb/texts/2008-11/08tnsmnf.pdf
206. Фарбер И. Е. Правосознание как форма общественного сознания / И. Е. Фабер. – М., 1963. – 206 с.
207. Формирование социальной и профессиональной зрелости студентов: сб. науч. тр. / Урал. гос. ун-т им. А. М. Горького; редкол.: В. Д. Семенов и др. – Свердловск: УрГУ, 1985. – 160 с.
208. Фунтікова О. О. Професіоналізм і професійне становлення майбутнього вчителя / О. О. Фунтікова // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки: зб.наук.пр. – Запоріжжя: ЗІДМУ, 2006. – Вип. 40. – С. 435 – 440.
209. Хлебнікова Т. М. Ділова гра як метод активного навчання педагога: [навчально-методичний посібник для викладачів, слухачів ІПО, директорів шкіл, керівників РУО] / Т. М. Хлебнікова. – Х.: Вид. Група

- «Основа», 2003. – 80 с. – (Серія «Бібліотека журналу «Управління школою»; Вип. 7).
210. Хом'юк І. В. Формування вмінь самостійної роботи у майбутніх інженерів засобами ігрових форм : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти»/ І. В. Хом'юк. – К., 2003. – 20 с.
211. Хуторской А. В. Ключевые компетенции. Технология конструирования / А. В. Хуторской // Народное образование. – 2003. – № 5. – с. 319.
212. Шимко І. М. Дидактичні умови організації самостійної навчальної роботи студентів вищих навчальних закладів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 "Теорія і методика професійної освіти" / І. М. Шимко. – Кривий Ріг, 2003. – 21 с.
213. Шишов С. Е., Компетентностный подход к образованию: прихоть или необходимость? / С. Е. Шишов, И. Г. Агапов // Стандарты и мониторинг в образовании. – 2002. – № 2 (март – апрель). – С. 60 - 64.
214. Шмаков С. А. Игры учащихся – феномен культуры / С. А. Шмаков. – М.: Новая школа, 1994. – 239 с.
215. Шугрина Е. С. Обучение правовым навыкам юриста / Е. С. Шугрина // Право и политика. – 2003. – №12 (48). – С.118-140.
216. Шугрина Е. С. Техника юридического письма / Е. С. Шугрина. – [3-е изд.]. – М.: Дело, 2001. - 272 с.
217. Щедровицкий Г. П. Организационно-деятельностные игры как возможная форма и метод внедрения АСУ: материалы второй научно-практ. семинара по психологическому обеспечению АСУ. - М.: НИИ ОПП АПН СССР, 1982. – С. 26 -29.
218. Юридична енциклопедія: [в 6 т.] / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.». – Т. 1. – 672 с.
219. Ягупов В. В. Педагогіка: [навч. посібник] / В. В. Ягупов. – К.: Либідь, 2002. – 560 с.

220. Ядов В. А. Социально-психологический портрет инженера / В. А. Ядов – М.: Педагогика, 1969. – 128 с.
221. Ярошевська Т. Правова освіта для студентів вищих технічних навчальних закладів. – [Електронний текст]. – Режим доступу: <http://www.info.pressa.com/article>
222. Complex Demands on Teaching Require Innovation. WACRA, 2000.-598p; Innovation Through Cooperation.WACRA, 1997.- 735 p; Innovation Through Cooperation.WACRA, 2002.- 750 p
223. Engineering: Comparisons of UK degrees, courses in engineering, engineering science, chemical engineering etc. / Careers research and advisory center/. – Cambridge: Hobsons, 1995. – P. 25-27.
224. Innovation Through Cooperation.WACRA, 1997.- 735
225. Roberto Carneiro. Higher education and European integration. The European challenge // Higher Educational Policy. – Vol. 7. – n. 3. – Sep. 94. – P. 13-16.
226. Russel, Conrad. Academic freedom. – London, New York: Rout ledge, 1993. – XI. – 119 p.
227. Towards a system of life-long education: some practical considerations / Ed. by A.J.Cropley. – Hamburg: UNESCO Inst. for education; Oxford etc.: Pergamon Press, 1980. – XVI. – 219 p.
228. University of Portsmouth. BEng Honours Civil Engineering with European Studies – Undergraduate Courses. – Website: <http://www.envf.port.ac.uk/civ/.htm>. 26.10.00.
229. Ward K. British university adult education and working class communities // Community development J. – Oxford, 1997. – Vol. 32.– n. 1. – P. 65.

Д О Д А Т К И

Додаток А**АНКЕТА****щодо визначення ставлення майбутніх інженерів до правової освіти**

1. Чи вважаєте Ви себе обізнаним у галузі права? _____

2. Звідки Ви отримуєте інформацію з правових питань? _____

3. У яких правових знаннях Ви відчуваєте нестачу? _____

4. З яких напрямів і проблем Ви хотіли б отримати роз'яснення і

допомогу? _____

5. Що, на Вашу думку, призводить до невисокої правової культури

населення? _____

Додаток Б.1.**МЕТОДИКА ВИЗНАЧЕННЯ МОТИВАЦІЇ НАВЧАННЯ У ВИЩОМУ
НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ (ЗА Т.І.ІЛЬІНОЮ)**

Інструкція: позначте Вашу згоду знаком «+», незгоду – знаком «-» навпроти запропонованих тверджень.

1. Найкраща атмосфера на занятті – атмосфера вільного висловлювання.
2. Зазвичай я працюю з великою напругою.
3. У мене рідко бувають головні болі після пережитих хвилювань й неприємностей.
4. Я самостійно вивчаю декілька предметів, які, на мою думку, необхідні для моєї майбутньої професії.
5. Яку із властивих Вам якостей Ви цінуєте найвище? Напишіть відповідь поряд.
6. Я вважаю, що життя потрібно присвятити обраній професії.
7. Я отримую задоволення від розгляду на заняттях складних проблем.
8. Я не вбачаю сенсу у більшості робіт, які ми виконуємо у ВНЗ.
9. Велике задоволення я отримую під час розповіді знайомим про мою майбутню професію і навчання у ВНЗ.
10. Я середній студент, ніколи не буду дуже гарним, а тому немає сенсу докладати зусилля, щоб стати краще.
11. Я вважаю, що в наш час не обов'язково мати вищу освіту.
12. Я твердо впевнений у правильності вибору професії.
13. Яких властивих Вам якостей Ви хотіли би позбавитися? Напишіть відповідь.
14. При зручному випадку як використовую на іспитах конспекти, шпаргалки, записи.
15. Найкращий час життя – студентські роки.
16. У мене надзвичайно неспокійний і переривистий сон.

17. Я вважаю, що для повного й глибокого оволодіння професією всі навчальні дисципліни потрібно вивчати однаково глибоко.
18. При можливості я вступив би до іншого ВНЗ.
19. Зазвичай я беруся за більш легкі завдання, а більш складні залишаю на потім.
20. Під час вибору професії мені було важко зупинитися на одній з них.
21. Я можу спокійно спати після будь-яких неприємностей.
22. Я твердо впевнений, що моя професія принесе мені моральне задоволення й матеріальний достаток у житті.
23. На мою думку, мої друзі здатні вчитися краще, ніж я.
24. Для мене дуже важливо мати диплом про вищу освіту.
25. З певних практичних міркувань для мене це найзручніший ВНЗ.
26. У мене достатньо сили волі, щоб учитися без нагадування батьків і адміністрації.
27. Життя і навчання для мене майже завжди пов'язані з надзвичайною напругою.
28. Іспити потрібно складати, прикладаючи мінімум зусиль.
29. Існує багато ВНЗ, в яких я міг би вчитися з не меншим інтересом.
30. Яка з притаманних Вам якостей найбільше заважає вчитися? Напишіть відповідь.
31. Я людина, яка дуже захоплюється, але всі мої захоплення так чи інакше пов'язані з майбутньою роботою.
32. Занепокоєння про іспит чи роботу, що не виконані своєчасно, часто заважають мені спати.
33. Висока зарплата після закінчення ВНЗ для мене найголовніше.
34. Мені потрібно бути в гарному настрої, щоб підтримати спільне рішення групи.
35. Я змушений був вступити до ВНЗ, щоб посісти бажане місце в суспільстві, уникнути служби в армії.
36. Я вчу матеріал, щоб стати професіоналом, а не для іспиту.
37. Мої батьки гарні професіонали, і я хочу бути на них схожим.

38. Для просунення по службі мені необхідно мати вищу освіту.
39. Яка з Ваших якостей допомагає Вам учитися? Напишіть відповідь.
40. Мені дуже трудно примусити себе вивчати як слід дисципліни, що прямо не належать до моєї майбутньої спеціальності.
41. Мене дуже турбують можливі невдачі.
42. Найкраще я займаюся, коли мене стимулюють, підганяють.
43. Мій вибір цього ВНЗ остаточний.
44. Мої друзі мають вищу освіту, і я не хочу відстати від них.
45. Щоб переконати в чомусь групу, мені доводиться самому працювати дуже інтенсивно.
46. У мене зазвичай рівний і гарний настрій.
47. Мене приваблює зручність, простота, легкість майбутньої професії.
48. До вступу у ВНЗ я давно цікавився цієї професією, багато читав про неї.
49. Професія, яку я отримаю, дуже важлива й перспективна.
50. Мої знання про цю професію були достатніми для впевненого вибору цього ВНЗ.

Примітка: Запитання по пп. 5, 13, 30, 39 є нейтральними до цілей питальника і до обробки не включаються.

Шкала оцінки:

1-15 балів – низький рівень

16-30 балів – середній рівень

31-40 – високий рівень

Додаток Б.2.

ТЕСТ НА ВИЯВЛЕННЯ МОТИВАЦІЇ ПРАВОВОЇ ПІДГОТОВКИ

Анкета спрямована на з'ясування мотивації відносно правової підготовки. Відповідаючи на пропоновані питання, необхідно вибрати одну з відповідей: «так» або «ні». Якщо Ви вагаєтеся з відповіддю, то пам'ятайте, що «так» може означати й «безумовно» й «у цілому, так», «скоріше так, ніж ні». Також і «ні» може означати й безумовне «ні», і «скоріше ні, ніж так».

1. Знання права й законів не завжди зв'язано із прагненням і потребою їх дотримуватись.
2. Треба знати закони й технологію вирішення правових проблем, щоб уникнути покарання.
3. Знання права, правова культура особистості має цінність сама по собі, безвідносно до того, приносить це практичну користь чи ні.
4. Треба не тільки знати закони, що існують у державі, але й уміти застосовувати їх.
5. Не знаючи правову й законодавчу системи держави неможливо мати громадянську позицію.
6. Знати законодавство й технологію його використання треба також і для того, щоб уміти при необхідності його обійти.
7. Мені цікаво вивчати все, чому вчать у ВНЗ. До правової освіти я ставлюся так само, як і до інших предметів.
8. Своїм знанням законодавства я хочу виділятися з оточуючих.
9. Я хочу мати високі оцінки за всіма без винятку предметами. Тому вивчаю все, що пов'язано із законодавством і правом.
10. Знання законів і правових норм сьогодні необхідно, щоб забезпечити успішність майбутньої професійної діяльності.
11. Хочу, щоб повною мірою використовувалися наявні в мене задатки, здібності в житті й майбутній професійній діяльності.

12. Без правових знань я не можу реалізуватись як особистість.
13. Щоб жити й працювати в сучасному суспільстві, треба мати глибокі й всебічні знання в галузі права й законності.
14. Отримані правові знання потрібні, тому що допоможуть уникнути протизаконних дій.
15. Правова освіта необхідна, оскільки розраховувати на органи, покликані захищати сьогодні права людини, не можна.

Ключ для обробки результатів

	Внутрішня Мотивація	Зовнішня позитивна мотивація	Зовнішня негативна мотивація
1.	НІ	НІ	ТАК
2.	ТАК	ТАК	ТАК
3.	ТАК	НІ	НІ
4.	ТАК	ТАК	ТАК
5.	ТАК	ТАК	НІ
6.	НІ	НІ	ТАК
7.	НІ	ТАК	НІ
8.	НІ	ТАК	ТАК
9.	НІ	ТАК	НІ
10.	ТАК	ТАК	ТАК
11.	ТАК	ТАК	ТАК
12.	ТАК	ТАК	ТАК
13.	ТАК	ТАК	ТАК
14.	ТАК	ТАК	ТАК
15.	ТАК	ТАК	ТАК

Високий рівень – внутрішня мотивація

Середній рівень – зовнішня позитивна мотивація

Низький рівень – зовнішня негативна мотивація

Додаток Б.3.**КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ НА ВИЯВЛЕННЯ РІВНЯ ЗНАНЬ З****ПРАВА**

1. Дайте формулювання поняття «право», пояснити його походження, зв'язок з державою.
2. Поясніть призначення держави й права.
3. Виділіть загальні й відмітні риси права й моралі.
4. Виділіть й поясніть структурні елементи правовідносин.
5. Перерахуйте й схарактеризуйте галузі права, що діють в Україні.
6. Наведіть приклади правовідносин, у яких Ви берете участь (1-2 приклади).
7. Виділіть з перерахованих прикладів ті, які належать до тих, які регулюються правом (правильність відповідей).
8. Оцініть роль Конституції в державі.
9. Що означає поняття «правова держава»?
10. Виділіть шляхи становлення правової держави.
11. Що таке «магдебурзьке право»?
12. Які позитивні, негативні риси мала Конституція Радянської України?
13. Які сучасні політико-правові документи можна віднести до найважливіших досягнень боротьби українського народу за незалежність?
14. Виділіть правовий зміст поняття «громадянин».
15. Поясніть, у чому проявляється гарантованість прав і свобод?
16. Чи існує реально рівність перед законом громадян України і чому?
17. Які права Ви вважаєте невід'ємними правами людини?
18. Виділіть права й свободи студента.
19. Які законодавчі документи регламентують діяльність вищих навчальних закладів?
20. Куди варто звернутися громадянину в разі потреби захисту своїх прав?

Додаток Б.4.

КАРТКА САМООЦІНКИ ВМІННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ПРАВОВИХ ЗНАНЬ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Шановний респондент!

Оцініть свою готовність і здібність вирішувати правові проблеми у своїй життєдіяльності. Відповідаючи на запропоновані запитання, необхідно вибрати одну із з відповідей: «так», «ні», «важко відповісти».

№	Запитання	Відповідь
1.	Чи сприяє правова компетентність упевненості у своїх діях під час прийняття самостійного, відповідального рішення?	
2.	Чи сприяє правова компетентність гальмуванню агресивних, протиправних дій?	
3.	За допомогою набутих Вами знань і навичок змогли б Ви застосувати їх у ситуації виробничого конфлікту?	
4.	Чи маєте Ви потребу в інформації в галузі права й законності?	
5.	Чи знаєте Ви, де шукати відповіді з правових питань?	
6.	Чи знаєте Ви, куди потрібно звертатися за отриманням правової допомоги?	
7.	Чи впливає правова компетентність особистості на позитивне сприйняття її довколишніми людьми?	
8.	Чи впливає правова компетентність на продуктивність розв'язання професійних завдань?	
9.	Чи приписуєте Ви відповідальність за помилки, яких Ви допустились у житті собі?	

10.	Чи орієнтуєтесь Ви на власні дії у вирішенні правової ситуації?	
11.	Чи здатні Ви розв'язати правову ситуацію на виробництві?	
12.	Чи готові Ви висувати нові ідеї у вирішенні правової проблеми?	
13.	Чи готові Ви йти на ризик для досягнення продуктивності виробничої діяльності у правовому просторі?	
14.	Поняття «правова компетентність» – це професіоналізм, здатність швидко і якісно орієнтуватись у правовому просторі, почуття впевненості під час розв'язання правових питань?	
15.	Чи можете Ви надати конкретну практичну допомогу у вирішенні правової проблеми?	

Відповідь «так» оцінюється у три бали, відповідь «ні» – у 2 бали, відповідь «важко відповісти» – в 1 бал.

Шкала оцінки:

38 - 45 балів - високий рівень

26 - 37 Б – середній рівень

15 - 25 Б – низький рівень

Додаток Б.5.**ПРИКЛАДИ ВАРІАНТІВ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ З ДИСЦИПЛІНИ
«ПРАВознавство»****Варіант № 1**

1. Трудова дисципліна. Правила накладення дисциплінарного стягнення.
2. Особисті не майнові права і обов'язки батьків і дітей.
3. Види покарань
4. Шофер Антонов зі своєю дружиною, перебуваючи в лісі, жарили шашлик і залишили після себе незагашене багаття. Директор лісгоспу оштрафував кожного з них за порушення правил пожежної безпеки й повідомив про це на автобазу, де працював Антонов.
Начальник автобазу Ідрисов оголосив йому догану.
Чи правомірно накладення цього стягнення?

Варіант №2

1. Юридична відповідальність: поняття види.
2. Трудовий договір
3. Вина й її форми.
4. Ніна Мухіна (16 років) працювала реалі затором на ринку й отримала заробітну плату у приватного підприємця В. Суржика в сумі 300 гривень . Свої гроші вона витратила на придбання дорогих парфумів. Мати Мухіної звернулась до В . Суржика з вимогою видавати їй заробітну плату дочки, оскільки вона хоче купити їй теплі речі й взяття. В. Суржик відмовив матері видати зарплату дочки й порадив їй звернутися до суду із заявою про обмеження Мухіної в дієздатності. Чи має право Мухіна витратити свою зарплату на власний розсуд? Чи може суд обмежувати Мухіну в дієздатності? До я кого органу повинна звернутися мати? Яке рішення повинен цей орган прийняти?

Варіант № 3

1. Форми держави.
2. Покарання.
3. Робочий час. Відпустки.
4. Скобцов зловживав спиртними напоями й ставив свою родину у важке матеріальне становище. На вимогу його дружини Скобцов був обмежений судом у дієздатності, а піклувальником була призначена його дружина. Чи має право Скобцов, будучи обмеженим у дієздатності, одержувати свою заробітну плату й розпоряджатися нею, нести самостійну майнову відповідальність по укладеним побутовим угодам і по заподіяній їм шкоді?

Варіант № 4

1. Форми державного устрою.
2. Порядок прийняття на роботу. Термін випробування.
3. Особисті немайнові права фізичної особи.
4. До фермерського господарства Огурцова пристала корова. Оскільки корову нема чим було годувати, фермер забив корову, м'ясо продав на ринку, а шкіру передав на шкіряний завод в обмін на вироби зі шкіри. Через два місяці з'явився власник корови.

До кого і які вимоги він може пред'явити?

Варіант № 5

1. Правопорушення: поняття, ознаки, склад.
 2. Адміністративна відповідальність.
 3. Інтелектуальна власність.
 4. Комаров, погрожуючи вогнепальною зброєю, намагався відібрати у Петрова сумку, гроші та годинник. Петров під час захисту від нападу Комарова, заподіяв йому тілесні ушкодження.
- 1) Дайте юридичну оцінку діям Петрова та Комарова.

- 2) Чи залежить кваліфікація дій Петрова від тяжкості завданих Комарову тілесних ушкоджень?

Варіант № 6

1. Припинення трудового договору з ініціативи роботодавця.
2. Поняття власності. Право власності.
3. Форми кримінальної відповідальності.
4. Проти Колобова, який був посадовою особою, порушено кримінальну справу за отримання хабара. Слідчому стало відомо, що дружина Колобова знає обставини, за яких хабар було отримано, і могла б виступити свідком у суді. Проте дружина Колобова відмовилась виступити свідком. Чи може бути притягнута до відповідальності дружина Колобова і до якої саме?

Варіант № 7

1. Система права.
2. Припинення шлюбу та визнання його недійсним.
3. Цивільно-правовий договір поняття, правила укладення.
4. При звільненні із ЗАТ "Три сходи" економіст Воробйова одержала свою трудову книжку, у якій були зазначені відомості про її зарахування на роботу п'ять років тому, відомості про накладення на неї три роки тому суворої догани, відомості про видачу грошової премії рік назад й, нарешті, запис про звільнення. Вона звернулася до адміністрації із проханням про те, щоб у трудову книжку були внесені зміни.

Відомості про накладення на неї дисциплінарного стягнення Воробйова просила визнати недійсними, оскільки такі стягнення діють протягом року від дня порушення, а дане стягнення було накладено три роки тому.

Чи обґрунтовані її доводи?

Додаток Б.6.**ТЕСТ НА ВИЗНАЧЕННЯ СТУПЕНЯ САМОСТІЙНОСТІ**

(за методикою А.Кареліна)

Інструкція. Вам запропоновано 11 запитань, що мають три варіанти відповідей. За кожну відповідь, яка Вам найбільше підходить поставте: за «а» – 4 бали, за «б» – 2 бали, «в» – 1 бал.

1. Закінчивши школу, як Вам приймали рішення про подальшу роботу, майбутню професію?
 - а) приймали рішення самостійно, зважаючи на свої захоплення, свої дані;
 - б) прислухалися до думки своїх батьків, родичів;
 - в) прислухалися до порад лише близьких друзів.

2. На що Ви розраховували, вступаючи до обраного Вами навчального закладу?
 - а) лише на свої сили;
 - б) на сприятливий результат вступних іспитів;
 - в) лише на зв'язки.

3. Як під час навчання Ви готувалися до іспитів, занять?
 - а) розраховували на свою працелюбність;
 - б) інколи просили викладачів та однокурсників;
 - в) розраховували лише на сторонню допомогу.

4. Як Ви будете поступати на роботу?
 - а) за розподілом;
 - б) насамперед використовуючи інформацію знайомих, обізнаних людей;
 - в) влаштуєтеся завдяки зв'язкам.

5. У складних ситуаціях у навчанні, в який спосіб Ви приймаєте рішення?
- а) розраховуєте лише на свій досвід і знання;
 - б) інколи консультуєтеся з колегами;
 - в) завжди з ними радитися.
6. Чим продиктований Ваш вибір перед вступом у шлюб?.
- а) Ви самі прийняли остаточне рішення;
 - б) Ви прислуховувалися до думки близьких;
 - в) насамперед Ви представили свого обранця своїм близьким, порадилися з ними.
7. Якщо Ваш чоловік (жінка) у відрядженні, чи спроможні Ви самі вибрати помешкання, меблі, прийняти інші важливі рішення?
- а) так;
 - б) звісно, Ви це можете зробити, але краще відкласти рішення;
 - в) ні.
8. Наскільки настирливо у підлітковому віці Ви відстоювали свою думку?
- а) завжди відстоювали, з цього приводу у Вас навіть були конфлікти з батьками;
 - б) відстоювали, але зберігали повагу і до думки батьків;
 - в) Ви ні на що не змогли зважитися самі.
9. Сьогодні наскільки настирливо Ви відстоюєте свою думку в університеті, вдома, з друзями?
- а) звісно, відстоюєте, незалежно від обставин;
 - б) у більшості випадків – так;
 - в) рідко.
10. Як Ви розвиваєтеся у навчальній, громадській, інтелектуальній сферах

як особистість?

- а) повністю віддаєте себе навчанню (професії);
- б) для Вас дуже важливою є думка Вашого чоловіка (жінки) і близьких;
- в) Ви повністю покладаетесь на їхню думку.

11. Якщо Ви бачите, що Ваш чоловік (жінка) чи близькі роблять щось таке, що шкодить їхньому здоров'ю:

- а) Ви примушуєте його (її) чи близьких контролювати себе;
- б) тактовно підказуєте, що потрібно зробити;
- в) намагаєтеся підказати, але Вам рідко вдається.

Обробка даних

Від 30 до 40 балів. Ви занадто самостійні у всіх сенсах. Ви не лише не терпите якогось втручання у Ваші справи, а й не можете прислухатися до іншої думки. Чи впевнені Ви, що завжди зможете точно оцінити плюси і мінуси якогось рішення, чи не виявляєте Ви надлишкової впертості в досягненні якоїсь мети? Пам'ятайте, що самовпевненість гарна тільки в міру, в протилежному разі вона перетворюється в недолік.

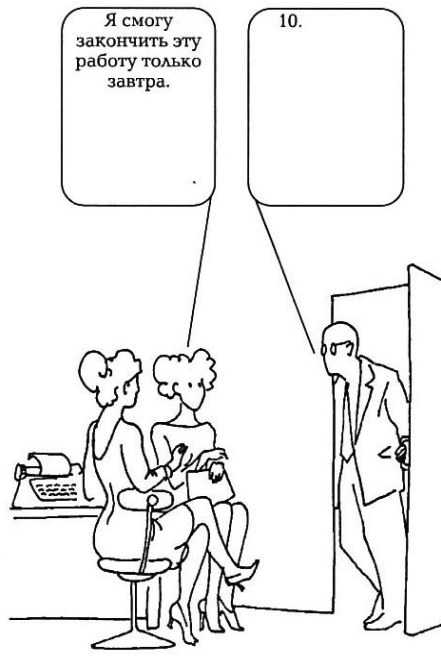
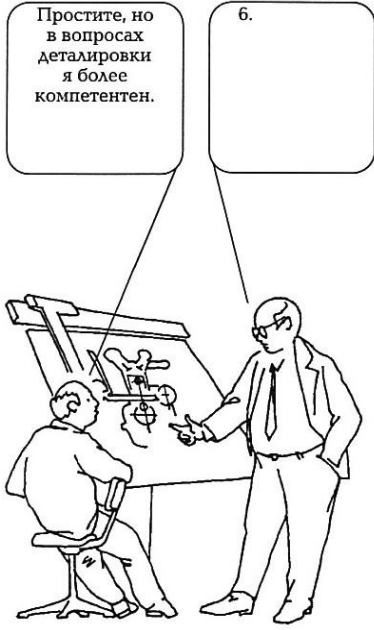
Від 15 до 29 балів. У Вас сильний характер, Ви непогано переносите стреси. Ви надійний друг. Ваша впевненість у собі в майбутньому обґрунтована. Ви незалежні, але завжди прислухаєтеся до думки тих, хто Вас оточує, які Вас за це цінують.

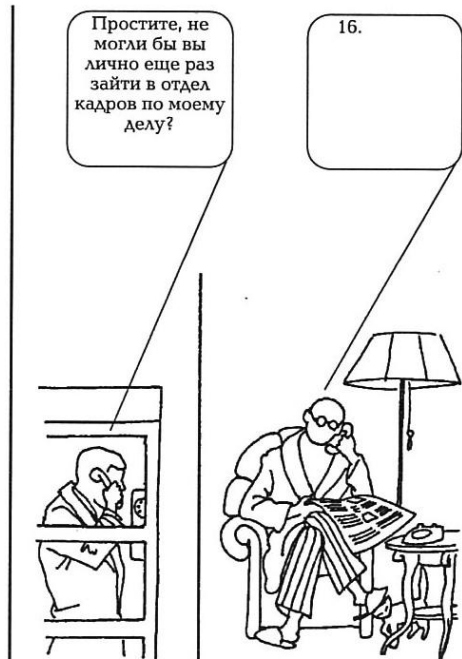
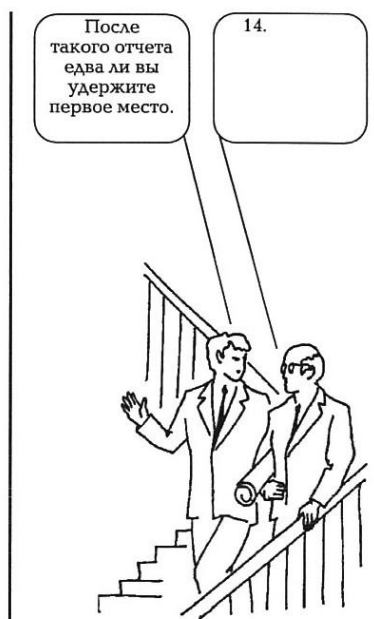
Від 0 до 14 балів. Ви дуже нерішучі. Настільки, що це, вибачте, межує з малодушністю. Можливо, тому до Вас інколи ставляться зі зневагою? Чому б Вам не спробувати виявити більше самостійності? Можливо, потрібно зробити і так, щоб Ваша нерішучість не була написана у Вас на обличчі? Станьте більш самостійним і у Вас з'явиться впевненість у собі, якої Вам не вистачає.

Додаток Б.7.

ТЕСТОВИЙ МАТЕРІАЛ ДО МЕТОДИКИ «ДІЛОВІ СИТУАЦІЇ»

Додаток В
РОБОЧА НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА
Дисципліна - ПРАВОЗНАВСТВО

1. ОПИС ПРЕДМЕТА КУРСУ

Курс: Підготовка (бакалаврів)	Галузь, напрям, спеціальність, освітньо- кваліфікаційний рівень	Характеристика навчальної дисципліни
Кількість кредитів, відповідних ECTS: 1	Галузь: будівництво Напрямок: 7.092601 Назва «Водні ресурси»	Обов'язкова дисципліна Рік підготовки: 3
Кількість модулів: 2	Спеціалізація «Будівництва»,	Лекції (теоретична підготовка): 18 годин
реферат	Освітньо-кваліфікаційний рівень «магістр»,	Семінарські та практичні заняття: 8 годин
Змістових модулів: 2	магістр	Самостійна робота: 18 годин
Загальна кількість годин: 36		Модульні контрольні роботи: 4 годин
Тижневих годин: 2		Вид контролю: залік
Кількість годин: 36		

1. Мета і завдання курсу «Правознавство», його місце в навчальному процесі.

Сучасне українське суспільство рухається у напрямі розвитку демократії

та побудови правової, соціальної держави, досягнення реальної незалежності, формування українців як нації. Цей процес протікає достатньо складно, болісно, включаючи як прогресивні, позитивні моменти, так і рух назад, помилки і похибки, свідоме гальмування необхідних політичних, соціальних і правових реформ. За таких умов особливе значення має залучення населення України до широкого спектра проблем державного життя, процесів і подій, що в ньому відбуваються, підвищення його соціальної активності на базі національно-патріотичної ідеології. Значною мірою це можливе при високому рівні правової культури і розвитком правової свідомості українців.

Відтак, перед системою вищої освіти постає викликане реальними потребами суспільства важливе й актуальне завдання правової освіти та виховання молоді, яка в недалекому майбутньому буде брати безпосередню участь у державному житті. Цим визначається місце і значущість у системі комплексу вузівських дисциплін курсу «Правознавство».

При цьому необхідно враховувати й те, що найбільш повна та глибока включеність у громадське життя, формування й реалізація громадянських якостей відбувається через сферу професійної діяльності та відносин особистості – спеціаліста обраної ним галузі. З урахуванням цього курс «Правознавство» повинен бути спрямований не на стимулювання розвитку певної узагальненої правової свідомості студентів, а такої, що насамперед відбиває правові аспекти і сторони конкретної сфери виробничої діяльності, входження у правовий простір держави через техніку.

У зв'язку з цим курс правознавства повинен бути конкретизованим й орієнтованим на формування у випускників ВНЗ правової компетентності та правових компетенцій, що дозволять їм у недалекому майбутньому найбільш повно увійти до сфери соціальних і виробничих відносин, виявляти громадянські якості, реалізовувати себе у виробничій діяльності в існуючому правовому просторі. Він повинен бути адаптованим до специфіки вищого навчального закладу і сучасних вимог до спеціалістів у галузі будівництва. У

лекціях і на семінарських заняттях увагу студентів необхідно концентрувати на вузлових проблемах отримуваної ними спеціальності.

Завдання дисципліни «Правознавство»:

- розвиток здібності відображення правових аспектів громадського та виробничого життя;
- настанова на правомірну поведінку, діяльність, нетерпимість до порушень;
- володіння правовими категоріями, розвиненим правовим мисленням;
- знання правових норм, вимог, функцій правових інститутів, законодавства;
- право осмислена, правомірна поведінка і діяльність;
- поінформованість, орієнтація у галузі права, законодавчій сфері;
- наявність навичок, умінь застосування права і законів у соціальному житті та виробничій діяльності;
- знання механізму звернення до відповідних правових інстанцій, потреби і здібність відстоювати свої права та інтереси.

По закінченні курсу передбачено проведення підсумкового контролю (залік) за рівнем практичної і теоретичної підготовки студентів.

СТРУКТУРА ЗАЛІКОВОГО КРЕДИТУ

		Всього годин	Кількість годин, відведених на			
			Лекції	Семінарські та практичні заняття	Самостійна робота	Модульні контрольні роботи
МОДУЛЬ 1. ДЕРЖАВА, ПРАВО, СУСПІЛЬСТВО						
1.	Правознавство як наука. Його місце і роль у системі підготовки спеціаліста вищого технічного навчального закладу		2	1	4	4
2.	Норми права. Ознаки права та їх джерела		4	2	4	
3.	Правовідносини й галузі права в Україні: особливості функціонування, динаміка і спрямованість розвитку		4	2	4	
4.	Основи правового статусу людини й громадянина		4	2	4	
5.	Основи конституційного укладу України		4	1	2	
	Всього:	48	18	8	18	4
МОДУЛЬ 2. ОСНОВНІ ГАЛУЗІ ПРАВА						
6.	Актуальні правові проблеми соціальної дійсності сучасного українського суспільства та шляхи їх вирішення		2	2	6	4
7.	Основні положення трудового		2	2	6	

	законодавства					
8.	Професійна етика		2	2	6	
9.	Міжнародне право, входження України у світовий правовий простір		2	2	6	
10.	Ефективність чинної законодавчої системи, проблеми їх удосконалення і законотворчості		2	2	6	
	Всього:	48	10	10	24	4
	ЗАГАЛОМ ЗА КУРС:	96	28	42	42	8

ТЕМИ СЕМІНАРСЬКИХ ТА ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

№	Тема занятя	Кількість годин
МОДУЛЬ 1. ДЕРЖАВА, ПРАВО, СУСПІЛЬСТВО		
1.	Правові гарантії України як незалежної, демократичної, соціальної і правової держави	2
2.	Законодавство України як показник ступеня правової захищеності окремої особистості. Молодіжна політика держави	2
3.	Студентська молодь та її правові відносини з державою	2
4.	Народ України – носій суверенітету, джерело державної влади	2
5.	Діяльність правоохоронних органів й адвокатура, їх компетенції	2

МОДУЛЬ 2. ОСНОВНІ ГАЛУЗІ ПРАВА		
6.	Громадянські відносини та їх правове регулювання	2
7.	Основи трудового права: регулювання, охорона і захист інтересів працівника	2
8.	Сімейно-шлюбні відносини та їх правове регулювання	2
9.	Поняття і склад протиправних дій, злочинів у галузі будівництва та архітектури. Кримінальна відповідальність	2
10.	Юридично-правовий аспект глобальних проблем сучасності	2
	Всього	20

САМОСТІЙНА РОБОТА

№	Тема	Кількість годин
1.	Підготовка до проведення семінарів, дискусій (робота з науковою літературою, юридичною пресою, Інтернет-джерелами)	6
2.	Вивчення Законів України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» 23 грудня 1993 р., «Про міліцію», Закон України «Про службу безпеки України» 25 березня 1992 р.	3
3.	Конспектування міжнародних стандартів у галузі прав людини, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права людини	3
	Конспекти законів України «Про власність», «Про господарські товариства», «Про заставу», «Про оренду державного майна», «Про авторське право і суміжні права» та ін.	6
4.	Підготовка до захисту рефератів	18

5.	Підготовка до захисту дипломної роботи	54
	Всього	90

Визначення рейтингу діяльності студента з курсу «Правознавство»

Модуль (поточне тестування)					Модульні	Підсумковий	Сума
МОДУЛЬ 1. ДЕРЖАВА, ПРАВО, СУСПІЛЬСТВО							
T ₁	T ₂	T ₃	T ₄	T ₅			
10	10	10	10	10	50	20	100
МОДУЛЬ 2. ОСНОВНІ ГАЛУЗІ ПРАВА							
T ₆	T ₇	T ₈	T ₉	T ₁₀			
10	10	10	10	10	50	20	100

Підсумкове оцінювання зі спецкурсу

**«Основи формування організаційної компетентності майбутніх
учителів»**

За шкалою ECTS	За національною шкалою	За шкалою університету
A	відмінно	90-100
BC	добре	75-89
DE	задовільно	60-74
FX	незадовільно з повторного складання з можливістю	35-59
F	незадовільно з обов'язковим	1-34

	повторним курсом	
--	------------------	--

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ ЗНАНЬ СТУДЕНТІВ

Рівні навчальних досягнень	Бали			Критерії оцінювання навчальних досягнень	
	За національною шкалою	Шкала ЕКТС		Теоретична підготовка	Практична підготовка
	2...5	1...100	F...A	Студент	
Високий	5	90...100	A	Вільно володіє навчальним матеріалом, висловлює свої думки, робить аргументовані висновки; рецензує відповіді інших студентів, творчо виконує індивідуальні та колективні завдання; самостійно знаходить додаткову інформацію та використовує її для реалізації поставлених перед ним завдань; вільно використовує нові інформаційні технології для повнення власних	Може аргументовано обрати раціональний спосіб виконання завдання і оцінити результати власної практичної діяльності; виконує завдання, не передбачені навчальною програмою; вільно використовує знання для розв'язання поставлених перед ним завдань

				знань	
Достатній	4	75...89	BC	Вільно володіє навчальним матеріалом, застосовує знання на практиці; узагальнює і систематизує навчальну інформацію, але допускає незначні помилки у порівняннях, формулюванні висновків, застосуванні теоретичних знань на практиці	За зразком самостійно виконує практичні завдання, передбачені програмою; стійки навички виконання завдання
Задовільний	3	60...74	DE	Володіє навчальним матеріалом поверхово, фрагментарно, на рівні запам'ятовування відтворює певну частину навчального матеріалу з елементами логічних зв'язків, обізнаний з основними поняттями навчального матеріалу	Має елементарні нестійкі навички виконання завдання

Низький	2	35...59	Fx	Має фрагментарні знання (менше половини) при незначному загальному обсязі навчального матеріалу; відсутні сформовані вміння і навички; під час відповіді допускає суттєві помилки	Планує і виконує частину завдання за допомогою викладача
Незадовільний	2	1...34	F	Не володіє навчальним матеріалом	Виконує лише елементарні завдання, потребує постійної допомоги з боку викладача

Додаток Д

ПРАВОВИЙ РИНГ

Мета проведення правового рингу: з'ясувати, які студенти знають основні поняття з правознавства, навчити дітей користуватися своїми правами в різних ситуаціях, виховувати почуття відповідальності за свої вчинки.

Створюється суддівська бригада, яка готує й оцінює виступи учасників. Її функції полягають у спостереженні за дотриманням правил ведення “рингу”, часом, відведеним на відповіді і запитання та виконання практичних завдань. За сигналом гонга починається гра.

І період – Інтелектуальний штурм

(учасники по черзі відповідають на запитання)

1. Назвати одну із форм захисту прав дітей, позбавлених батьківського піклування (**опіка**).
2. Місто, де були прийняті міжнародні правила здійснення правосуддя щодо неповнолітніх (**Пекін**).
3. З якого віку людина може вибирати своє громадянство (**з 18 років**).
4. Які основні міжнародні документи закріплюють права дитини?
(**Конвенція про права дитини 1989 р., Декларація про права дитини 1959 р.**).
5. Які обов'язки студентів ви знаєте? (**дивитися Статут школи**).
6. Місто, в якому 10.12.1948 р. було проголошено Загальну декларацію прав дитини? (**Париж**).
7. До якого віку людина вважається дитиною? (**До 18 років**).
8. Які права студентів ви знаєте? (**дивитися Статут школи**).
9. З якого віку настає кримінальна відповідальність? (**з 18 років**).
10. Чи застосовують смертну кару до неповнолітніх? (**ні**).

II період – умовна назва “Агітатор”

За 2-3 хвилини представники команд мають виступити перед товаришами і переконати їх, що законодавство України дійсно захищає права дитини.

III період – конкурс “Аукціон ідей”

Представники команд намагаються запропонувати найцікавішу ідею стосовно захисту прав дитинства у світі. Ці ідеї схвалюються або не схвалюються шляхом голосування всіх учасників “рингу”.

IV період – “Хто правий?”

Учасники команд складають ситуаційні розповіді, де дитина вчинила правильно або не правильно. Команда-суперниця висловлює своє бачення проблеми.

V період – “Міра покарання”

Йде “суд” із придуманої командами справи. Команди зачитують справи злочину, а команда-суперниця виносить вирок.

VI період – “Конвенція прав дитини”

Учасники команд по черзі називають права дитини (в різних правових ситуаціях). Виграє команда, що назвала більше вправ.

VII період – “Хто на що здатний”

Кожна команда малює малюнок, що коментує права дитини, дитину в різних правових ситуаціях.

У кінці гри “суддівська” бригада називає переможців.

ПРАВознавчий Ринг

Мета: виховувати у студентів інтерес до правових знань, популяризувати правові закони, формувати правову культуру студентів.

Форма проведення: рольова гра.

Методичне забезпечення: Плакати-девiзи команд i таблички з їх назвами, картки iз юридичними завданнями, картки з правовими ситуаціями, годинник, свисток.

У рингу беруть участь 3 команди по 5 осіб – студенти 9-11 класів. Назви команд: “Юні прокурори”, “Юні судді”, “Юні адвокати”. Обирається журі у складі 3 осіб.

Система оцінювання:

- 10 балів – відповідь правильна, точна, повна;
- 5 балів – відповідь частково правильна, неточна;
- 0 балів – відповідь не правильна.

План проведення гри:

1. Правознавча бліц-розминка.
2. Раунд “Юридичний буквар”.
3. Правознавча естафета.
4. Раунд “Логічні ланцюжки”.
5. Практичне право “Ситуація”.

Хід правознавчого рингу.

I раунд – “Правознавча бліц-розминка”

1. Розкрийте поняття “громадянин”.
2. Коли виникло право?
3. Назвіть обов’язки громадян України.
4. Розкрийте поняття “людина”.
5. Назвіть політичні права громадян.
6. Розкрийте поняття “особа”.
7. Назвіть особисті права громадян.

8. Назвіть соціально-економічні права громадян.
9. Що таке авторське право.

II раунд – “Юридичний буквар”

1. Що таке право?
2. Що таке держава?
3. Що таке правопорушення?

III раунд – “Правознавча естафета”

Студентам пропонується підтвердити або заперечити наступні твердження.

1. Громадянство України втрачається, якщо особа втратила законні джерела існування.
2. При різному громадянстві батьки, один із яких був на момент народження дитини громадянином України, якщо вона народилася на українській території.
3. До громадянства України не приймаються особи, які відмовилися виконувати військовий обов’язок.
4. Набуття громадянства України за народженням залежить від волі громадян.
5. Громадянство України зберігається, якщо особа проживає або тимчасово перебуває поза межами України.
6. Необхідною умовою отримання громадянства України є безперервне проживання на території України на законних підставах протягом останніх 5 років.
7. При бажанні позбавитись громадянства України можлива відмова, якщо особа, що порушила клопотання про вихід, є військовослужбовцем Збройних Сил України.
8. Особа може втратити громадянство України, якщо вона набула його в разі подачі фальшивих документів.

9. Чи можна жертвувати життям певної кількості людей задля врятування життя більшості?

IV раунд – “Логічні ланцюжки”

1. Визначте, якими судами будуть вирішуватися справи:

- Справа про розлучення;
- Справа про порушення закону “Про державний бюджет”;
- Справа про несплату за використану фабрикою електроенергію.

2. Зазначте, яка дія буде злочином, а яка адміністративним проступком:

- 17-річний громадянин Д. розмалював стіни державної будівлі;
- 22-річний громадянин Ж. вживає наркотичні речовини;
- лікар О. не надав необхідної допомоги громадянину, який втратив свідомість на вулиці, а О. це бачив;
- 15-річний юнак зняв годинник з руки чоловіка, який перебував у нетверезому стані;
- запізнення на роботу;
- порушення правил пожежної безпеки;
- втручання у роботу суддів;
- поява на роботі у нетверезому стані;
- порушення правил користування бібліотечними фондами.

3. Запишіть види юридичної відповідальності, які застосовуються за кожне із вказаних правопорушень:

- а) перехід вулиці на червоне світло;
- б) порушення правил проїзду у громадському транспорті;
- в) керування автомобілем у нетверезому стані;
- г) пошкодження бібліотечної книги;
- д) крадіжка;
- е) прогул;
- є) продаж наркотичних речовин;
- ж) пошкодження паркану сусіда;

- з) залишення автомобільного транспорту в місці, де стоянка заборонена;
- й) несплата комунальних послуг.

V раунд – Практичне право “Ситуація”

Зараз ми розглянемо ряд ситуацій, які юні правознавці спробують прокоментувати.

1. Громадянин Е. опублікував написану на основі детального аналізу діяльності державної адміністрації за три останні роки статтю, в якій критикував кадрову політику голови державної адміністрації області. Чи мав громадянин Е. право робити це?
2. 5-річного Ромчика, який гуляв біля будинку, покусав собака, якого господар вивів у двір. Батьки зажадали відшкодування за моральну травму і відшкодування затрат на лікування. Господар собаки відмовився виконати ці вимоги. Яка ваша думка з цього приводу?
3. Літак компанії по перевезенню тропічних фруктів через погодні умови не зміг впродовж 7 діб вилетіти до України. У результаті цього зіпсувалося 5 т. бананів. Чи буде компанія відшкодовувати збитки постачальникам і замовникам фруктів?

БРЕЙН-РИНГ ПРАВознавців

Кожна людина живе за законами своєї держави. Ми – за законами України. Деякі громадяни здійснюють вчинки, якими порушуються приписи діючого права. Такі вчинки зветься правопорушеннями. Сьогодні ми поведемо мову про кримінальні правопорушення, які є найтяжчими за своїм характером і в законодавстві називаються злочинами. Більше уваги приділимо злочинам, скоєним неповнолітніми.

I тайм

1. Що означає термін “склад злочину”? *(Це сукупність встановлених кримінальним законом ознак, наявність яких і характеризує те чи інше діяння як злочин. При відсутності хоча б однієї з ознак, відсутнім є і відповідний злочин).*
2. Поясніть термін “суб’єкт злочину”? *(Це особа, яка може скоїти відповідний злочин і нести за це кримінальну відповідальність).*
3. Згідно з кримінальним законодавством, яких осіб вважають неповнолітніми? *(Неповнолітніми вважають осіб від 14 до 18 років).*
4. Що означає термін “покарання”? *(Покарання – це захід державного примусу, який застосовується до особи виключно за вироком суду за вчинення злочину і полягає в обмеженні прав і свобод даної людини).*
5. Який максимальний строк позбавлення волі неповнолітніх згідно з діючим законодавством України? *(15 років).*

II тайм

1. Яка загальна межа віку, з якого можливе притягнення до кримінальної відповідальності? *(16 років, лише деякі з 14 років).*
2. Назвіть злочини, за які можуть бути притягнені до кримінальної відповідальності особи у віці від 14 до 16 років? *(Суд може притягнути до кримінальної відповідальності осіб у віці від 14 років за:*
 - 1) *Вбивство;*
 - 2) *посягання на життя судді, працівника правоохоронного органу;*

- 3) умисне заподіяння тілесних ушкоджень, що причинили розлад здоров'я;
- 4) звалтування;
- 5) крадіжку;
- 6) грабіж;
- 7) розбій;
- 8) злісне або особливо злісне хуліганство;
- 9) пошкодження об'єктів нафто-, газопроводів при обтяжуючих обставинах;
- 10) умисне знищення або пошкодження державного, колективного чи індивідуального майна громадян, що спричинило тяжкі наслідки;
- 11) умисне вчинення дій, які можуть викликати аварію поїзда;

3. Які заходи можуть застосовуватись до особи, яка вчинила у віці до 18 років злочин, що не становить великої суспільної небезпеки, якщо буде визначено, що її виправлення можливе без застосування кримінального покарання? Назвіть їх.

(Суд може застосувати примусові заходи виховного характеру, які не є кримінальним покаранням, їх п'ять:

- 1) зобов'язання публічно, або в іншій формі попросити вибачення у потерпілого;
- 2) застереження;
- 3) передача неповнолітнього під нагляд батькам або особам, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічному або трудовому колективу за його згодою, а також окремим громадянам на їх прохання;
- 4) покладання на неповнолітнього, який досяг 15-річного віку і має майно або заробіток, обов'язку відшкодувати заподіяні збитки;
- 5) направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення.

4. На який строк може бути направлений неповнолітній до спеціальної навчально-виховної установи для дітей та підлітків? *(До його виправлення, але не більше 3-х років).*

5. Як назвати звільнення від кримінальної відповідальності, прощення одним словом. *(Амністія)*

Ігровий тайм-аут. Питання до залу.

Це початкова форма попереднього розслідування, основна функція якої – проведення оперативно-пошукових заходів і слідчих дій з метою виявлення ознак злочину та осіб, які його вчинили. Назвіть одним словом, що це? *(Дізнання).*

III тайм

1. Двоє неповнолітніх проникли в чужий гараж і викрали автомобіль. Це, безумовно, злочин. Який? Адміністративний чи кримінальний? *(Кримінальний – передбачений ч. 1 ст. 185 КК України – таємне викрадення чужого майна (крадіжка)).*

2. Учень 10-го класу займався продажем наркотичних речовин. Чи є це злочином і якщо це так, то як карається? *(Так, оскільки цей злочин передбачений ст. 307 КК України. Карається позбавленням волі на строк від трьох до восьми років).*

3. Група студентів зрубала в дендропарку ялинку. Як кваліфікується такий вчинок? *(Це адміністративний злочин, який передбачено ст. 65 КУпАП Карається штрафом у розмірі від 5 до 10 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян).*

4. Група хуліганів напала на учня. Обороняючись, учень вибив око нападнику. Яке покарання чекає на учня? *(Ніяке, він діяв в межах необхідної оборони).*

5. Неповнолітній відбирає у дітей гроші. Який це злочин? *(Кримінальний – передбачено ст. 186 ККУ – відкрите викрадення чужого майна (грабіж). Карається штрафом, виправними роботами або позбавленням волі).*

Додаток Е

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ ПРАВОВОГО ЗМІСТУ

«Матеріалізм та ідеалізм про сутність держави і права»,

«Взаємовідносин особистості та суспільства»,

«Правова проблематика вітчизняної філософської думки»,

«Особливості розвитку і специфіка філософської думки України у світлі відсутності державності»,

«Рушійні сили розвитку суспільства і держави в культурологічній, цивілізаційній, формаційній теоріях»,

«Зв'язок матеріального виробництва з розвитком права, закон співвідношення виробничих сил і виробничих відносин через призму юридичної надбудови»,

«Класи, походження і сутність держави як передумови виникнення й становлення юридично-правової системи»,

«Право – як форма суспільної свідомості, його структура, специфіка»,

«Мораль і право»,

«Право на свободу світогляду і віросповідання, «свобода совісті»,

«Війни і конфлікти на релігійному підґрунті, релігійні культи і обряди та правопорядок»,

«Релігія і церква в сучасній Україні – правові проблеми взаємовідносин з державою та суспільством»,

«Співвідношення релігійної моралі і права».

Додаток Ж

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ ПРОВЕДЕННЯ ГРИ «ПРАВОВЕ ЛОТО»

1. Народилося на американському континенті, визначає основи державного устрою, є інструментом демократії, має вищу юридичну силу. Що це? *(Конституція)*
2. Вольтер сказав, що «Свобода полягає в тому, щоб залежати лише від...» Що сказав Вольтер? *(Закону)*.
3. Завершіть фразу Віктора Гюго «Право – це все те, що є істинне та ...» *(Справедливе)*.
4. У наш час це слово є крилатим словом і юридичним терміном: так називають, наприклад, право постійного члена Ради Безпеки ООН заборонити прийняття рішення, з яким він не згоден. Цим правом користується і Президент України. Яке це слово? *(Вето)*.
5. У Шрі-Ланці він називається асамблеєю, в Ісландії – альтингом, Норвегії – стортингом, в Ірані – меджлісом. А як він називається в Україні? *(Парламентом)*.
6. Прислів'я говорить: «І той злодій, хто...». Хто вважається злодієм згідно з цим прислів'ям? *(Знав та змовчав)*.
7. Латинський афоризм означає «Знання закону не в тому, щоб знати його слова, а в тому...». В чому полягає знання закону, на думку давніх латинян? *(Щоб розуміти їх зміст)*.
8. Чи є громадянином України дитина, яка народилася на території України від осіб без громадянства, котрі постійно проживають в Україні? *(Так)*.
9. Певні правила соціальної поведінки людини. *(Мораль)*.
10. Перше і важливе право кожного громадянина. *(Особиста свобода)*.
11. Здатність особи мати права і обов'язки. *(Правоздатність)*.
12. Винна протиправна дія. *(Правопорушення)*.
13. Протиправна поведінка. *(Проступок)*.

14. Повна незалежність держави. (*Суверенітет*).
15. Максимальна тривалість робочого часу в Україні... (*40 годин на тиждень*).
16. Повна дієздатність громадян настає... (*з 18 років*).
17. Суспільне небезпечна дія або бездіяльність, за які передбачено кримінальне покарання. (*Злочин*).
18. Письмові договори про повну матеріальну відповідальність можуть бути укладені підприємством лише з працівником, який досягнув... (*18 років*).
19. Не допускається прийом на роботу осіб, які не досягли... (*16-ти років*).
20. Конституційний принцип, за яким особа, яка підозрюється у скоєнні злочину, вважається невинною до того часу, поки її вину не буде доведено (*Презумпція невинності*).